

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцять перший

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 21. – К., 2015. – 194 с.

Двадцять перший випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 3) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 4 від 14 грудня 2015 р.)*

Головний редактор:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Засць Анатолій Павлович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;

Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Яценко Володимир Арсентійович, доктор юридичних наук, професор;

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Лешек-Стадніченко Станіслав (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Гасевський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;

Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Доді Коріна Валеріївна, кандидат юридичних наук;

Коваль Анна Миколаївна, кандидат юридичних наук;

Тарасова Ірина Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;

Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Одягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;

Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;

Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Янчук Владимир Александрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор.

Адреса редакції:

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32

тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81

www.krok.edu.ua

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

© Університет економіки та права «КРОК», 2015

© Автори статей, 2015

Шановні друзі,
вітаю з виходом №21 «Правничого вісника Університету «КРОК».
Дякую авторам та всім, хто працював над виходом цього випуску!
Хочу поділитися новиною, що Вісник зазнав низки змін.

По-перше, наш колектив очолила доктор юридичних наук, професор,
лауреат премії імені Ярослава Мудрого Скрипнюк Валентина
Миколаївна.

По-друге, завдячуючи доктору юридичних наук, професору,
Герою України, заслуженому юристу України Французу Анатолію
Йосиповичу, редколегія Вісника суттєво збагатилася. Звертаю увагу
на те, що до її складу було введено науковців із Польщі та Білорусі.

По-третє, ми пройшли процес реєстрації в Міністерстві освіти і
науки України. Ми отримали наукову фаховість з юридичних та
психологічних наук.

Запрошую до співпраці! Надсилайте ваші статті на електронну
адресу visnikkrok@ukr.net

Усі умови щодо публікацій можна дізнатися, завітавши на нашу
сторінку на сайті Університету економіки та права «КРОК»
<http://www.krok.edu.ua/ua/fakhovi-vidannya/pravnichij-visnik-universitetu-krok>

відповідальний секретар
к.і.н., Баликін Іван Ігорович

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕнь. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз

Методологічні засади дослідження сучасних
політичних систем 6

Stanisław Leszek Stadniczeńko

Роль народу в інтеграційних процесах
Rola narodu w procesach integracyjnych 13

В.К. Гіжевський

Державний Трибунал — судовий орган Державного
центру Української Народної Республіки в екзилі. 31

Stanisław Leszek Stadniczeńko,

Justyna Stadniczeńko

Втілення в життя прав людини щодо дитини
Wdrażanie w życie praw człowieka wobec dzieci 36

М.М. Корінний

Про роль іраномовних етносів у становленні
та розвитку Стародавньої та Середньовічної
України-Русі (I тис. до н.е. — I тис. н.е.) 46

І.Ю. Панова, Д.І. Панов

Українське звичаєве право
у творах В.Б. Антоновича 68

І.І. Баликін

Концепція втілення національної політики
радянською владою на Донбасі (1943-1985 рр.) ... 73

Я.В. Литвинцева

Специфические особенности предотвращения
абортів в современном обществе
Специфічні особливості запобігання абортам
у сучасному суспільстві 83

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО- ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

С.О. Баран

Загальна характеристика та специфічні
особливості юридичної відповідальності
військовослужбовців 91

К.В. Доди

Пробация как альтернативный вид лишения
свободы: опыт Республики Молдова
Пробация як альтернативний вид позбавлення
волі: досвід Республіки Молдова 96

В.С. Лук'янець

Роль судової практики у формуванні засад
правового регулювання конкуренції на спільному
(внутрішньому) ринку Європейського Союзу 103

І.С. Окунєв

Поняття та критерії дієздатності суб'єктів права.. 116

О.В.Двірська

Медіація у сфері охорони здоров'я — правові
проблеми та перспективи розвитку 123

В.Ю. Калібабчук

Теоретичні підходи до визначення розміру
матеріальної шкоди внаслідок порушення
прав інтелектуальної власності 129

С.А. Чорний

Проблеми розмежування правових категорій
«непереборна сила», «випадок», «форс-мажор» 134

Розділ 3. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

І.В. Тарасова

Особливості участі неповнолітніх підозрюваних
(обвинувачених) у кримінально-процесуальних
угодах 138

А.А. Лакстіньш

Настання відповідальності як наслідок
наявності вини 145

Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

І.В. Сингаївська

Аналіз особистісних особливостей викладача
як чинника його професійної успішності 150

Г.В. Католик

Сучасна модель онтогенетичного підходу
до розуміння розвитку Я-концепції
практичного психолога 158

С.В. Цимбал

Психодинамічні та змістові аспекти
Інтеграційного лінгво-психологічного тренінгу.... 165

Т.О. Ковалькова

Розуміння невербальних емоційних проявів
особистості як важливий чинник ефективної
професійної діяльності майбутніх психологів..... 171

К.К. Арзуманян

Ефективність впливу психокорекційної
програми на формування готовності менеджерів
з продажу до конструктивного розв'язання
професійних конфліктів..... 177

О.І. Мельніченко

Аналіз індивідуально-психологічних якостей,
що забезпечують позитивне прийняття
нововведень науково-педагогічними
працівниками вищого навчального закладу 182

*На допомогу студентам, аспірантам та
викладачам юридичних вишів та факультетів.... 187*

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Методологічні засади дослідження сучасних політичних систем

А.Й. Француз
заслужений юрист України,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри
державно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті розглянуто тлумачення поняття «політична система», визначено функції, які виконує політична система в процесі суспільно-політичного і правового розвитку. Досліджуються функціонування і розвиток політичних систем, а також адекватність і коректність наукового правового аналізу тих складних явищ, що мають місце в сучасних політичних системах. Приділено увагу питанню характеристики взаємодії політичної системи з правовою, економічною, соціальною системами.

Ключові слова: політична система, правовий аналіз, нормативні стандарти організації суспільних відносин.

В статье рассмотрено толкование понятия «политическая система», определены функции, которые выполняет политическая система в процессе общественно-политического и правового развития. Исследованы функционирование и развитие политических систем, а также адекватность и корректность научного правового анализа сложных явлений, имеющих место в современных политических системах. Уделено внимание вопросу характеристики взаимодействия политической системы с правовой, экономической, социальной системами.

Ключевые слова: политическая система, правовой анализ, нормативные стандарты организации общественных отношений.

The interpretation of the term «political system», and the functions performed by the political system in the socio-political and legal development are defined in the article. The functioning and development of political systems are studied, and the adequacy and correctness of scientific legal analysis of the complex phenomena that occur in modern political systems. However, attention is paid to the issue of the political system characteristics of the interaction with the legal, economic and social systems.

Keywords: political system, legal analysis, regulatory standards of the organization of social relations.

Постановка проблеми

Розвиток сучасної правової науки, зростання її уваги до проблематики політичної системи є цілком зрозумілою. Запропоноване в середині минулого століття поняття політичної системи виявило свою надзвичайну методологічну продуктивність і теоретико-науковий потенціал, адже з його допомогою було відкрито принципово нові перспективи комплексного аналізу низки явищ, які до цього досліджувались окремо та без урахування їхнього взаємозв'язку та взаємовпливу. Сучасні умови зумовлюють подальші дослідження проблем правового аналізу політичних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомі українські та зарубіжні вчені А. Автономов, К. Гаджиев, А. Грабильніков, М. Кельман, А. Колодій, В. Крисаченко, А. Некряч, Т. Парсонс, В. Пугачов, А. Пшеворський, О. Скрипнюк, Ю. Узун та багато інших внесли вагомий внесок у дослідження методологічних засад сучасних політичних систем.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слід констатувати, що на сьогодні існує чимало проблем, пов'язаних із застосуванням поняття «політична система», з точним визначенням його змісту та функцій, які виконує політична система в процесі суспільно-політичного і правового розвитку. Дослідження функціонування та розвитку політичних систем, а також адекватність і коректність наукового правового аналізу складних явищ, що мають місце в сучасних політичних системах, значною мірою залежать від того, як визначатимемо саме поняття «політична система», та від використання її моделі взаємодії із зовнішнім середовищем. При цьому особливого значення в умовах сьогодення набувають питання характеристики взаємодії політичної системи з правовою, економічною, соціальною системами.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття

«політична система», виділення та визначення певних нормативних стандартів організації суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поліфонія в тлумаченні поняття «політична система», очевидно, є навіть на рівні його базових дефініцій, що пропонуються вітчизняними вченими. Чимало з них характеризують політичну систему як субсистему або елемент суспільної системи, а також як сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правничого стану, співіснування з ним інших суспільних груп, дають змогу окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення. Так, М. Кельман і О. Мурашин зазначають, що політична система – це «інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок» [1, с. 145]. Дослідник В. Барков визначає політичну систему як «законодавчо закріплений результат зусиль певних політичних сил, котрі ініціюють істотні, еволюційні або революційні, зміни у структурі суспільства та державної влади» [2, с. 353].

Різноманітність підходів до визначення поняття «політична система» не є специфічною властивістю виключно вітчизняної політико-правової науки. Адже якщо звернутися до масиву фундаментальних робіт російських авторів, то побачимо аналогічну картину. Так, В. Пугачов і А. Соловйов характеризують політичні системи як складні механізми формування й функціонування влади в суспільстві, що охоплюють державу, партії, засоби масової інформації, політичні асоціації й об'єднання, різноманітних політичних суб'єктів та їх взаємовідносини, політичну свідомість і культуру, політичні норми

[3, с. 183-184]. Учений К. Гаджієв описує політичні системи як інституціональну інфраструктуру політичної самоорганізації суспільства [4, с. 103].

Незважаючи на низку спільних рис, бачимо, що в різних визначеннях наголос зроблено на тих чи інших аспектах змісту цього поняття. Утім, ретельніше ознайомлення з тематикою політико-правового дослідження політичних систем демонструє, що такий, умовно кажучи, «бінарний підхід» далеко не завжди є коректним. Так, на думку А. Некряч, серед суб'єктів політичної системи доцільно спеціально виділяти органи місцевого самоврядування, які є рівнозначною з усіма іншими елементами частиною сучасних політичних систем [5, с. 494-499]. Подібну думку висловлюють й інші автори. Справді, навіть якщо звернутися до суто нормативно-правового аспекту, то слід визнати, що як місцеве самоврядування загалом, так і передбачені Конституцією та законами України органи місцевого самоврядування відіграють надзвичайно важливу роль у політичному житті суспільства та процесі політичної організації, здійснення влади на місцевому рівні. Місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [6]. При цьому, як зазначено в законі, місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи, а також через районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Крім специфічної ролі органів місцевого самоврядування в процесі функціонування політичних систем, необхідно відзначити й те, що на базовому рівні їх формування в сучасних умовах слід виділяти не два вихідні елементи, між якими розташовуватимемо й усі інші (наприклад, органи

місцевого самоврядування або ж політичні партії, засоби масової інформації тощо), а три точки, взаємодія яких і утворює феномен політичної системи. Такими трьома точками є держава, суспільство і людина (громадянин). Доволі часто посилання на ці три складові можна знайти навіть на дефінітивному рівні. Зокрема, описуючи зміст поняття «політична система», О. Демидов вказує, що це сукупність взаємодіючих норм, ідей і заснованих на них політичних інститутів і дій, які організовують політичну владу, а також взаємодію держави, суспільства і громадян [7, с. 184]. Більше того, саме неврахування цієї потрібної структури елементів політичної системи, на думку деяких дослідників, спричиняє чималу кількість проблем як у самому функціонуванні політичних систем, так і в процесі їх наукового дослідження. [8, с. 617] У цьому сенсі цілком слушно А. Грабильніков пише: «Громадянин України як суб'єкт конституційних політичних відносин є в соціально-політичному аспекті первинним і необхідним, а в юридичному – й обов'язковим елементом політичної системи України, який має політичну правоздатність і взаємодіє в передбачених законодавством формах з іншими її елементами, що дає підстави для визнання його суб'єктом політичної системи» [9, с. 20]. Такої ж думки дотримуються й інші вчені, які, досліджуючи сучасні політико-правові процеси в Україні, вказують, що людина є невід'ємним суб'єктом політичної системи, оскільки за умов демократії й постанови правової, соціальної держави виступає тим специфічним елементом, навколо якого «центрується» як державна політика, так і всі політичні процеси [10, с. 9-10]. Це дійсно так, навіть якщо залишати осторонь всі підготовлені до розгляду в парламенті законопроекти щодо процедур контролю з боку громадян та їхніх організацій над органами державної влади України, а також усі політичні права людини і громадянина, які закріплені Конституцією України і за своїм визначенням характеризують громадян держави як активних і правомочних суб'єктів політичних відносин (адже політичні права – це, по суті,

«можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в їх роботі, безпосередньо працювати у різних об'єднаннях громадян» [11, с. 167]).

Таким чином, відповідно до того, яке з визначень політичної системи братимемо за вихідне, безпосередньо залежить і те, які саме елементи політичної системи виділятимемо й включатимемо до аналізу процесів демократизації політичної системи сучасної України.

Тому звернення до питань концептуально-методологічного аналізу політичних систем має очевидні ознаки теоретичної актуальності і становить органічну складову логічного плану дослідження. Зазначена актуальність дослідження основних способів і концептуальних підходів до аналізу політичних систем зумовлена й тим, що значною мірою саме застосування тих або інших моделей політичних систем дає на сьогодні змогу не тільки створювати адекватні описи взаємодії суспільства і держави, а й розробляти науково обґрунтовані програми розвитку системи взаємовідносин різноманітних елементів політичних систем.

Дослідження політичних систем може бути реалізоване завдяки застосуванню різних теоретико-методологічних підходів. Зокрема, серед найбільш поширених у сучасній правовій науці – функціональний, структурний, інституційний, історичний, правовий способи опису та аналізу політичних систем. Кожен із них дає змогу з максимальною повнотою розкрити ті чи інші аспекти поняття політичної системи, дослідити процеси розвитку і трансформації політичних систем, еволюційний генезис її основних інститутів тощо. Однак доволі часто проблема, яку повинні розв'язувати дослідники, стосується не стільки визначення тих кутів зору та способів, завдяки яким можна отримати адекватне розуміння політичних систем, скільки чіткого розмежування низки базових категорій, які застосовуються в процесі

науково-теоретичного аналізу. Традиційно найбільш поширеним серед вітчизняних і російських учених методологічним підходом до аналізу політичних систем виявився такий, в основі якого лежить принцип структурної характеристики елементів політичної системи [12, с. 181-184] та тих фундаментальних політико-правових проблем, які пов'язані з формуванням і розвитком зазначених елементів політичної системи. Більше того, у вітчизняній правовій науці зазначений підхід слід визнати незаперечно домінуючим. При цьому важливо навіть не стільки те, які саме складові елементи й інститути політичної системи виділятимемо, скільки сама методологічна настанова на розкриття змісту нього поняття через характеристику її базових елементів.

Факт домінування подібного методу дослідження політичних систем навряд чи може викликати якесь здивування. Адже фактично своїми витоками він сягає загальної теорії систем, розробленої Л. Богдановим та Л. фон Берталанфі, яка згодом сформувала основу загального розвитку теорії політичних систем [13, с. 271]. Справді, якщо тлумачити поняття «система» як певну кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, то слід з'ясувати визначення самих цих елементів, а також встановлення та характеристики їх взаємозв'язків. Значною мірою цей підхід до аналізу політичних систем було розвинуто Т. Парсонсом, який, щоправда, основним предметом свого аналізу робив не стільки політичні системи як такі, скільки соціальну систему, що складається, на його думку, з низки відносно самостійних систем, серед яких, крім економічної та культурної, він виділяв ще й політичну систему суспільства. Тим не менш значущість теорії Т. Парсонса для аналізу політичних систем не можна недооцінювати [14, с. 56-58]. Насамперед ідеться про такі його праці: «Про структуру соціальної дії» (1937 р.) [15], «Про соціальні системи» (1952 р.) [16] та «Система сучасних суспільств» (1971 р.) [17]. При цьому особливістю теорії системного аналізу Т. Парсонса було те, що він запропонував досліджувати не просто певні від-

окремлені системи відносин, які виникають у суспільстві, а саме їх взаємозв'язок і взаємозалежність. У своїй роботі «Нарис соціальних систем» (1961) учений писав: «У найзагальніших рисах наша концепція полягає в тому, що економіку і політику слід тлумачити як підсистеми, які функціонують всередині суспільства... між якими існують взаємозв'язок та взаємопроникнення» [16, с. 556-557].

Запропоновані загальні методи, які він сформулював стосовно соціальної системи в цілому, виявили свою методологічну плідність і щодо всіх виділених ним підсистем. Наприклад, основною парадигмою аналізу політичної системи є ідея її взаємозв'язку з навколишнім середовищем. У цьому сенсі в основі існування політичної системи лежить її постійна взаємодія з іншими підсистемами. Ще у своїй роботі «Про структуру соціальної дії» він попереджав про неприпустимість аналізу політичної системи у її відриві від процесів взаємодії з іншими підсистемами. Що ж до меж кожної з соціальних систем, то, за Т. Парсонсом, ці межі відображають лише той факт, що теоретично та емпірично значуща відмінність між структурами й процесами, внутрішніми стосовно цієї системи, і процесами зовнішніми щодо неї, має місце й тенденція до збереження. Говорячи про політичні системи, ми, звичайно, чітко усвідомлюємо, де пролягає межа між політичними та, скажімо, економічними процесами, де маємо справу з політичними або правовими інститутами, а де – з будь-якими іншими. Але при цьому, якщо прагнути побудувати цілісну модель функціонування і розвитку політичних систем, потрібно постійно враховувати ті процеси обміну сигналами, які відбуваються між політичною системою та всіма іншими, що утворюють соціальну систему. Водночас, досліджуючи соціальні підсистеми, Т. Парсонс вважав, що предметом наукового аналізу повинен бути не тільки їх опис, а й визначення ролі та значення в процесі генезису суспільства. Тому, характеризуючи політичні системи, учений писав, що вони являють собою специфічну функціональну організацію, що існує для досягнення

колективних цілей, тобто «для досягнення або збереження стану взаємодії між системою та ситуацією, яка її оточує, що є бажаним з погляду самої системи» [16, с. 587].

У «Структурі політичного аналізу» Д. Істон звертається до опису і характеристики базових понять, які він застосовує в процесі дослідження політичних систем. Це поняття «політична система», «політична сфера», «політичний процес», «політична діяльність» тощо. Ідеться водночас про структуру аналізу та «рамкові поняття», у межах яких він здійснюється. Показовою в цьому сенсі є глава восьма, у якій учений розглядає проблеми характеристики політичних систем.

В останній публікації праці «Системний аналіз політики» Д. Істон демонструє можливості адаптації запропонованого ним методу та понятійної бази для аналізу політичних систем, політичних інститутів і процесів.

Перше, на чому загострює увагу Д. Істон, – це політичне життя (political life), яке не є звичайною сукупністю тих чи інших дій політико-правового характеру. Тобто будь-яке рішення законодавчого органу влади, як правило, має політичний характер. Однак це не означає, що вся політика є звичайною сукупністю рішень парламенту та діяльністю інших органів державної влади. Як слушно вказує Д. Істон, якби політичне життя досліджувалося з цих позицій, то взагалі не можна було б побудувати будь-яку загальну теорію перебігу й опису політичних процесів, оскільки кількість емпіричних політико-правових фактів завжди перевищувала б генеративні можливості їх теоретичного узагальнення.

По-друге, політична система за своїм характером є респондентною – усі суспільні процеси, що відображаються в політичній діяльності, завжди набувають певного розв'язання, вирішення або врегулювання. Політична система, як доводить Д. Істон, не лише сприймає будь-які зовнішні імпульси, а й опрацьовує їх і, на основі цього, певним чином реагує на них.

Отже, на основі вказаних специфічних властивостей політичної системи Д.

Істон формулює свою відому формулу взаємозв'язку політичної системи з її середовищем.

Зазначена формула опису зв'язку має низку важливих теоретичних наслідків для правової теорії. По-перше, весь процес функціонування політичних систем характеризується Д. Істоном як відповідь на, як він пише, «клопіт» (*disturbances*) з боку середовища. По-друге, для того, щоб політична система залишалася стабільною, вона повинна максимально успішно реалізовувати такі дві важливі функції: а) встановлювати політичні цінності для суспільства; б) робити так, щоб громадяни погоджувалися з цими цінностями і приймали їх.

Запропонована Д. Істоном модель аналізу політичного середовища, на нашу думку, має доволі великий потенціал. Адже завдяки їй з'являється можливість пояснити такий, здавалося б, незрозумілий або парадоксальний феномен, як загальна стабільність демократичних політичних систем при збереженні потенційної нестабільності майже будь-яких політичних процесів. Дійсно, специфіка демократії та демократичної держави полягає в тому, що в ній діють процедури, які практично ніколи не дають змоги зі стовідсотковою впевненістю передбачити результат [18, с. 30].

На думку деяких дослідників, політична система не повинна розглядатись як певний механізм, що абстрагується (тобто відволікається) від загального контексту суспільного розвитку та конкретних політичних процесів. У цьому сенсі політична система постає не як механізм впливу на зовнішнє середовище, а саме як політичне середовище, де відбуваються різноманітні політичні процеси, де взаємодіють численні політичні суб'єкти, де приймаються і реалізуються політичні рішення, здійснюється політичний вплив і боротьба за політичну владу.

Таким чином, як бачимо, попри певну універсальність функцій політичних систем, слід постійно пам'ятати про те, що кожний із них властиві специфічні риси, які визначають її реалізацію в умовах різних політичних систем. У результаті, до-

сліджуючи функції демократичних політичних систем, вихідною теоретико-концептуальною пресупозицією є те, що під час дослідження політичних систем завжди маємо справу, з одного боку, з громадянським суспільством, а з іншого – з правовою та соціально орієнтованою державою.

Висновки

Таким чином, на нашу думку, факт виокремлення політичної підсистеми є цілком логічним і необхідним кроком у розвитку суспільства, який має у своїй основі процес виділення та визнання певних нормативних стандартів організації суспільних відносин. Зрозуміло, що постановня нормативної системи передбачає реалізацію функцій примусу, які делегуються державі або окремим державним органам [17, с. 30]. У результаті, як зазначає Т. Парсонс, отримуємо поле для дослідження феноменів політичного життя, або функціонування політичної системи, яка завжди пов'язана з організацією та мобілізацією ресурсів для досягнення певним колективом його цілей. Водночас характерною властивістю політичної підсистеми є те, що вона має своєю складовою такий специфічний і «спеціалізований орган суспільства», як держава, що поступово дедалі чіткіше диференціюється від суспільства. При цьому відбуваються процеси організації й структурування не лише відносин між суспільством і державою, а й усередині самої держави, яка обов'язково повинна виділити в структурі своєї активності такі дві функції: а) забезпечення цілісності суспільства; б) реалізація виконавчої діяльності [17, с. 30-31]. Висвітлення нами окремих концептуально-теоретичних аспектів проблем правового дослідження політичних систем не може вичерпати всієї повноти цієї теми. Звернення до різних моделей і концепцій системного аналізу слугує лише одним із кроків на шляху побудови цілісної моделі системного аналізу складних політико-правових процесів, які визначають специфіку розвитку сучасних політичних систем, а разом з ними — суспільства, суспільних відносин, держави, органів державної влади тощо.

Література

1. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів : Новий Світ, 2003. – 583 с.
2. Крисаченко В. С. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за заг. ред. В. С. Крисаченка. – К НІСД, 2004. – 647 с.
3. Пугачев В. П. Введение в политологию : учебник для студ. вузов / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 3 изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 447 с.
4. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку : учеб. пособие / М. Н. Грачев ; Московский экономико-лингвистический ин-т. – М. : МЭЛИ, 2000. – 112 с.
5. Некряч А. І. Місцеве самоврядування – рівнозначна складова політичної системи суспільства / А. І. Некряч // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 20. – С. 494-499.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
7. Политология для юристов [Текст] : курс лекций / А. А. Воронников [и др.] ; ред. Н. И. Матюзов, А. В. Малько. – М. : Юрист, 1999. – 774 с.
8. Узун Ю. В. Концепт «громадянське суспільство» : принципи сучасної теоретико-методологічної парадигми / Ю. В. Узун // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 21. – С. 612-617.
9. Грабильников А. В. Громадянин України – суб'єкт політичної системи / А. В. Грабильников // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – 668 с.
10. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 3-12.
11. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
12. Автономов А. С. Правовая онтология политики. К построению системы категорий / А. С. Автономов ; Фонд развития парламентаризма в России. – М. : ООО Фирма «Инфограф», 1999. – 384 с.
13. Політологія : історія та методологія : підручник для студ. вищих навч. закл. / Ф. М. Кирилюк [та ін.] ; заг. ред. Ф. М. Кирилюк. – К. : Здоров'я, 2000. – 630 с.
14. Повороты истории [Текст] : постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : В 2 т. / Э. Альтфатер [и др.] ; ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц ; пер. с нем. Е. Белокурова [и др.] ; науч. ред. В. Гельман ; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Факультет политических наук и социологии, Общество социальных исследований и публицистики (GSFP). – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – [Б. м.] : [б.и.], 2003. – 509 с.
15. Парсонс Т. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс ; ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский. – М. : Академический Проект, 2000. – 879 с.
16. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.
17. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; ред. пер. М. С. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
18. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. В. А. Бажанов [и др.] ; ред. В. А. Бажанов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 320 с.

Роль народу в інтеграційних процесах Rola narodu w procesach integracyjnych

Prof. zw. Dr hab. **Stanisław Leszek Stadniczeńko**
Kierownik Katedry
Teorii, Filozofii Prawa
i Praw Człowieka
Wyższej Szkoły
Finansów i Zarządzania
w Warszawie
Akademik Ukrainińskiej
Akademii Nauk
Wyższej Oświaty

У статті запропоновано переформатування поглядів на роль і функції народу в інтеграційних процесах, узагальнення динаміки, акцентування уваги на окремих соціальних, культурних, світоглядних складових, роль яких не можна применшувати в загальній картині протистоянь і викликів. Особливо це стосується ролі думки та прагнень інтенції самого народу, що є найактуальнішим чинником у зазначених процесах.

Ключові слова: роль народу, функції народу, інтеграційні процеси.

В статье предложено переформатирование существующих взглядов на роли и функции народа в интеграционных процессах, обобщение динамики, акцентирование внимания на отдельных социальных, культурных, мировоззренческих составляющих, роль которых нельзя преуменьшать в общей картине противостояний и вызовов. Особенно это касается роли мыслей, стремлений, интенций самого народа, являющегося актуальным фактором в указанных процессах.

Ключевые слова: роль народа, функции народа, интеграционные процессы.

The article provides the reformatting in general dynamics existing views on the role and functions of the people in the integration processes, focuses on specific social, cultural, philosophical components, which role can not detract from the overall picture of confrontations and challenges. This applies particularly to the role of ideas, aspirations and intentions of the people who are most urgent factor in these processes.

Keywords: the role of the people, people function, integration processes.

„Facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalrm communicationem esse natos” – Łatwo pojąć, że jesteśmy stworzeni do łączenia się i zrzeszania z ludźmi oraz do naturalnej z nimi wspólnoty.

I.

Europa od wielu lat przechodzi daleko idące przeobrażenia ustrojowo-polityczne, światopoglądowe, ekonomiczne, kulturowe, etniczne. To proces stopniowej integracji obejmujący coraz to nowe kraje i nowe sektory życia społecznego. U progu XXI wieku zwiększyło się tempo zmian skłaniające do stawiania pytań o Europę jutra, o fundamenty integracji europejskiej oraz fundamentalne pytania: kto to jest człowiek?, kim jest człowiek?, komu ma służyć powołany aparat państwowy? Jednym z podstawowych praw, często nie docenianym a mającym znaczenie kluczowe z punktu widzenia zbiorowości ludzkiej stanowiącej pod

wieloma względami jednolitą wspólnotę, jak również z punktu widzenia człowieka -osoby, która jest częścią wspólnoty jest prawo do samostanowienia narodów o sobie. J. Pienkoś definiuje samostanowienie jako „prawo narodów do ustanowienia niepodległego, suwerennego państwa, do swobodnego wyboru systemu gospodarczego i społecznego, do kulturalnego rozwoju, jak również swobodnego korzystania ze swoich zasobów naturalnych”¹. Stwierdza, że prawo do samostanowienia pozwala m. in. na „swobodne odłączenie się od dotychczasowego państwa w celu utworzenia odrębne-

¹ J. Pieńkoś, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Kraków 2004, s. 172.

go państwa lub przyłączenia się do innego państwa”².

Idealem stosunków międzynarodowych, było i nadal pozostaje, by poszczególne świadome siebie narody organizowały sobie własny system państwowy³. Suwerenność narodu najpełniej wyraża się w suwerenności państwa, które jako jedyne może bezkolidyjnie uzgodnić relacje i interesy kulturowe z relacjami politycznymi, gospodarczymi, służącymi rozwojowi osobowemu człowieka. Należy jednocześnie pamiętać, że każda epoka ma specyficzne ograniczenia rozwoju osoby i zmiany społecznej oraz stosowanych narzędzi przymusu, ale także odrębne środki uwalniania się od nich człowieka. Coraz częściej zauważamy, iż współczesny świat rządzi się przede wszystkim prawami rynku a nie prawami człowieka. J. Sachs podaje, że u podstaw obecnego kryzysu ekonomicznego leży kryzys moralny, niedostatek cnót obywatelskich wśród elit politycznych i ekonomicznych⁴. Występujące zachowania wyrażają brak szacunku zaangażowania w sprawy społeczne i sprawy świata, szczerości w relacjach międzyludzkich, zanik etosu odpowiedzialności znacznie bardziej dominujący dla godności człowieka niż niedostatki ekonomiczne. Zachowania odarte z emocji, uczuć są wyraźnym przejawem uprzedmiotowienia człowieka. Historia potwierdza, że posłuszne bezrefleksyjne podporządkowywanie się jakiegokolwiek idei może być źródłem osobistych i zbiorowych przykrości czy wręcz dramatów. To samodzielność w myśleniu, odwaga i odpowiedzialność w działaniu, mądrość, męstwo jest podstawą relacji człowieka ze światem, z rzeczywistością w której żyjemy. Ważną jest więc podstawa ludzkich decyzji, rozumienie sytuacji historycznej, społeczno-politycznej, własnego położenia i własnych możliwości, jak również poszanowanie praw innych osób i istot żywych. Ten refleksyjny namysł nad tym, co dzieje się w człowieku i wokół niego oraz dlaczego się to

dzieje, dlaczego właśnie w tym uczestniczy i czego jest świadkiem jest tak ważny przy pojmowaniu decyzji, zarówno osobistych jak i zbiorowych. Podjęcie decyzji zawsze wymaga mądrości, rozwagi, krytycznego osądu, odwagi oraz odpowiedzialności za innych i za siebie. Wobec występującej dynamiki zdarzeń zarówno w skali globalnej, regionalnej jak i bezpośrednim otoczeniu wobec wielu pokus oferowanych ułatwień w codziennym życiu, rozstrzyganie o tym, co zasługuje na pozostawienie, a co wymaga zmiany określić należy obowiązkiem troszczenia się o świat, o człowieka z uwzględnieniem etyki troski.

Poprawne pojmowanie i praktykowanie demokracji i samorządności jest wyrazem przede wszystkim poprawnego pojmowania praw człowieka jako urzeczywistnienia jego podmiotowości w egzystencji.

Człowiek, jako istota społeczna zawsze potrzebuje relacji, komunikacji i kooperacji z drugim człowiekiem. W tym celu od zarania ludzkości zmierzał do integrowania się z innymi określając cele tego procesu np. w sferze kultury ideowo-duchowej, ekonomiczno-technicznej, itp. Integracja narodów nie zawsze w historii była dobrowolna, wolna od nacisków ideologicznych, szantażu, zastosowanych manipulacji czy też podbojów; nie zawsze uwzględniając aktywny udział wspólnot, suwerena danego państwa - narodu. Każde istnienie ludzkie ma wymiar historyczny, jest zawsze umiejscowione w przestrzeni historycznej, nie można go wyizolować z systemu wzajemnych relacji i następstw. W całokształcie powołania człowieka czołowe miejsce zajmuje budowanie świata bardziej ludzkiego. Zaspokajanie naturalnych potrzeb człowieka wypełnia tworzenie tego świata przez pracę i trud działania. Istocie ludzkiej zawsze chodzi o znalezienie i realizowanie osobistego sensu życia, wybranej filozofii życia. Nigdy przebieg tego procesu nie zachodzi w oderwaniu od wspólnoty ludzkiej. Człowiek żyje we wspólnocie, jest ukierunkowany na wspólnotę, jest niepowtarzalną osobą ze względu na wspólnotę, służy wspólnocie i jest jej potrzebny. Poczucie sensu życia prowadzi wspólnotę zawsze do wartości, która je postrzega, doświadcza,

² Ibidem, s. 73.

³ M.A. Krapiec, *Osoba i naród wobec globalizmu*, „Człowiek w kulturze” 2002, nr 14, s. 12

⁴ J. Sachs, *The Prize of Civilization*, London 2011, s. 3 i n.

tworzy je i uczestniczy w ich urzeczywistnianiu. Wartości te mają znaczenie tylko wtedy, gdy dotyczą głębi ludzkiej osobowości, wzbogacają ją intelektualnie, emocjonalnie i egzystencjalnie. Egzystencja ludzka realizuje się nie tylko w kręgu własnej osobowości, ale kształtuje się w życiu społeczno – gospodarczo – politycznym, kulturowym i religijnym. Niezależnie od kreatywnych mechanizmów potrzeb, aktualizowanie się ich jest uwarunkowane w znacznej mierze możliwościami i ograniczeniami politycznymi, kulturowymi, materialnymi, socjologicznymi i psychologicznymi. Dość wyraźny wpływ wywierają określone standardy życia, możliwości ludzkie i materialne w tym zakresie, funkcjonujące poglądy i przekonania w zakresie potrzeb ludzkich i ich zaspokajania, środowisko społeczno-kulturowe i funkcjonujące w nim mity i stereotypy oraz stan potrzeb i poziom ich świadomości.

Życie we wspólnocie jest podstawowym i najlepszym sposobem bytu ludzkiego. Byt potrzebuje więc wspólnoty, by istnieć. Taki rodzaj refleksji stanowi podstawową kategorię republikanizmu, który rozumie republikę nie tylko jako ustrój, a jako rzecz publiczną, rzecz wspólną, to co nas wspólnie zobowiązuje i o co należy się wspólnie troszczyć. *Res publica* to postawa wobec wspólnoty, postawa, dla której gotowość służby wspólnemu dobru jest sprawą naturalną, oczywistą i znajduje się na szczycie hierarchii wartości. To wspólna sprawa, jak pisał Cicero, o którą dbamy pospół⁵. W tym duchu brzmi też słynna fraza Machiavellego, według którego *virtu*, cnota obywatelska jest najważniejsza dla utrzymania stabilnego społeczeństwa politycznego: „[...] nie prywatna, lecz dobro publiczne stanowi o wielkości państwa”.

Współcześnie myśl o wartości więzi w społeczności, także w bardzo praktycznym wymiarze, znalazła wyraz w pracach R. Putnama, Ch. Taylora, a także F. Fukuyamy i M. Castellsa. Zgodnie z konstatacjami R. Putnama więzi społeczne mają swoją wartość, zwana także kapitałem społecznym, który odnosi się do powiązań między jednostkami

– sieci społecznych i norm wzajemności oraz wyrastającego z nich zaufania. W tym sensie kapitał społeczny jest blisko związany z tym, co niektórzy nazwali cnotą obywatelską (*civic virtue*). Różnica polega na tym, że termin „kapitał społeczny” kieruje uwagę na fakt, że cnota obywatelska jest najsilniejsza wtedy, gdy jest osadzona w gęstej sieci wzajemnych relacji społecznych⁶. Dobro wspólne musi być uznawane za rację istnienia wszystkich władz publicznych, a obowiązek odpowiedzialności za realizację dobra wspólnego należy uznać za podstawową rację istnienia państwa⁷. Myślenie o tak rozumianym dobru wspólnym jako celu, czy też racji istnienia państwa jest zakotwiczone w refleksji św. Tomasza z Akwinu, według którego prawo składa się z rozporządzeń rozumu nadanych i publicznie obwieszczonych przez odpowiednią władzę i mających na celu dobro wspólne. Bywa, że pojęcie dobra wspólnego może być w filozofii, prawie, polityce i ideologii używane na co najmniej trzech płaszczyznach: jako przydatne do określenia relacji między jednostkami, jednostką a społecznością, w której żyje, i w koncepcji państwa. Pojednanie i pokój są drogami wyjścia dla dobra wspólnego.

J. Locke wskazywał, że „pokój, bezpieczeństwo i dobro publiczne” są celami ludzkiej społeczności⁸, podobnie D. Hume uznaje sens zawarcia umowy społecznej w osiągnięciu publicznego i wspólnego interesu⁹. J. Rousseau przyjmował dobro wspólne za cel ustanowienia państwa, zgodny z wolą powszechną¹⁰.

⁶ R. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008, s. 33.

⁷ Por. M. Zubik, *Refleksje nad dobrem wspólnym jako pojęciem konstytucyjnym*, [w:] *Prawo polityka*, Warszawa 2007, s. 389.

⁸ J. Locke, *Second Treatise of Government*, New York-Cambridge 1963, s. 131, 158; za S. Inibong Udoidem, *What is the Common...*, s. 104.

⁹ D. Hume, *Treatise on Human Nature*, Oxford 1981, cz. 2, sek. 2; za S. Inibonggg Udoidem *What is the Common...*, s. 104.

¹⁰ J. J. Rousseau, *Umowa społeczna*, ks. II, Warszawa 2002, s. 43.

⁵ Z. Stawrowski, *O republice i postawie republikańskiej*, „Rzecz wspólna” 2010, nr 1, s. 139.

Dobro wspólne winno być uznane za dyrektywę interpretacyjną, bowiem państwo jest wspólnotą obywateli gwarantującą im wolność, równość, partycypację i informację. Dobro publiczne stanowić ma kierunek dla ustawodawcy i organów władzy, a jego praktycznym i skonkretyzowanym odpowiednikiem jest działalność na rzecz interesu publicznego i realizacji praw człowieka.

Zarówno dobro wspólne, jak i interes publiczny wytyczać winne cele administracji publicznej. Podkreślić należy, że polityka jest czymś więcej niż prostą techniką dla zdefiniowania porządków publicznych, bowiem jej źródło i cel znajdują się w sprawiedliwości, a ta ma naturę etyczną. O dobro publiczne troszczą się zatem najlepiej republiki, w której dokonuje się to wszystko, co dobremu sprzyja¹¹.

Każdy człowiek ma pewien wyobraźalny ideał „dobrego państwa”, „dobrej władzy”, „dobra wspólnego”, „sprawiedliwości społecznej”. Realność tych idei zakotwiczona musi być w konstytucyjnych wartościach, a aparat państwowy winien realizować je rzetelnie, sprawnie i efektywnie, działając według właściwej podstawy prawnej i w formach prawem przewidzianych. W działaniu winien przestrzegać procedur, a równocześnie być elastycznym, odbiurokratyzowanym, etycznym, urzeczywistniając w życiu polityczno-społeczno-gospodarczym wartości demokratyczne. Demokracja nie może stać przed filozofią w porządku myślenia, bez refleksji filozoficznej społeczeństwa demokratyczne nie są w stanie osiągnąć koherencji w konstruowaniu wizji świata i tracą poczucie sensu i bezpieczeństwa¹². Wskazać należy, że polityka to świat publiczny, który jest skonstruowany raczej jako pochodna dyskusji społecznej- dialogu lub rozstrzygnięcia konfliktów społecznych. Zachodnia kultu-

ra europejska stanowi połączenie antycznej kultury grecko-rzymskiej i judeo-chrześcijańskiej. Można więc skrótowo powiedzieć, że to chrześcijaństwo stworzyło Europę i jej narody. Idea integracji różnych ludów, narodów i państw pojawiła się w Europie dzięki chrześcijaństwu. Imperium rzymskie obejmowało wiele krajów Europy, ale powstało w efekcie militarnych podbojów, co w żadnym wypadku nie kwalifikuje się jako dobrowolna integracja. Prawdziwa i relatywnie trwała integracja Europy dokonywała się stopniowo poprzez przyjmowanie chrześcijaństwa przez kolejne ludy, które organizowały i tworzyły własne organizmy państwowe. Chrześcijaństwo jest z natury uniwersalistyczne, transcendentne wobec poszczególnych krajów, narodów i państw. Europa, poczynając od początku IV wieku, w coraz większym stopniu i terytorialnym zakresie, stanowiła *universitas christiana*. Chrześcijaństwo jednoczyło ówczesną Europę ideowo i religijnie, lecz nie niwelowało różnic politycznych, dynamicznych czy gospodarczych. Św. Augustyn (żyjący na przełomie IV i V wieku) wyróżnił trzy kręgi życia społecznego: rodzinę, państwo oraz wspólnotę światową¹³. W idei społeczności ponadnarodowej mieściła się wizja zjednoczonej duchowo Europy. Koncepcję jednoczenia Europy pod patronatem Kościoła podejmowali niektórzy z cesarzy. Pierwszym był Karol Wielki, który zjednoczył w swym imperium m.in. ziemie Franków, Sasów, Longobardów; po jego śmierci imperium rozpadło się. Ideę pokojowej integracji średniowiecznej Europy podjął cesarz niemiecki Otton III, który w 1000 roku spotkał się w Gnieźnie z Bolesławem Chrobrym. Otton III współdziałający z papieżem Sylwestrem II planował powstanie chrześcijańskiej Europy z Germanii, Italii, Galii i Sclavinii.

Idee paneuropeizmu odżyły w latach trzydziestych XX wieku poprzez powstanie w 1923 r. Unii Paneuropejskiej, w 1926 r. Unii Ekonomicznej i Celnej oraz w 1929 r. projektu Stanów Zjednoczonych Europy. Faktyczną integrację Europy zapoczątkowali politycy chrześcijańscy: Robert Schuman – minister spraw zagranicznych Francji, Alcide de Gas-

¹¹ D. Pietrzyk-Reeves, *Pojęcie dobra wspólnego a relacja moralność-polityka w klasycznej tradycji republikańskiej*, [w:] *Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, Warszawa 2011, s. 225-256.

¹² Por. R. Dahl, *Democratic Theory and Democratic Experience* [w:] *Democracy and Difference*, red. S. Benhabib, Princeton 1996, s. 338.

¹³ Św. Augustyn, *De civitate Dei* 19, 7 PL 41, 645.

peri – premier Italii oraz Konrad Adenauer – kanclerz Niemiec¹⁴. R. Schuman pisał, iż „nie wyrzekamy się i nie wyrzekniemy się nigdy ojczyzny, nie zapomniemy o obowiązkach wobec niej. Ale coraz bardziej rozumiemy, że ponad ojczyzną istnieje wspólne dobro, ważniejsze od interesu narodowego, to wspólne dobro, na którym opierają się i w którym spotykają się indywidualne interesy naszych krajów”¹⁵. Schuman, podobnie jak Adenauer i De Gasperi, był przekonany, że zjednoczenie Europy powinno dokonać się na bazie wartości chrześcijańskich. Twierdzili oni, że przyszła Europa „potrzebuje duszy”, tj. trwałych wartości i norm moralnych¹⁶.

Globalizacja jest postrzegana z jednej strony jako proces, który przynosi wiele pozytywnych skutków między innymi ułatwia zbliżanie ludów i narodów a z drugiej strony w globalizacji widzi się ogromne zagrożenia dla samego człowieka i jego kultury, religii i rodziny, narodów i państw. Z punktu widzenia interesów Państw, przyczyny angażowania się w procesy unifikacyjne były zróżnicowane.

Dokonując analizy sytuacji integracji i globalizacji w Europie można mówić o dwu koncepcjach jej integracji: racjonalistyczno-oświeceniowej i personalistyczno-chrześcijańskiej¹⁷. Pierwsza koncepcja zwraca uwagę na dobro wspólne Europy mając na myśli interesy gospodarcze państw Unii Europejskiej. W nurcie laickim można jeszcze wyróżnić grupy, gdzie jedna oponuje wprost przeciw wartościom chrześcijańskim w życiu publiczno-międzynarodowym, druga minimalizuje ich wpływ. Pierwsza z grup pomija zupełnie rolę narodów w procesie integracji, druga dopuszcza ich współdział.

Zauważalnym jest występujące rozmiłowanie się z postulatami demokracji partycypacyjnej. Narastający proces ekonomiczno-tech-

niczno-informacyjnej globalizacji świata wymaga uwzględnienia aspektu etycznego. Wielu autorów zaznacza potrzebę globalnej etyki¹⁸. Najczęściej wskazuje się na potrzebę respektowania takich wartości, jak: godność i prawa człowieka, sprawiedliwość, solidarność, życzliwość, unikanie przemocy, pokój między ludźmi i narodami¹⁹. Etyka traktowana poważnie i autonomicznie wykracza poza kalkulację pragmatyczną, nie może więc być to jedynie etyka utylitarna czy etyka konsekwencjonalizmu, czyli oceniania czynów wyłącznie według ich skutków, lecz etyka zawierająca minimum norm uniwersalno-trwałych. Podstawą takiej etyki winna być personalistyczna antropologia. Jeżeli proces globalizacji ma rzeczywiście służyć wszystkim ludziom i narodom, to moralność nie może być traktowana dalej jako sprawa indywidualno-osobista, ale wspólne dobro ludzkości.

Proces integracji, zarówno w skali kontynentu, jak i w skali ogólnosiwiatowej, powinien opierać się na ogólnie akceptowanych zasadach etyczno-społecznych. Najważniejsze z nich to solidarność (dobra wspólnego) oraz pomocniczość (personalizm). Zasady te mają charakter ontologiczny, jurystyczny i etyczny²⁰. Posiadają one profil ontologiczny, gdyż wyrastają z natury osobowej człowieka i zarazem z natury życia społecznego. Ich charakter jurystyczny wymaga, aby znalazły potwierdzenie i sankcję w obowiązującym ustawodawstwie.

Wydaje się, iż model laicko-oświeceniowy integracji Europy, nawiązujący do XVIII-wiecznych nurtów deizmu, antyklerykalizmu i liberalizmu, ma w mniejszym lub większym stopniu profil opozycyjny wobec chrześcijaństwa i jego wartości.

¹⁸ L. Swidler, *Toward a Universal Declaration of a Global Ethic*, „Dialogue and Humanism” (1994), nr 4, M. Michalik, *Globalizacja etyki - wyzwanie czy paradoks*, [w:] *Wspólnotowość I postawa uniwersalistyczna*, s. 32-48.

¹⁹ Zob. J. Sekuła, *Two Variants of European Integration in the Sphere of Ethic*, „Dialogue and Universalism” (1999) nr 5-6, s. 59-69.

²⁰ Por. O. von Nell-Breuning, *Baumgesetze der Gesellschaft*, Freiburg im Br. – Wien 1968; S. Kowalczyk, *Człowiek a społeczność*, Lublin 1994, s. 254-265.

¹⁴ Por. K. Góźdz, *Konrad Adenauer – chadecka koncepcja Europy*, [w:] Cz. Bartnik, *Fenomen Europy*, s. 304-321.

¹⁵ R. Schuman, *Pour l'Europe*, Paris 1964, s. 38.

¹⁶ Tamże, s. 75-76.

¹⁷ W. Bokajło, *Teorie i rozwój federalizmu – pojęcia i zasady*, w: tenże (red), *Federalizm. Teorie i koncepcje*, Wrocław 1998, s. 136 i nn.

Antychrześcijański model integracji Europy oparty na podboju militarnym w XX wieku realizowano poprzez dwa reżimy totalitarne: komunistyczny i niemiecki faszyzm. Pierwszy nawoływał do internacjonalizmu głosząc hasło: proletariusze wszystkich krajów, łączcie się. Wszelkimi siłami W. I. Lenin dążył do „zjednoczenia” Europy w oparciu o ideologię komunistyczną. Drugi zaś pod wodzą A. Hitlera wizję Europy widział poprzez uznanie za jej właściciela i władcę rasę nordycką – na czele z Niemcami. Inne narody europejskie zamierzał zniewolić lub fizycznie zlikwidować. Wielu dało się oszukać i poszło na współpracę w realizacji tej wizji Europy. Rok 1989 był ważnym przełomem w dziejach współczesnej Europy, gdyż załamanie się ideologii marksistowsko-komunistycznej w Środkowo-Wschodniej Europie umożliwiło rozpoczęcie procesu zmian ustrojowo politycznych i gospodarczo-społecznych.

Upadek reżimów totalitarnych dowodzi, że władza polityczna może istnieć tak długo, jak długo jest tolerowana przez obywateli. Tolerancja ta może być w prawdzie długi czas wymuszana środkami autokratycznej opresji, ale nigdy nie jest trwała. Prawnointuicyjne wyobrażenia ludzi o tym, jaka sfera wolności im przysługuje i do jakiego stopnia mogą się godzić na uzależnienie od aparatu przymusu, są siłą, jakiej żadne środki nie mogą skutecznie ograniczyć. W wielu krajach rewolucyjne przemiany nie powiodły się, ponieważ nie były dostosowane do psychiki szerokich rzesz ludzi. Wiara, że radykalne reformy można społeczeństwu od góry narzucić, okazała się niebezpiecznym i niszczącym doktrynerstwem. Prawdą jest, że globalizacji zniwelowała autarkię ekonomiczną²¹. Z kolei powstanie wspólnot ponadpaństwowych oraz rozwój organizacji i prawa międzynarodowego osłabiło autarkię polityczną. Mitem jednorodności kulturowej i narodowej państw zachwiały sukcesy ideologii i polityki pluralizmu kulturowego – multikulturowości. Należy zauważyć, że przemożny wpływ na zmiany w Europie

tak w życiu społecznym i politycznym wywarła ideologia postmodernizmu tzw. Szkoła Frankfurcka (T.W. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse, J. Habermas), która na bazie myśli K. Marksa, A. Gramsciego, i L. Trockiego stworzyła neomarksizm zwane nową lewicą²². Nurt ten głosi całkowity relatywizm poznawczy i moralny, neguje zarówno istnienie obiektywnej prawdy jak i obiektywnego dobra. Promuje skrajny, egoistyczny indywidualizm, nie liczący się z dobrem wspólnym, praktyczny materializm, konsumpcyjny utylitaryzm, hedonizm oraz model człowieka kosmopolity, bez ojczyzny, bez ideałów, stałych wartości, poczucia tożsamości. Wyłącza ona ze społeczeństwa obywatelskiego rodzinę, suwerenność narodową, religię, przedsiębiorczość. Wielu intelektualistów, opierających się na paradygmatach postmodernistycznych atakują naród i państwo. Wskazują oni między innymi że naród nie ma żadnych podstaw, że może być usunięty z mapy i zastąpiony czymś innym, wraz ze zmianą poglądów ludzi. Według P. Sloterdijka dominująca ideologia na zachodzie jest brakiem idei²³. Środowisko w którym funkcjonuje człowiek ma przypominać cieplarnię w której występuje luksus, świat rozrywki, konsumpcji i wygody, człowiek współczesny zamiast ideologicznych sporów dokonuje wybory komfortu i bezpieczeństwa. P. Hahne zauważa, że powstało społeczeństwo przyjemności, które cechuje powszechny zanik autorytetów, życia rodzinnego, kryzys wartości narodowych i patriotycznych, pogarda własnego kraju, zatrażający poziom szkolnictwa, pogoń za karierą, lenistwo i skrajny konsumpcjonizm²⁴. Funkcjonująca kultura przyjemności stoi na przeszkodzie myśleniu o tym co jest naprawdę ważne w życiu człowieka i społeczeństw.

²² Zob. H. Kiereś, Trzy socjalizmy. Tradycja łacińska wobec modernizmu i postmodernizmu, Lublin 2000; Postmodernizm w pigułce, red. Z. Sarelo, Poznań 1998; J. Bartuzel, Ł. Dominiak, W gąszczu socjalizmów „Cywilizacja” 2006, nr 19, s. 36 - 63

²³ P. Sloterdijk, Pogarda mas, Warszawa 2003, tenże Krytyka cynicznego rozumu, Warszawa 2008

²⁴ Zob. P. Hahne, Dość tej zabawy! Koniec społeczeństwa przyjemności, Katowice 2008.

²¹ Por. G. Babiński, Naród czy więź narodowa? Przemiany pojęcia narodu w kulturze najnowszej. „Ethos” 2009, nr 3-4, s. 33-43

Do powstania społeczeństwa przyjemności, jak podkreśla M.A. Peeters, przyczyniła się rewolucja kulturowa, która zakwestionowała dotychczasowy obowiązujący system wartości²⁵. Zauważamy, iż nastąpiło przejście od nowoczesności do ponowoczesności. Zakres i głębokość tych zmian przekracza granice rewolucji seksualnej i feministycznej, dotycząc sfery polityki, państwa i prawa, rozwoju, zdrowia oraz edukacji i kultury. Zauważyć należy, że do osłabienia narodów i państw przyczyniła się też nie wątpliwie rewolucja informacyjno – komunikacyjna pod jej wpływem doszło do zmiany rozumienia pojęć między innymi: przestrzeni, czasu i znaczeń. Jednym z najbardziej widocznych skutków rewolucji jest owa zmiana statusu terytorium w życiu jednostek i społeczności²⁶. Powodująca wzrost między innymi międzynarodowych ruchów migracyjnych, tułaczy, pariasów bez ojczyzny, tożsamości narodowej i bez przyszłości. Współczesnej Europie musi towarzyszyć odkrycie na nowo przez narody i państwa tego kontynentu jedności aksjologicznej: kulturowo-cywilizacyjnej, religijnej, moralnej, ideowo-humanistycznej i prawnej.

II.

Znane procesy historyczne potwierdzają dosyć podobną historię Ukrainy oraz Rzeczypospolitej Polskiej, które były przez długie okresy pozbawione niezależności i znajdowały się w składzie innych państw. Po upadku Rusi Kijowskiej w wyniku najazdu Mongołów w I połowie XIII w. główną siłą polityczną stało się Wielkie Księstwo Moskiewskie. Pod koniec XV w. władcom moskiewskim udało się wyjść z niewoli tatarskiej pojawiła się wówczas teoria trzeciego Rzymu, która głosiła, że Moskwa jest trzecim Rzymem, czyli ostatnim „prawdziwie chrześcijańskim” cesarstwem²⁷. Zawarcie w 1439 r. unii ko-

cielnej (tzw. unia florencka) między Rzymem a Konstantynopolem, która kładła kres „schizmie wschodniej” z 1054 r. zinterpretowano jako upadek drugiego Rzymu. Moskiewski metropolita prawosławny od początku zdecydowanie odrzucał unię florencką i sprzeciwiał się stanowisku zajętemu w tej sprawie przez metropolitę kijowskiego Izydora, który podpisał unię na soborze we Florencji oraz udał się do Moskwy celem przekonywania do zgody z Rzymem, wówczas został aresztowany, a następnie wydalony z kraju. W tym samym czasie władcy moskiewscy rozpoczęli szereg agresywnych wojen przeciw Litwie związanej unią z Polską. Posługiwano się hasłem „zbierania ziem ruskich”, ponieważ Moskwa uzurpowała sobie prawo bycia naturalnym spadkobiercą Rusi Kijowskiej, której obszary dostały się potem we władanie wielkich książąt litewskich. Przełom XVI i XVII w. był kluczowym okresem utrwalenia się w rosyjskiej tradycji politycznej i cywilizacyjnej zbitki pojęciowej: antykatolicyzm-antypolonizm-antyłacińskość. Przesądziły o tym dwa wydarzenia: zawarcie w 1595 r. tzw. unii brzeskiej (powstanie Kościoła greckokatolickiego) oraz Wielka Smuta w Rosji. Po faktycznym włączeniu Ukrainy w skład Rosji w XVIII w., jakkolwiek polityka prawna, która posiadałaby ukraińskie cechy narodowe, ze zrozumiałych przyczyn, była niemożliwa. Oddzielne próby opracowania narodowych aktów normatywnych, nawet wtedy, gdy były one naznaczone bezpośrednio władzą rosyjską, pozostawały jedynie w przygotowaniu i nie wprowadzano ich w życie. Nie należy zapominać, że jednym z pierwowzorów prawodawstwa Ukrainy i Polski (najstarszego zabytku prawa wschodniosłowiańskiego) była „Ruska prawda”, która uwarunkowała w znacznej mierze wspólne podejścia do regulacji prawnej i polityki prawnej tych państw.

Dalsze historyczne losy naszych krajów wyznaczyły także i to, że polskie prawo znacznie wpłynęło na prawo ukraińskie, rosyjskie. Polska, mimo tych wzajemnych wpływów pozostając przez lata pod zaborem niemieckim i austriackim ulegała regulacjom prawnym tych państw i wpływom cywilizacji zachodniej.

Nie bez znaczenia dla cywilizacji prawnej

²⁵ Zob. M.A. Peeters, *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia, mechanizmy działania*, Warszawa 2010, s. 67 – 68.

²⁶ J. Pils, *Spółczesność „zmediatyzowana” /w/ Media jako wyzwanie wychowawcze*, Radom 2010, s. 13-17

²⁷ G. Kucharczyk, *Mity i fakty. Zeszyty historii Kościoła* /4/, Poznań 2005..

miał i ma związek danego państwa z kościołem, w tym przypadku w Polsce kościołem rzymsko-katolickim, a na Ukrainie prawosławnym i grekokatolickim. Podkreślenia wymaga fakt powstania i działalność Akademii Mohylańskiej w Kijowie. Była to uczelnia prawosławna będąca prężnym ośrodkiem nauki i kultury prawosławnej w dawnej stolicy Rusi Kijowskiej. Akademia była czymś wyjątkowym, gdy chodzi o prawosławie, gdyż nauczano tam nie tylko greki, ale również łaciny poznając dorobek tzw. ojców kościoła wschodniego oraz zachodnią tradycję. Zgłębiano starożytnych filozofów, którzy byli inspiracją dla rozwoju katolickiej filozofii, teologii i prawa w średniowieczu. Uczelnia ta oddziaływała silnie na Moskwę, w związku z tym zwalczano jej wpływy. Od czasu oderwania w 1667 r. Kijowa od Rzeczypospolitej, który stał się częścią Rosji wpływy kulturowe Akademii Mohylańskiej poprzez swoją atrakcyjność silnie zaczęły oddziaływać na moskiewskie elity. Carat i Cerkiew w imię walki z łacińską „herezją” rozpoczęły obowiązkowe systematyczne zwalczanie jej wpływów. Otwarcie Rosji na Zachód, tzw. okcydentalizacja nastąpiła za czasów cara Piotra I, który szukał tam nowych inspiracji dla rozwoju swoich ziem. Za jego czasów ugruntowało się przekonanie o istnieniu ścisłych związków duchowych pomiędzy prawosławiem a protestantyzmem. Następczyni Piotra I caryca Katarzyna (Niemka z pochodzenia) twierdziła, że między prawosławiem a luteranizmem (protestantyzmem) nie ma prawie żadnych różnic. Na takie stanowisko wpływ wywierali Niemcy bałtyccy. Ścierające się wpływy różnych filozofii, w tym religii, miały wpływ na kształtowanie się wizji państwa i relacji państwa do Kościoła. Należy podkreślić, iż protestancka wizja relacji państwo-kościół, w której stroną dominującą jest państwo, kościół jest zredukowany do instytucji całkowicie podporządkowanej państwu. Funkcjonuje więc kościół państwowy, w którym władca państwa jest z urzędu jego głową (kościół anglikański). Ta wizja bardzo odpowiadała planom Piotra I. Car w ramach przeprowadzonych przez siebie reform zlikwidował samodzielny patriarchat moskiewski (odrodził się on na krótko po obaleniu caratu w 1917 r.)

a siebie ogłosił głową Cerkwii moskiewskiej ustanawiając wydzielony organ administracji nad cerkwią. Historycy rosyjscy (J. Łotman, B. Uspienski) piszą o utworzeniu przez Piotra I nowej stolicy Rosji Sant Petersburga (świętego Petersburga), że towarzyszył tu kontekst antykatolicki – koncepcja „nowego Rzymu”, problem rywalizacji z Rzymem katolickim o prawo do historycznego dziedzictwa. W tym duchu kształtowano świadomość polityczno-społeczną i religijną społeczeństwa. Nazwanie nowej stolicy grodem św. Piotra kojarzyło się nie tylko z wysławianiem patrona Piotra I ale i z wyobrażeniem Petersburga jako Nowego Rzymu. Przejawia się to nie tylko w nazwie stolicy lecz również w jej herbie. Herb Petersburga zawiera bowiem zmodyfikowane motywy herbu watykańskiego.

Rewolucja październikowa w Rosji zmieniła diametralnie sytuację w regionie środkowo-wschodnim wielu państw i narodów. Ukraina w okresie tworzenia niezależnego państwa ukraińskiego (1917-1922) podjęła budowę własnego prawodawstwa. Los historyczny Ukrainy w tym zakresie był bardzo złożony. W ciągu krótkiego czasu istnienia niezależnej Ukrainy w zasadzie nie było warunków do utworzenia własnego prawodawstwa. Po utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz wejściu w jego struktury Ukrainy (1921 r.) i do czasu jego rozpadu (grudzień 1991 r.) rozwój prawodawstwa był realizowany na dwu poziomach: wszechzwiązkowym i republikańskim. Uzyskanie niepodległości postawiło przed Ukrainą cały szereg zadań, najważniejsze z nich dotyczyły sfery prawodawstwa. Jest to absolutnie zrozumiałe, bowiem nie można budować niezależnego, suwerennego państwa na prawodawczym fundamencie i antagonistycznej zasadzie tworzenia i funkcjonowania kraju. Gruntownej zmiany potrzebował cały system prawa, niestety ten okres nie został właściwie wykorzystany do przebudowy systemu polityczno-społeczno-gospodarczego oraz zmian mentalności społecznej.

Odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. towarzyszyło przyjęcie po zaborcach ich ustawodawstwa; obowiązywały nadal Kodeks Rzeszy Niemieckiej z 1871 r., Ustawa Karno Procesowa Rzeszy Niemieckiej z 1877

r. na terenie byłego zaboru pruskiego, Kodeks karny rosyjski z 1903 r. i rosyjska ustawa o sądowym postępowaniu karnym z 1864 r. na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego, austriacka ustawa karna z 1852 r., austriacka ustawa karno-procesowa z 1873 r. w dawnej Galicji oraz węgierski Kodeks karny z 1878 r. i węgierski Kodeks postępowania karnego z 1896 r. Obowiązywały również podstawy prawa cywilnego byłych zaborców. Utworzona w 1919 r. Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej bardzo szybko przygotowała projekty nowych ustaw i prawa ustroju sądownictwa powszechnego. Było to ustawodawstwo bardzo nowoczesne i liberalne. Kodeks postępowania karnego pozostawał pod wpływem ustawodawstwa niemieckiego i austriackiego opartego z kolei na modelu procedury francuskiej, a Kodeks karny, którego twórcą był prof. Uniwersytetu im. Jana Kazimierza we Lwowie J. Makarewicz, wyrażał idee szkoły socjologicznej. Kodeks był bardzo nowatorski, odznaczał się niezwykle syntetyczną budową przepisów, wprowadził do polskiego prawa wiele nowych koncepcji, które pozostały w nim na stałe. Dotyczy to również prawodawstwa cywilnego, a kodeks postępowania administracyjnego należy do jednych z pierwszych w Europie. Po drugiej wojnie światowej Polska znalazła się pod wpływem ideologii prawa radzieckiego, niemniej jednak Polska nauka nakierowana była na wpływy nauki zachodniej i kształtowała prawodawstwo na ich wzorach.

Godzi się przypomnieć, że to program NSZZ „Solidarność” z 16.10.1981 r. zawierał koncepcję gruntownych reform ustrojowych uwarunkowanych potrzebami człowieka. To sukces wyborczy „Solidarności” z 4.06.1994 r. umożliwił zainicjowanie prac przygotowawczych nad nową ustawą zasadniczą. Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność” 22.06.1994 r. przyjęła ostateczną wersję Obywatelskiego Projektu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. W dniu 2.04.1997 r. Zgromadzenie narodowe uchwaliło Konstytucję RP. W art. 1 Konstytucji znalazło się stwierdzenie, że „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli”. Twórcy docenili rolę solidaryzmu społecznego. Wśród obowiązków obywatela wymie-

niono dobro wspólne. To z woli suwerena „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”.

Należy zwrócić uwagę na czym polegać ma system demokratyczny umożliwiający proces integracyjny i realizację praw człowieka. R. Dahl zauważa, że system demokratyczny winien spełniać pięć kryteriów: rzeczywistego uczestnictwa (równa i rzeczywista możliwość przedstawienia poglądów), równego prawa głosu (równa i rzeczywista możliwość głosowania, równa siła głosu), oświeconego rozumienia (równe i rzeczywiste możliwości poinformowania się o różnych możliwych decyzjach), nadzoru nad podejmowanymi zadaniami (możliwość decydowania o podejmowanych zadaniach lub zmiany decyzji), inkluzji dorosłych (wszyscy powinni dysponować pełnymi prawami obywatelskimi). „Pamiętajmy jednak, że kryteria te opisują idealną lub doskonałą demokrację. Nikt z nas, jak sądzę, nie wierzy, iż możemy osiągnąć idealną demokrację, skoro znamy ograniczenia, jakie istnieją w realnym świecie. Kryteria dostarczają nam standardów, dzięki którym możemy porównywać osiągnięcia i niedociągnięcia istniejących w rzeczywistości systemów politycznych oraz ich instytucji, a także mogą nam one pomóc w poszukiwaniu lepszych rozwiązań”²⁸. Rzeczywisty system demokratyczny zawsze będzie odznaczał się pewnym deficytem. Na podstawie koncepcji demokracji idealnej możemy stwierdzić na ile dany system odbiega od ideału, a także, jakie działania i reformy należałoby podejmować, by do niego zbliżyć się.

R. Dahl stwierdza, iż demokracja jest ustrojem, gdzie panuje „logika równości”²⁹ i w którym każdy obywatel winien być w równym stopniu uprawniony do partycypacji w decyzjach politycznych³⁰. W tym aspekcie, im proces podejmowania decyzji będzie dalszy od elitaryzmu, a bliższy modelowi obywatelskiej partycypacji, tym bardziej będzie

²⁸ R. Dahl, *O demokracji*, przeł. M. Król, Kraków -Warszawa 2000, s. 31-32.

²⁹ Op. cit. s. 15.

³⁰ Op. cit. s. 39.

demokratyczny.

Zdaniem J. Habermasa, swoistym „fundamentem” Unii Europejskiej, w ujęciu polityczno-społecznym, musi stać się lud europejski, będący podstawą dla europejskiego *demos*. Aby mógł on jednak powstać Unia Europejska musi stać się swego rodzaju wspólnotą komunikacji, doświadczeń i pamięci jednostek, wspólnota kultury, języka i wartości. Istotną rolę w tym względzie odgrywać będzie przede wszystkim koncepcja „*democracy-building*” i „*nation-building*”, statuujące obywateli jako autorów, reprezentantów i tym samym podmiotów legitymujących europejską władzę publiczną. J. Habermas podkreśla, że przyjęcie takiego założenia może przyczynić się do wykształcenia nowej formy demokracji opartej na „władzy obywateli UE”. Sugeruje przeistoczenie arbitralnie definiowanego „ludu” w „naród obywateli”, będący nową formą społecznej integracji, różną od państwa narodowego. Naród obywateli państwa znajduje tożsamość nie we wszystkich wspólnych rysach etniczno-kulturowych, lecz w praktyce obywateli czynnie korzystających ze swych demokratycznych praw do uczestnictwa i komunikacji³¹. Istotne znaczenie uzyskują relacje między obywatelem a Unią, w ramach których UE nie jest „nadzorcą” poczynań swych obywateli, musi ona stać się dla nich wspólnotą polityczną opartą na wspólnych wartościach, a nie tylko na integracji w szeroko pojmowanym wymiarze gospodarczym.

J. Habermas wyróżnia trzy składniki suwerenności ludu występujące na płaszczyźnie państwa narodowego, inaczej określane jako trzy komponenty demokratycznej konstytucji³²:

1) demokratyczne stowarzyszenie wolnych i równych osób prawnych – „wspólnota

osób prawnych, które łączą się na ograniczonej przestrzeni w stowarzyszenie wolnych i równych obywateli, przez wzajemnie przyznanie sobie praw, gwarantujące każdemu równą prywatną i obywatelsko-państwową autonomię”³³,

2) organizacja kolektywnej zdolności podejmowania decyzji – „podział kompetencji w ramach organizacji, która zabezpiecza za pomocą administracyjnych środków kolektywną zdolność działania stowarzyszonych obywateli”³⁴,

3) medium integracji solidarności obywatelskiej między obcymi – „medium integracji obywatelskiej solidarności, które jest konieczne dla wspólnego politycznego kształtowania woli, a przez to dla komunikacyjnego wytwarzania demokratycznej władzy i legitymizacji sprawowania władzy”³⁵.

W ramach demokratycznego ustroju konstytucyjnego zazębiać się muszą trzy powyższe komponenty, czyli podstawowe prawa jednostki, proces podejmowania decyzji polityczno-prawnych oraz kultura polityczna.

Legitymizująca moc demokratycznej procedury wynika z dwóch czynników:

1) „inkluzji wszystkich obywateli w polityczny proces podejmowania decyzji”

2) „powiązania decyzji większości z deliberatywnym kształtowaniem opinii”³⁶.

Nie bez znaczenia dla szerszej integracji (europejskiej) w danym państwie, w którym do realizacji interesu publicznego i tworzenia warunków do wysokiej jakości rozwoju społeczno-gospodarczego konieczne jest współdziałanie i wymiana zasobów rozwojowych zróżnicowanych aktorów społecznych. Bez wymiany i integracji tych zasobów osiągnięcie celów zarówno publicznych jak i partykularnych jest obciążone bardzo wysokimi kosztami społecznymi i ekonomicznymi. Wyróżnikami tego zjawiska są państwo wspólnotowe, współzarządzanie oraz deliberacja. Państwo

³¹ J. Habermas, *Obywatelstwo państwowe a tożsamość narodowa*, [w:] *Faktyczność i obowiązki. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa*, Warszawa 2005, s. 551.

³² Por. op. cit., s. 49, 55-56; J. Habermas, *Wie demokratisch ist die EU? Die Krise der Europäischen Union im lichte einer Konstitutionalisierung des Volkarrechts*, „Blätter für deutsche und internationale Politik” 2011, nr 8, s. 42-43.

³³ Tenże, *Die Krise der Europäischen Union im Licht einer Konstitutionalisierung des Volkarrechts. Zur Verfassung Europas*, Berlin 2011, s. 55-56.

³⁴ Ibidem, s. 56.

³⁵ Ibidem.

³⁶ J. Habermas, *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*, Berlin 2011, s. 50.

działające w oparciu o logikę integracji w interakcjach między aparatem państwa a obywatelami i ich zbiorowościami wykracza poza konwencję uzgadniania decyzji dotyczących spraw publicznych.

Występuje zdecydowanie inny model państwa i administracji publicznej w zarządzaniu sprawami publicznymi³⁷. Państwo działa w kompleksowej rzeczywistości społecznej, w której realizacja interesu publicznego wymaga otwartości na współdziałanie i wymianę zasobów przez aktorów społecznych. U podstaw tego państwa jest przekonanie, że integracja tych zasobów służy osiągnięciu zarówno celów państwa, jak i innych zbiorowości grup ludzkich. Podstawy normatywne państwa wspólnotowego konstytuuje przekonanie, że wartości i cele publiczne są ustanawiane w procesie komunikacyjnym, a ich osiągnięcie jest wynikiem synergicznej integracji zasobów posiadanych przez aktorów społecznych o zróżnicowanych zasobach i zmiennym statusie. W tym podejściu równie ważna jak osiąganie celów publicznych jest jakość procesu ich osiągania. Jego cechami konstytutywnymi są: sieciowość, zarządzanie wielopoziomowe, koncyliacyjność, partycypacja. Podstawowymi mechanizmami działania tego typu państwa są: deliberacja, kompromis oraz uzgodnienia podejmowane w sieciach społecznych, negocjacja. Dominującym typem zarządzania sprawami publicznymi w tym modelu jest współzarządzanie. Przeważającą konwencją włączania obywateli w sprawy publiczne w przypadku strategii integracji jest deliberacja³⁸. W tej perspektywie obywatele i ich zbiorowości są postrzegani jako podmioty aktywnie zaangażowane

w sprawy publiczne. Wymaga to jednak wykształcenia odpowiedniego społeczeństwa obywatelskiego.

Na konstytucyjny status jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej silny wpływ wywiera aktualnie oddziaływanie prawa międzynarodowego i prawa Unii Europejskiej, z którymi przychodzi się nam mierzyć. Polska, jako członek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej starała się dostosować normy prawne dotyczące praw społecznych do przyjętych standardów. Na uwagę zasługuje fakt, że prawa człowieka w ramach Wspólnot i Unii Europejskiej są rozumiane w sposób odrębny niż w innych organizacjach międzynarodowych ONZ czy Rady Europy. Operuje się pojęciem „prawa podstawowe”, „prawa człowieka”, przy czym „prawa podstawowe” stosuje się wobec obywateli państw członkowskich. Zaliczenie do ogólnych zasad zasady poszanowania praw podstawowych jest wynikiem orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości, który to od 1969 roku zaczął je definiować i uwzględniać w swoim orzecznictwie. Unia Europejska realizuje sprecyzowane w art. 2 Traktatu Unii Europejskiej kilka celów m. in. wzmocnienie ochrony praw i interesów obywateli państw członkowskich w związku z wprowadzeniem obywatelstwa UE. Obywatele Unii mają prawa i obowiązki przewidziane w Traktacie Wspólnot Europejskich – art. 17 ust. 2 – część praw dotyczy również osób legalnie zamieszkujących w państwie członkowskim UE. Ważną funkcję poświęconą polityce społecznej (zaspokajaniu potrzeb człowieka) pełni Wspólnotowa Karta Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników, która zobowiązuje państwa członkowskie do zagwarantowania podstawowych praw socjalnych a Komisję Europejską do przedstawienia przepisów zmierzających do realizacji tych praw a nadto do sporządzenia rocznych sprawozdań z wykonania przez państwa jej postanowień. Istotną rolę pełni Komitet do Spraw Ochrony Socjalnej, którego zadaniem jest badanie sytuacji w tej dziedzinie. Na uwagę zasługuje Karta Praw Podstawowych UE, w jej preambule stwierdza się, że Unia jest zbudowana na niepodzielnych, powszechnych wartościach godności ludzkiej, wolności, równości i solidarności. Karta

³⁷ V. Chhotray, G. Stoker, *Governance Theory: A Cross-Disciplinary Approach*, Palgrave Macmillan, London 2009.

³⁸ Szerzej, D. Gambetta, „Claro!” *An Essay on Discursive Machismo* [w:] *Deliberative democracy*, J. Elster (red.), Cambridge University Press, New York 1998.; J. S. Dryzek, *Deliberative Democracy and Beyond. Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford 2000.; B. Guy Peters, *The Two Futures of Governing Decentering and Recentering Processes in Governing*, Political Science Series, Institute for Advanced Studies, Vienna 2008.

stanowi część składową Traktatu. W zakresie standardów praw, zaspokajaniu potrzeb społecznych człowieka ważną wskazówką interpretacyjną są orzeczenia, tzw. organów traktatowych wynikających z umów pod auspicjami ONZ, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka a także instancji sądowych UE Europejski Trybunał Sprawiedliwości.

Prawa człowieka, prawa polityczne, obywatelskie, kultury, prawa socjalne zostały zarówno w Polsce, jaki innych krajach poddane konstytucjonalizacji. W prawie wspólnotowym/europejskim przeszły długą drogę od lat pięćdziesiątych do lat współczesnych. Legitymizują charakter demokratyczny UE integrując jednocześnie obywateli UE, zmierzając do zaspokajania potrzeb człowieka, kształtując ład międzynarodowy, tworząc świat bardziej ludzki.

III.

Naród podlega analizom wielu dyscyplin: historii, socjologii, psychologii, filozofii, teologii, politologii i prawa. Metodologiczna i merytoryczna specyfika tych nauk rzutuje na sposób analizy kategorii narodu i wyniki przeprowadzonych rozważań oraz ich rozumienie. Rozbudowany opis narodu podał Cz. Bartnik „naród można określić syntetycznie jako naturalną, względnie trwałą i najdoskonalszą wspólnotę ludzi, powstałą na gruncie ojczyzny (przynajmniej w punkcie wyjścia), związaną w wyższą wspólnotę czasoprzestrzeni świata i historii, w żywy organizm biologiczny, psychiczny i socjalny, realizujący w sobie pewien rodzaj specyficznej podmiotowości o charakterze osobowości kolektywnej, duchowej”³⁹. Opis silnie akcentuje organiczno-naturalny charakter narodu i jego podmiotowość. J. Majka określił naród jako wielką grupę ludzi, związanych świadomością wspólną ojczyzny i przywiązaniem do wartości kulturowych, wyrażających się we wspólnym dziedzictwie materialnym i duchowym, a także religijnym, bardzo często również wspólnym językiem i złączonych charakterem oraz obyczajem narodowym⁴⁰.

Natomiast J. Wiatr określił naród jako historycznie ukształtowana trwałą wspólnotę, powstałą na gruncie wspólnych losów dziejowych, wspólnej gospodarki rynkowej i wspólnych instytucji politycznych, charakteryzującą się istnieniem poczucia państwowego jako podstawowego składnika świadomości grupowej⁴¹. Przedstawiony opis pomija rolę kultury duchowej w procesie genezy narodu, wskazuje natomiast na bazę ekonomiczną jako istotną. Autor, przyjmując materializm historyczny, w swych rozważaniach utożsamiał faktycznie naród z klasą społeczną proletariatu⁴². J. Szacki zauważa, iż J. J. Rousseau, który solidaryzował się z oświeceniową koncepcją narodu jako społecznością polityczno-państwową zajmującą określone terytorium⁴³. Afirmował on ideę miłości ojczyzny, ale równocześnie optował za prymatem jednostki wobec społeczności. Diametralnie odmienny profil ma personalistyczno-solidarnościowa koncepcja narodu. Przykładem tej koncepcji jest definicja, jaką zaproponował S. Grabski twierdząc, że naród to najwyższa ogarniająca i zespalająca w sobie wszelkie inne solidarności rodzinne, gminne, zawodowe, stanowe, klasowe i językowe – wspólnota duchowa⁴⁴. Podkreślić należy, że to solidarność zawsze dobrowolnie jednoczy ludzi w dobru wspólnym, którego istotą jest kultura duchowa. Społeczność narodu to niewątpliwie rezultat relacji etniczno-biologicznych, historyczno-kulturowych, ideowych, aksjologicznych (zwłaszcza moralnych), religijno-światopoglądowych, doznaniowo-emocjonalnych, decyzyjno-wolicjonalnych itd. Typy relacji pozwalają mówić o charakterze narodowym, psychice narodu, postawie narodu, woli narodu, duchu narodu itp. Naród wyrasta z rodziny, karmi się duchowo tymi treściami, które należą do tajemnicy rodziny. Tu także znajduje źródło swej

⁴¹ J. Wiatr, *Naród i państwo*, Warszawa 1993, s. 213.

⁴² Tamże, s. 330-337.

⁴³ J. Szacki, *Ojczyzna – naród – rewolucja*, Warszawa 1962, s. 35-38.

⁴⁴ S. Grabski, *Prawo narodowe*, Lwów 1929, s. 59; tenże *Istota wartości jako zjawiska społeczno-gospodarczego*, Kraków 1904, s. 60 i n.

³⁹ Cz. Bartnik, *Idea polskości*, Lublin 1990, s. 105.

⁴⁰ J. Majka, *Etyka społeczna i polityczna*, Warszawa 1993, s. 135.

tożsamości, która pragnie potwierdzić w kulturze. Kultura jest czymś, co wyraża człowieka i pozwala mu być w pełni sobą. To samo odnosi się do narodu: naród żyje kulturą, dzieląc się w swoim duchowym wnętrzu wartościami, które pochodzą z głębi i tajemnicy człowieka. Kultura jest czynnikiem trwałości społeczeństwa, a „prawo – wspólny z innymi systemami normatywnymi – nie może istnieć i funkcjonować poza tym dziedzictwem lub obok niego, nie może w pewnej chwili zacząć od nowa”⁴⁵. Europa, jako wspólnota kulturowa nie oznacza tylko przestrzeni, w której ludzie posługują się jednym kodem kulturowym. Zdaniem G. Radbrucha kultura jest sama „rzeczywistością zorientowaną na wartość”⁴⁶. Obecnie, rozpatrywanie „prawa w kulturze” postrzegane jest jako uszczegółowienie paradygmatu analizowania „prawa w społeczeństwie”, który zastąpił wcześniejszy imperatyw badania „prawa w działaniu”⁴⁷. Należy zgodzić się z wyrażonym przez J. Oniszczyka poglądem, że wartości ujęte są w kulturze i wyrażają się w pewnych celach ludzi. Autor stwierdza, że w literaturze stawia się jako podstawową kwestię to, „jakie przedmioty, jakie atrybuty i ich relacje między innymi są (powinny być, mogą być) ujmowane jako posiadające wartość”. Wśród koncepcji, które mogą udzielić odpowiedzi, wyróżnia się zwłaszcza propozycje: kulturowe (np. T. Parsonsa), naturalistyczne (obiektywistyczne), emotywistyczne (subiektywistyczne), heteronomiczne (np. R. Ingardena) czy autonomiczne (np. Platona i M. Schellera). Pewną próbę zdefiniowania wartości tkwiących w prawie podjął A. Kojder, stwierdzając, że „coś jest wartością wtedy i tylko wtedy, gdy jest uznawane za obiekt cenny (ceniony)”. Zaznaczony zaś „obiekt” w rozumieniu fizycznym został określony jako „cenny (ceniony, pozytywnie oceniany) wtedy, gdy podmiot bez przymusu dąży do jego zdobycia, utrzymania lub zwiększenia posiadania albo też – jak w przypadku „obiektów niefizycz-

nych” (psychicznych, symbolicznych) – do jego spontanicznej realizacji, ekspozowania, utrwalania itp.”⁴⁸. Zauważa się, że akceptowane w społeczeństwie ‘przekonania o naturze rzeczywistości przyrodniczej, o strukturze społecznej, o roli jednostki w życiu zbiorowym, sposób, w jaki ludzie określają swoją tożsamość, a więc złożone układy kulturowe’ – traktowane są jako czynniki wpływające na treść prawa i równocześnie ograniczają swobodę ustawodawcy⁴⁹. J. Oniszczyk podkreśla, że „zjawisko kultury, jakim jest prawo, odzwierciedla przede wszystkim kulturę konkretnego społeczeństwa. Wyraźnie można dostrzec istnienie na świecie zróżnicowanych kultur prawnych (tzw. rodzin praw, np. europejskiej, islamskiej, amerykańskiej, azjatyckiej czy afrykańskiej), opierających się na zróżnicowanych systemach wartości. Współcześnie w warunkach globalizacji i przenikania kultur w większym stopniu niż w przeszłości prawo poszczególnych państw poddane jest oddziaływaniu innych kultur prawnych⁵⁰. Dzisiejszy pęd do unifikacji globu, do niwelacji różnic przez narzucanie jednolitego stylu myślenia i życia wywołuje odruch samoobrony grup i wspólnot etniczno-kulturowych, które pragną potwierdzenia swojej odrębności i ocalenia tożsamości, do której mają prawo. Każdy naród ma prawo do istnienia i do zbycia sobą czyli do rozwoju w zgodzie ze swoją najgłębiej rozumianą tożsamością. „Prawo narodu” nie jest postulatem w rozumieniu prawa pozytywnego. Należy rozumieć to jako wymóg samej natury ludzkiej widzianej w jej wspólnotowym aspekcie; są to właśnie „prawa człowieka”, lecz ujęte na płaszczyźnie wspólnotowej. Te prawa narodów, będące swoistą wspólnotową definicją praw człowieka, mają swój głęboki fundament antropologiczny, który logicznie i aksjologicznie wyprzedza stanowczo inne podstawy należące do dziedziny państwowo-

⁴⁵ A. Kojder, *Godność i siła prawa*, Warszawa 2001, s. 318-319.

⁴⁶ G. Radbruch, *Zarys filozofii prawa*, Warszawa-Kraków 1938, s. 3.

⁴⁷ A. Kojder, op. cit. s. 317.

⁴⁸ *Współczesne państwo w teorii i praktyce. Wybrane elementy*, red. J. Oniszczyk, Warszawa 2008, s. 291.

⁴⁹ K. Frieske, *Socjologia prawa*, Warszawa 2001, s. 29.

⁵⁰ Op. cit. *Współczesne państwo w teorii i praktyce...*, s. 251.

ści czy „prawa międzynarodowego” w dzisiejszym rozumieniu. To antropologia, która wyjaśnia treść pojęcia „prawa narodów”, zawiera przede wszystkim dwie fundamentalne prawdy, tj. prawdę o rodzinie i prawdę o kulturze.

Spółczesność winno być żywo zainteresowane, aby prawo gwarantowało jego wartości, albowiem „poprzez włączenie w prawo wartości i zasady wartościowania mają udział w mocy wiążącej prawa. One stają się jakby *spiritus movens* porządku prawnego”. Na podstawie spostrzeżenia o ścisłym połączeniu prawa i porządku wartości społeczeństwa wyprowadzana jest nawet ocena recepcji społecznego porządku wartości przez prawo⁵¹. Należy więc podejmować pogłębione refleksje nad demokracją i przemyśleć ją w świetle społeczeństwa obywatelskiego, którego podmiotowość umocniła się, choć nie zawsze, poprzez dynamizmy proste i poprawnie umiejscowione. Należy powracać do tych wartości (poszerzając zakres ich akceptacji), które zrodziły demokrację, aby urzeczywistnić ją w jak najszerszym kręgu społeczno-polityczno-kulturowym, który jest pod względem etosu niejednorodny. Konieczne staje się przekształcanie demokracji w planie instytucjonalnym, aby praktykować ją w szerszym zakresie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz całego regionu europejskiego i świata.

Rozważmy elementy podmiotowo, przedmiotowe konstytuujące naród, przyjmując za fakt, iż rzeczywistość społeczno-historyczna jest pluralistyczna. Pamiętać należy, że przynależności do narodu różnicuje się w indywidualnym odbiorze i egzystencjalnym przeżyciu: dla jednych istotna jest więź biologiczno-rasowa, dla innych świadomość przynależności do danej grupy etnicznej, kultura, religia narodowa, wspólny język itp. Elementem obiektywnym narodu jest miejsce na ziemi, na którym on żyje, kształtuje się, rozwija i trwa. Naród musi posiadać swoje terytorium materialno-geograficzne, które może sprzyjać lub utrudniać codzienną egzystencję⁵². Wiąż narodu z terytorium nie jest

wyłącznie fizyczno-przestrzenna, lecz także emocjonalno-psychiczna czy nawet ideowo-duchowa. Posiadanie własnego terytorium jest bez wątpienia istotne: naród musi gdzieś żyć, mieć własne miejsce na ziemi. Dla wielu narodów wyrwanie ich z ojcowizny stanowiło tragedię. Ziemia to materialne „mieć” narodu, na bazie którego może on kształtować swoje kulturowo-duchowe „być”.

Integralnym elementem przedmiotowym narodu jest jego liczebność, tzn. liczny zespół ludzi, tak że nie jest możliwa osobista znajomość pomiędzy nimi. Naród różni się także od grupy etnicznej długą historią i silnie wyeksponowanymi innymi elementami podmiotowo-kulturowymi. Podstawą wspólnoty narodowej są wartości: począwszy od ideowych i religijnych a skończywszy na ekonomicznych. Naród, jako wspólnota zmierza do utrzymania własnego państwa i samostanowienia o sobie. W przypadku powstania państwa jest ono kolejnym obiektywnym elementem narodu i zarazem potwierdzeniem jego siły, żywotności, dynamiki, kreatywności, tradycji historycznej, prężności kulturowej i politycznej.

Za bardziej fundamentalne uznaje się elementy podmiotowe, naród nie jest ilościowym zbiorem jednostek ludzkich, lecz wspólnotą powstałą na bazie kultury – zwłaszcza umysłowej, moralnej, artystycznej i zazwyczaj religijnej. Ścisły związek narodu z kulturą jest powszechnie akceptowany w różnych dyscyplinach: antropologii społecznej, filozofii i teologii, socjologii i prawa. B. Malinowski, badacz kultur ludów prymitywnych wykazał, że naród staje się narodem dzięki kulturze⁵³. Kultura nie tylko tworzy naród, ale jest gwarantem i jego ciągłości i przetrwania. Mimo zniewolenia czy specjalnych zabiegów okupanta o wprowadzeniu innych wartości kulturowych, utraty suwerenności, siła kultury danego narodu odżywa. Potwierdza się prawda, że skoro naród jest podmiotem i twórcą kultury, to jego

szawa 1984, s.47-57.

⁵³ B. Malinowski, *Freedom and Civilisation*, London 1947; tenże *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958. Por. J. Chałasiński, *Kultura i naród*, Warszawa 1968, s. 22-25.

⁵¹ A. Kość, *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 2001, s. 204-205.

⁵² S. Ossowski, *Ziemia i naród*, [w:] tenże, War-

przetrawanie jest konsekwencją zachowania suwerenności kultury etniczno-moralnej⁵⁴. Kultura staje się ideowym fundamentem narodu, tworzonym przez język i literaturę, religię, historię, tradycję, sztukę, muzykę, ekonomię, symbolikę, obyczaj, etos, sposób bycia i życia. Brak wspólnego języka nie wyklucza zaistnienia wspólnoty narodowej, ale w tym wypadku funkcjonują inne elementy narodotwórcze: wspólna historia (np. walka o niepodległość), obyczaje, interesy ekonomiczne. Brak wspólnego języka osłabia jednak trwałość państwa, a często stawia pod znakiem zapytania wspólnotę narodu, np. Ukraina, Czechosłowacja, Belgia, Hiszpania, gdzie używane są odrębne języki w łonie danego państwa – dochodzi okresowo do kryzysów politycznych czy rozpadu państwa. Do ważniejszych czynników narodotwórczych zalicza się historię. Naród tym różni się od przednarodowych form życia społecznego, że posiada pamięć historyczną, której wyrazem i potwierdzeniem są dokumenty, różnego rodzaju zapisy, kroniki, utwory literackie itp. Dla człowieka nieszczęściem jest utrata pamięci, gdyż prowadzi to do utraty świadomości narodowej własnej osobowości. Przyszłość można budować jedynie na wiedzy o przeszłości i rozpoznaniu swej kondycji teraźniejszości. Pamięć historyczna jest tym bardziej konieczna w skali społeczno-narodowej, ponieważ bez ciągłości historycznej nie jest możliwe powstanie języka, literatury, sztuki, nauki i całej kultury, współpracy z innymi narodami. Poczucie odpowiedzialności za przeszłość narodu to warunek poczucia odpowiedzialności za jego teraźniejszość i przyszłość, których nie wolno zlekceważyć w procesie edukacji. Elementem historii jest tradycja, tj. przekaz obyczajów, wartości moralno-społecznych i narodowych, przywiązania do wspólnoty narodowej, kultury, religijnych przekonań. Świadomość moralna jest dziedzictwem narodowej społeczności, wyrazem jej dojrzałości duchowej, etycznej, kulturowej, prawnej. Elementem generującym naród i kształtują-

cym jego charakter jest religia. Jej narodowo-twórcza rola jest bezsprzeczna, potwierdza to historia kształtowania się narodów europejskich. Niezwykle złożonym fenomenem podlegającym ustawicznym dyskusjom jest proces formowania się świadomości narodowej. Geneza świadomości narodowej jest niewątpliwie efektem oddziaływania wielu czynników, okoliczności historycznej i politycznej sytuacji. Problematyka ta oczekuje na pogłębione badania historyczne, filozoficzne, socjologiczne, psychologiczne i politologiczne. Ścisły związek narodu z kulturą nie jest równoznaczny z izolacjonizmem kulturowym i etnocentryzmem⁵⁵. Każdy naród, zakorzeniony we własnej kulturze winien otwierać się na wartości innych kultur. W obecnych czasach nieodzownym staje się dialog pomiędzy narodami i kręgami kultur.

Coraz bardziej każdy z nas doświadcza, że to prawa człowieka i prawa dziecka wymagają poszanowania praw i wolności we wszystkich kulturach, w tym praw trzeciej generacji (rodzin), do których zaliczamy: prawo do pokoju i pokojowego samostanowienia, w każdej ze sfer życia człowieka; prawo do korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości; sprawiedliwego dostępu do dóbr kultury; prawo do rozwoju, zrównoważonego rozwoju we wszystkich dziedzinach (fizycznej, umysłowej, psychicznej i moralnej); prawo do życia w zdrowym i bezpiecznym środowisku naturalnym, społecznym i technicznym. To prawa człowieka, ich poszanowanie, wdrożenia do codziennego życia wpisują się właśnie w imperatyw moralny.

Biorąc pod uwagę społeczno-polityczne aspekty deficytu demokracji należy poważnie rozważać kwestię angażowania się obywateli w przebieg legitymizacji procesu integracyjnego. Zwrócić należy uwagę, szczególnie na realizację zasad demokracji partycypacyjnej i precyzyjny opis procedur decyzyjnych, a więc demokrację proceduralną, zachowując równowagę pomiędzy nimi.

Nie sposób, na koniec pominąć powstania społeczeństwa sieciowego i społeczeństwa internetowego posiadającego specyficzne więzi

⁵⁴ L. Dyczewski, *Naród podmiotem kultury*, [w:] tenże red., *Tożsamość polska a otwartość na inne społeczeństwa*, Lublin 1996, s. 11-37.

⁵⁵ S. Kowalczyk, *Filozofia kultury*, Lublin 1996, s. 103 i n.

i wywierającego wpływ na procesy integracyjne. W literaturze wyróżnia się dwie epoki: przed usieciowieniem świata (pre-networked-world) i po usieciowieniu (after-networked-world)⁵⁶. Każdą społeczność konstytuują więzi wynikające ze styczności i oparte na zainteresowaniach. Pojawiają się więc określenia: społeczności sieciowe, internetowe, wirtualne, cybernetyczne. Więzi te rozpatrywane są w koncepcji strukturalnej (obiektywnej, formalno-instytucjonalne), które oparte są na stosunkach społecznych jako czynnikach konstytuowanych oraz w koncepcji świadomościowej (subiektywnej, psychospołecznej) opartych na poczuciu jedności jako czynnika konstytuującym. O kształtowaniu się sieciowej i społecznej cyberprzestrzeni zwanej w „matrix” matrycą pisze W. Gibson⁵⁷. Należy podkreślić, że więź w aspekcie instytucjonalnym jest strukturą łączącą w działaniu. Za J. Szczepańskim, więź można zdefiniować jako zorganizowany system stosunków instytucji, środków kontroli społecznej, skupiający jednostki i podgrupy oraz inne składowe zbiorowości w całość zdolną do trwania i rozwoju. Więź w aspekcie psychologicznym to świadomość grupowa, poczucie łączności, braterstwa, solidarności, utożsamianie się z grupą⁵⁸. W literaturze wielu autorów stwierdza, iż więź, to absorbująca świadomość przynależności do grupy, tendencja do zachowania najważniejszych konformizmów grupowych, świadomość wspólnych interesów, wspólnota wartości, gotowość do przedłożenia interesów wspólnych nad osobiste. Więź więc, to ogół stosunków w danej społeczności i postaw wobec niej.

Całokształt fizycznych i logicznych powiązań w obrębie Internetu pociąga za sobą powiązania organizacyjne i mentalne, tworząc nowy rodzaj społeczności, bez stabilności, zależności, kontroli, podporządkowania oraz centralizacji. Tak więc społeczność internetowa jest całokształtem związków, relacji i odniesień aktualizowanych i urzeczywistnia-

nych w sieciowej strukturze i cybernetycznej przestrzeni Internetu⁵⁹. Społeczeństwo informacyjne to pojęcie mające tendencje rozwojowe i przyjmuje się, że jest to społeczeństwo najbardziej oparte o technikę i od niej zależne w całej historii dziejów⁶⁰. Autorzy wskazują, że „społeczeństwo informacyjne to [...] społeczeństwo, w którym informacja jest intensywnie wykorzystywana w życiu ekonomicznym, społecznym, kulturalnym i politycznym; to społeczeństwo – które posiada bogate środki komunikacji i przetwarzania informacji będące podstawą tworzenia większości dochodu narodowego oraz zapewniające źródło utrzymania większości ludzi”⁶¹.

Podsumowanie

Życie ludzkie w danym narodzie rozpięte jest między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Konieczne jest więc odsłanianie zjawisk godnych i wspieranie ich, upowszechnianie ich, a ograniczanie obecności szkodliwych.

Kontynuacja dobrych praktyk pozwala na doświadczanie poczucia bezpieczeństwa i prawidłowego rozwoju. Zakorzenienie w przeszłości i teraźniejszości sprzyja poczuciu tożsamości, przynależności do wybranego kręgu społecznego, do kultury i określonego środowiska. W przeszłości i teraźniejszości jest bowiem wiele dobrych praktyk, które zasługują na pozostawienie. Prawdą jest, że w imię godności osobowej człowieka nie wolno pozostawiać świata takim, jaki jest, nie wolno wyrażać zgody na istnienie zła, na cierpienie, na nonszalancję władzy publicznej, na ograniczanie możliwości korzystania z praw należnych każdemu człowiekowi. Aktywności i dzielności wymaga reagowanie na upadek moralności i nieumiejętność odczytywania wartości oraz na niedostatek cnót obywatelskich.

Wielu światłych przywódców pozostawiło przesłanie, by dostrzegać i pielęgnować dobro, dbać o nie, zachowywać te miejsca świa-

⁵⁶ W. Szpringer, *E-commerce, e-banking, Wyzwania globalizacji*, Warszawa 2002, s. 35 i n.

⁵⁷ W. Gibson, *Neuromancer*, Warszawa 1992.

⁵⁸ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1979.

⁵⁹ Szerzej: R. Tadeusiewicz, *Społeczność Internetu*, Warszawa 2003.

⁶⁰ K. Krzysztofek, M. S. Szczepański, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2002, s. 169 i n.

⁶¹ Op. cit. s. 170.

ta, w których ono istnieje.

Żywie przekonanie, że rzeczywiste pojednanie między narodami jest możliwe jedynie w warunkach swobody politycznej urzeczywistniania praw człowieka oraz istnienia społeczeństwa obywatelskiego. Przykłady pozytywne narzucają się same, w przypadku, gdy nie występują pozory demokracji lub deklaracje bez pokrycia. Tylko głęboka poprawa stosunków międzyludzkich, uświadomienie sobie celów integracji i podjęcie efektywnych działań zmierzających do pojednania, wychodzenie na przeciw, podejmowanie trudnych problemów historycznych celem ich rozwiązania przy obopólnych wysiłkach może przyczynić się do integracji rzeczywistej a nie pozornej narodów. Pojednanie narodów legło u podstaw integracji europejskiej. Sens pierwszej wspólnoty europejskiej (Wspólnoty Węgla i Stali) J. Monnet, pierwszy jej przewodniczący określił słowami „mnie nie interesuje ani węgiel, ani stal, mnie interesuje Europa, mnie interesuje pojednanie narodów po drugiej wojnie światowej”. Integracja jest wizją polityczną, niewątpliwie tak, ale jest też projektem etycznym, gdyż pojednanie musi opierać się na wyznawanych wartościach. Wiele państw, narodów adoptuje się do nowej sytuacji stosując trzy strategie⁶², wycofywanie się z dziedzin w których interwencjonizm nie jest konieczny, narastającej współpracy państw dwu i wielostronnej a trzeci strategia przybiera kształt integracji. Bez wątpienia integracja i pojednanie nie powinno być tylko zagadnieniem między państwami członkowskimi Unii Europejskiej czy dalszych rozszerzeń. Powinien to być również problem roli zintegrowanej Europy, roli UE na świecie. Obecnie, najbardziej potrzebna globalnie, kiedy przeżywamy tak dramatyczne sytuacje i wstrząsające konflikty, migracje, wzrost uchodźstwa, kryzys humanitarny, zagrożenia terroryzmem jest integracyjna rola Europy. Nie chodzi o budowę jej potęgi, wzrost konkurencyjności lecz o lepsze przysłużenie się pojednaniu, solidarności, braterstwu, dialogowi i pokojowi na całym świecie oraz zwal-

czaniu grożących konfliktów.

Polityka i etyka nie akceptują rozdziału między nimi. Polityka powinna opierać się na nienaruszalnym, moralnym fundamencie, ponieważ istnieją niezmiennie normy moralne, które definiują dobro i zło, a których nie może zmienić żadna parlamentarna większość. Nie może być uznawany moralny relatywizm i subiektywizm, istnieje obiektywna prawda, która obowiązuje wszystkich, a głównym celem nauki jest jej poszukiwanie i odkrywanie.

Renesans praw narodów oraz uświadomienie sobie przez społeczności swej podmiotowości i godności wspólnotowej, spowodowało m.in. znaczne osłabienie a w niektórych przypadkach zniesienie wielu systemów totalitarnych. Zrodziło to potrzebę budowy nowego demokratycznego ustroju, w którym podmiotem władzy byłby rzeczywście naród (wspólnota), a celem wszystkich wytworów społecznych człowiek. Niedostatek demokracji jest głodem godności i wartości osobowej człowieka, głodem praw człowieka. W wielu przypadkach państwa posttotalitarne nie są w stanie rozwiązać samodzielnie tego problemu bowiem tradycja demokratyczna jest w nich słaba i należy do przeszłości, a nowoczesnym ustrojom potrzebne są nowoczesne i sprawdzone wzorce. Nic dziwnego, że poszukuje się ich w państwach o silnej tradycji demokratycznej. Stare, dobre demokracje współcześnie inspirację dla siebie czerpią z prawa międzynarodowego, w tym z praw człowieka, których znaczenie w dobie integracji ekonomiczno-gospodarczej oraz postępującej integracji politycznej ciągle wzrasta.

Prawo nie jest li tylko instrumentem władzy, lecz powinno służyć społecznemu rozwojowi, łagodzeniu napięć w stosunkach międzyludzkich, rozszerzaniu sfery osobistej wolności każdej osoby i ochronie jej godności. Organy stanowiące i stosujące prawo, powinny sprzyjać rozwojowi humanitarnej i demokratycznej kulturze prawnej społeczeństwa i podnoszeniu jej świadomości prawnej. W tym celu powinny być podejmowane szeroko zakrojone działania socjalizacji prawnej społeczeństwa. Dla odrodzenia społecznego konieczne jest upowszechnianie się jest postaw humanistycznych ale i legalności oraz poszanowania dla wartości prawnych.

⁶² Por. R. Artymiak, *Polityka globalna – uwarunkowania i dylematy* /w/ Globalopolis, Kosmiczna wioska, szanse i zagrożenia, Warszawa 2003, s. 89

Podkreślić należy zdecydowany pogląd o potrzebie aktywności społecznej człowieka. Dotyczy to zaangażowania w budowę pokoju na świecie naznaczonym przemocą i licznymi wojnami, a dziś w szczególnie sposób przez terroryzm, korupcję ekonomiczną, migracje i uchodźstwo. Nie można być obojętnym wobec tych procesów globalizacji, które wprowadzają nierówności społeczne. Człowiek współczesny jest wezwany do odpowiedzialności pozytywnej społeczno-politycznej. Do wykonania tych zadań powinien być przygotowany przez wychowanie do miłości, dialogu i sprawiedliwości. Budowa sprawiedliwego porządku społecznego i państwowego należy do podstawowego zadania każdego pokolenia, dlatego iż każdy człowiek w sprawiedliwym porządku społecznym i państwowym musi dostać to, co mu się należy. Prawo nie jest biegunem przeciwnym wolności. Wolność związana jest z istnieniem praw.

Zwraca uwagę fakt, że w konsekwencji pojednania otwiera się dialog oraz budowanie sprawiedliwości. Są to czynniki budowania pokoju, pojednania i przebaczenia na prawdzie. W konsekwencji powstaje wiara w przemianę niesprawiedliwych struktur w celu przywrócenia szacunku dla godności osobowej człowieka.

Wiemy, że we wszystkich okresach histo-

rii istniało prześladowanie sprawiedliwości i prawdy. Etos społeczny, a więc uczciwość i prawdomówność w relacjach z drugim człowiekiem i społecznością polega na miłości bliźniego i sprawiedliwości względem jednostki i społeczności. Człowiek żyje tylko dzięki prawdzie – a z poznaniem związana jest równość i wolność oraz solidaryzm i braterstwo, a w konsekwencji integracja narodów w duchu odpowiedzialności za lepszy świat, ziemię, na której się żyje i budowanie wspólnoty ludzkiej. Nowe techniki teleinformatyczne przyczyniają się do eliminacji monopolu państwa w zakresie przepływu danych, informacji, przekazu wiadomości, co teoretycznie powinno pogłębiać procesy demokratyzacji politycznej i usprawniać działalność społeczno-gospodarczą. W praktyce niestety bywa niekiedy dokładnie odwrotnie.

Niezbędne staje się, i to we wszystkich państwach osobiste uczestnictwo obywateli w życiu politycznym, zaangażowanie na rzecz sprawiedliwej organizacji państwa i społeczeństwa – społeczeństwa obywatelskiego. Narody europejskie muszą na nowo wpisać się w formę świadomości humanistycznej Europy, włączając się w proces różnych postaci kultury poprzez zbliżanie między narodami i odpowiedzialności wobec istniejących problemów oraz osiąganie publicznego wspólnego interesu.

Державний Трибунал – судовий орган Державного центру Української Народної Республіки в екзилі

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних
наук, професор,
професор кафедри
цивільно-правових
дисциплін, проректор,
декан юридичного
факультету,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено правовий статус Державного Трибуналу – судового органу Державного центру Української Народної Республіки в екзилі; компетенцію, повноваження, функції та напрями діяльності Державного Трибуналу, їх подальші зміни.

Ключові слова: Державний Трибунал, Українська Національна Рада, Державний центр Української Народної Республіки в екзилі.

В статье исследованы правовой статус Государственного Трибунала – судебного органа Государственного центра Украинской Народной Республики в изгнании; компетенция, полномочия, функции и направления деятельности Государственного Трибунала, их дальнейшие изменения.

Ключевые слова: Государственный Трибунал, Украинский Национальный Совет, Государственный центр Украинской Народной Республики в изгнании.

In the article the legal status of the State Tribunal – judicial body of the State Center of Ukrainian People's Republic in exile is analyzed. The author found out the competence, powers, functions and activities of the State Tribunal and its subsequent amendments.

Keywords: State Tribunal, Ukrainian National Council, State Center Ukrainian People's Republic in exile.

Постановка проблеми

Тривалий час історики права залишали поза увагою юридичні характеристики компетенції, повноважень, функцій і напрямів діяльності Державного Трибуналу Державного центру Української Народної Республіки в екзилі (далі – ДЦ УНР в екзилі).

Дослідження спрямоване на заповнення прогалини у вітчизняній історико-правовій науці, зокрема, щодо характеристики підстав створення та діяльності Державного Трибуналу ДЦ УНР в екзилі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Діяльність Державного Трибуналу ДЦ УНР в екзилі в науковій літературі не була достатньо висвітлена, хоча до цієї теми зверталися ще представники ДЦ УНР в екзилі, зокрема О. Шульгин, Я. Рудницький, Н. Пазуняк, М. Лівницький, А. Яковлів, Л. Винар, І. Мазепа та інші. Серед сучасних вітчизняних дослідників слід

відзначити таких професійних істориків, як: В. Піскун, С. Литвин, Ю. Недужко, В. Гаврик, В. Трошинський. Юристами ж ця проблема досліджувалась частково, зокрема Ж. Дзейко, І. Усенком та іншими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У науковій літературі майже не досліджувалась діяльність, утворення Державного Трибуналу. Науковці практично не розглядали у своїх працях питання повноважень, функцій, складу Державного Трибуналу, що змушує звернути на них особливу увагу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання діяльності Державного Трибуналу – судового органу Державного центру Української Народної Республіки в екзилі.

Виклад основного матеріалу дослідження

З часу створення Української Націо-

нальної Ради (надалі – УНРада) – нормотворчого органу Державного центру Української Народної Республіки в екзилі (1948 р.), між партіями та іншими організаціями, що входили до її складу, постійно виникали політичні протиріччя (деякі навіть робили спроби проводити власну політику, не рахуючись із загальною політикою ДЦ УНР в екзилі). Це призводило до постійних змін у складі УНРади, що негативно впливало на роботу цього органу.

Тому для урегулювання відносин і уникнення суперечок між органами ДЦ та партіями, фракціями УНРади було створено Державний Трибунал [1, арк. 25].

Державний Трибунал був судовим органом ДЦ УНР в екзилі. Уперше він був створений на 7-й сесії УНРади (Лондон, Англія, 1972 р.). Компетенцію цього органу було закріплено в законі «Про державний трибунал УНРади» від 25 червня 1973 року.

До прийняття цього закону в нормативних актах ДЦ були лише згадки про Державний Трибунал. Наприклад, у законі «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. згадується про «Порядкуючого в Найвищому Суді УНР» [2]. У «Тимчасовому законі про реорганізацію українського державного центру» (далі – Тимчасовий закон) від 10 червня 1948 р. згадується про «Державний суд» [3, арк. 79]. Згодом у Тимчасовий закон вносилися зміни (на 7-й та 8-й сесіях), які наділяли Державний Трибунал повноваженнями: вирішувати питання виходу партії із УНРади та розгляд скарг фракцій УНРади або поодиноких її членів.

Діячами ДЦ УНР в екзилі 14 квітня 1949 р. було розроблено проект закону «Про Державний Трибунал». Указаний проект містив 3 розділи та складався з 31 статті. У цьому проекті, на відміну від закону «Про державний Трибунал» від 25 червня 1973 р., більш детально окреслюються відносини, що регулювалися вказаним органом, чітко визначено строк, на який повинен обиратися Державний Трибунал (3 роки) [4, арк. 4-7] тощо. Чи

було прийнято цей проект, нам невідомо, оскільки в документах ДЦ УНР в екзилі зустрічається кілька схожих проектів, але з різними датами ухвалення.

Уперше спеціальні норми, що визначали діяльність Державного Трибуналу, були закріплені в законі «Про державний трибунал УНРади» від 25 червня 1973 р., який був підписаний Головою УНРади С. Довгалем і затверджений Президентом УНР М. Лівіцьким. Він містив усього 9 статей і був додатком до Тимчасового закону, прийнятого на 7-й сесії УНРади (1972 р.).

До цього закону 12 серпня 1978 р. було внесено зміни, які визначали, зокрема, що слово «державний» трибунал у тексті вказаного вище закону замінюють на «конституційний» [5, арк. 73]. Тому цей закон надалі мав назву «Про конституційний трибунал Державного центру УНР в екзилі», а вищевказаний орган ДЦ УНР в екзилі – Конституційний Трибунал.

Відповідно до закону «Про Державний Трибунал» Державний Трибунал діяв лише за зверненням сторін. Рішення, прийняте цим органом, було обов'язковим до виконання [1, арк. 25].

Рішення Трибуналу можна було оскаржувати на сесіях УНРади, окрім рішень, прийнятих ним як Головним Виборчим Судом. УНРада на своїй сесії затверджувала, скасовувала вирoki або повертала до Трибуналу справу на новий розгляд [1, арк. 26].

Оскільки діячі Державного Трибуналу жили в різних країнах, то час від часу цей орган діяв кореспонденційним шляхом [1, арк. 26].

У Тимчасовому законі не згадувалося про склад Державного Трибуналу. Лише частково в законі «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» вказується про посаду «Порядкуючого в Найвищому Суді УНР» – голову Найвищого Суду УНР, який у колегії разом із Головою Ради Народних Міністрів та Представником від усіх політичних партій української еміграції міг тимчасово виконувати обов'язки Голови Директорії.

Положення про склад Державного Три-

буналу ДЦ УНР в екзилі вперше було закріплено в законі «Про державний трибунал УНРади» від 25 червня 1973 р., прийнятому як додаток до Тимчасового закону на 7-й сесії УНРади [6, арк. 54].

Відповідно до вищезазначеного закону Державний Трибунал ДЦ УНР в екзилі складався з Голови Трибуналу, 4-х членів та 2-х заступників. Голову та всіх інших членів цього органу обирали на сесії УНРади. Між сесіями останньої правом вибору членів Державного Трибуналу (окрім Голови) наділялася Президія Української Національної Ради [1, арк. 25].

Тимчасовий закон у перших редакцій визначив, що Українська Національна Рада обирає Голову Державного Трибуналу, а Голова затверджував усіх членів Державного Трибуналу [3, арк. 77]. В останній редакції Тимчасового закону (1989 р.) УНРада наділялась повноваженням обирати не тільки Голову Державного Трибуналу, а й його членів [7, с. 313].

Усіх членів Державного Трибуналу затверджував Президент ДЦ УНР в екзилі [1, арк. 25], відповідно до закону «Про державний трибунал УНРади» від 25 червня 1973 року.

Члени Державного Трибуналу обиралися на два строки. У разі смерті судді, його резигнації чи неможливості виконувати свої обов'язки заступники ставали членами Трибуналу в порядку, в якому були обрані. У разі невиконання Головою Трибуналу своїх повноважень через смерть, резигнацію або неможливість виконання своїх обов'язків – їх виконував найстарший суддя [1, арк. 25].

Поодинокі справи Державного Трибуналу зазвичай розглядали не менше трьох суддів. Як виняток, Голова Трибуналу міг призначати розгляд справ повним (5-членним) складом Трибуналу, якщо вважав, що справа мала особливу важливість для ДЦ УНР в екзилі [1, арк. 25].

Уперше головою Державного Трибуналу було обрано на 7-й сесії УНРади С. Суховерського, про що згадується в газеті «Мета» за травень 1973 р. [8, с. 1]. Повний склад Державного Трибуналу було обрано на 8-й сесії УНРади, зокре-

ма членами Державного Трибуналу були: Г. Сенишин, О. Сосна, В. Федорончук, Р. Богатюк, В. Татарський; заступники: Д. Бурко, І. Ковальський [9, арк. 5]. На 9-й сесії УНРади теж було проведено вибори Конституційного Трибуналу, де обрано його головою С. Росоху (він обирав членів трибуналу) [10, арк. 44]. На 10-й сесії УНРади було обрано останнього Голову Державного Трибуналу ДЦ УНР – Я. Рудницького [11, с. 333].

До 1973 р. в ДЦ УНР в екзилі приймалися нормативні акти, у яких згадувався Державний Трибунал, але вони не чітко визначали компетенцію останнього. Так, у законі «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» взагалі не згадується про компетенцію Державного Трибуналу. Лише в «Тимчасовому законі про реорганізацію українського державного центру» частково згадується про повноваження Державного Трибуналу, зокрема: він наділявся правами давати оцінку доказам, які підтверджують національну зраду члена УНРади (закріплено в Тимчасовому законі 1948 р.); вирішував питання виходу партії із УНРади (закріплено в Тимчасовому законі, який було змінено та доповнено на 8-й сесії УНРади 1979 р.); розглядав скарги членів УНРади (закріплено в Тимчасовому законі, який зазнав змін і доповнень на 7-й сесії УНРади 1972 р.).

Детальніше повноваження Державного Трибуналу було закріплено в законі «Про Державний Трибунал Української Національної Ради» лише 25 червня 1973 року. До цього часу розроблялися проекти нормативних актів, які переважно визначали межі повноважень Державного Трибуналу.

Так, у ст. 2 закону «Про Державний Трибунал Української Національної Ради» було визначено, що до компетенції Державного Трибуналу належить: вирішення суперечок між гілками влади ДЦ УНР в екзилі (Президентом, УНРадою чи її Президією і Виконавчим Органом) між собою або між фракціями УНРади; розгляд скарг на рішення Головної Виборчої Комісії; вирішення внутрішніх непорозумінь партій чи організацій ДЦ УНР в екзилі.

Метою Державного Трибуналу було вирішення спірних ситуацій, уникнення політичних криз, суперечок між діями, органами ДЦ УНР в екзилі та суперечок між партіями і фракціями УНРади.

За час своєї діяльності Державний Трибунал здійснював такі повноваження:

1) вирішував суперечки між гілками влади ДЦ УНР в екзилі (Президент, УНРада, чи її Президія і Виконавчий Орган) між собою або між фракціями УНРади з питань інтерпретації (застосування) Тимчасового Закону, правилників чи розпорядників;

2) давав оцінку доказам, які підтверджували національну зраду члена УНРади, щоб Регулямінова комісія Української Національної Ради змогла позбавити його мандата;

3) розглядав скарги на рішення Головної Вибірчої Комісії, які не підлягали оскарженню; виконував також функції «Головного Вибірчого Суду»;

4) вирішував питання виходу партії з УНРади за поданням уряду. Будь-яка партія УНРади зобов'язана непохитно і безкомпромісно, словом і ділом підтримувати всі основні принципи побудови та діяльності ДЦ УНР в екзилі. Недотримання цього зобов'язання тягло за собою вихід із УНРади [5, арк. 33]. Відповідне повноваження Державного Трибуналу було закріплено в Тимчасовому законі, зміненому та доповненому на 8-й сесії УНРади;

5) приймав свій регламент, дотримуючись приписів нормативних актів ДЦ УНР в екзилі;

6) вирішував питання про створення свого Секретаріату та обсяг його повноважень;

7) вирішував внутрішні непорозуміння партій чи організацій. Так, наприклад, Державний Трибунал, розглядав спори між партіями чи організаціями, що були членами УНРади, якщо вони не могли домовитися, хто із їхніх членів уповноважений представляти партію чи організацію в УНРаді;

8) розглядав скарги фракцій УНРади або поодиноких її членів. Президія УНРади мала право позбавити членства в УНРа-

ді окремих її членів (партійного та громадського секторів), а також цілі фракції (крім фракції Громадського Сектору), оскільки їхня політична діяльність не відповідала основним ідейно-правовим засадам побудови ДЦ УНР. Таке рішення Президії підлягало затвердженню на черговій сесії УНРади. Фракції або її члени могли оскаржити його до Державного Трибуналу, або залишити на розгляд найближчої сесії УНРади [12, арк. 45], що було закріплено в Тимчасовому законі, який зазнав змін і доповнень на 7-й сесії УНРади.

У ДЦ УНР в екзилі не було органу з чітко визначеними судовими функціями. Так, серед функцій Державного Трибуналу не вирізнялася функція правосуддя. Остання за сучасним українським законодавством полягає в тому, що жоден інший орган держави, крім суду, не може взяти на себе здійснення правосуддя. У ДЦ УНР в екзилі рішення, прийняті Державним Трибуналом, можна було оскаржувати на сесіях УНРади, крім рішень, прийнятих ним як Головним Вибірчим Судом. Окрім того, Державний Трибунал мав нормотворчу функцію [13, с. 133].

Нормотворча функція Державного Трибуналу полягала в тому, що він вирішував питання обсягу повноважень Секретаріату [1, арк. 26].

Серед функцій Державного Трибуналу вирізняється *кадрова*, яку зазвичай відносять до допоміжних функцій. Вона полягала в тому, що Державний Трибунал вирішував питання організації своїх кадрів, зокрема, питання про створення свого Секретаріату [1, арк. 26].

Аналізуючи функції Державного Трибуналу, можна виокремити *функцію судового контролю*. Сутність судового контролю проявляється в тому, що Державний Трибунал використовував свої повноваження щоразу, коли орган ДЦ УНР в екзилі здійснював недоцільну, несправедливу, таку, що суперечить змісту нормативних актів ДЦ УНР, дію. Так, Державний Трибунал вирішував суперечки між органами ДЦ УНР в екзилі (Президент, УНРада чи її Президія і Виконавчий Орган) між собою, або між фракціями УНРади в питанні ін-

терпетації (застосування) Тимчасового Закону, правильників чи розпорядників [13, с. 133-134].

Висновки

Отже, у ДЦ УНР в екзилі не було створено розвиненої судової системи, а діяв лише один суд – Державний Трибунал.

Державний Трибунал розв’язував суперечки між гілками влади ДЦ УНР в екзилі або між фракціями УНРади, а також вирішував внутрішні непорозуміння партій чи організацій, що входили до складу УНРади. Тобто Державний Трибунал, як і сучасні адміністративні суди, розглядав скарги на будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб’єктів владних повноважень (Президент ДЦ УНР в екзилі, УНРада, її партії та організації чи її Президія і Виконавчий Орган, Головна Виборча Комісія ДЦ УНР в екзилі).

Державний Трибунал діяв також як Головний Виборний Суд, він вирішував скарги на рішення Головної Виборчої Комісії.

Хоча нормативні акти ДЦ УНР в екзилі містять положення про те, що Державний Трибунал діяв як окремий Головний Виборний Суд, однак за своїми функціями й компетенцією він також нагадує сучасний український адміністративний суд.

ДЦ УНР в екзилі не мав системи судових органів, а значить і не мав судових інстанцій. На нормативному рівні питання судочинства ДЦ УНР в екзилі чітко не було врегульовано, зокрема, нормативні акти ДЦ УНР в екзилі не закріплювали положень, які визначали принципи судочинства ДЦ УНР в екзилі, вимоги до суддів тощо.

Однак рішення Державного Трибуналу можна було оскаржувати на сесіях УНРади, крім рішень, прийнятих ним як Головним Виборчим Судом. Тобто в цьому разі УНРада виступала як вища інстанція, у якій можна було оскаржити рішення Державного Трибуналу, але УНРада не була судовим органом, вона була нормотворчим органом ДЦ УНР в екзилі.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 1269, 74 арк.
2. Закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. // Вісник Державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1920. – 19 листопада. – Вип. 2-й.
3. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 10, 83 арк.
4. Там само, спр. 29, 14 арк.
5. Там само, спр. 913, 95 арк.
6. Там само, спр. 1635, 79 арк.
7. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : статті і матеріали / [ред. Л. Р. Винар, Н. Пазуняк ; слово до читача М. В. Плав’юка ; вступ. слово Л. Р. Винара ; худ. оформ. М. С. Пшінки]. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація ім. С. Петлюри ; Веселка ; Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – 494 с.
8. З діяльності діячів УНР на американському континенті // Мета. – 1973. – № 5 (86) – 6 с.
9. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 923, 13 арк.
10. Там само, спр. 925, 75 арк.
11. *Плав’юк Микола*. Україна – життя моє : в 3 т. / Микола Плав’юк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2002–2002. – Т. 1: Терен В., Хорунжий Ю. Від селянського сина – до державника. – 2002. – 349 с.
12. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 911, 102 арк.
13. *Панова І. Ю.* Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Панова Ірина Юріївна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2014. – 306 с.

Втілення в життя прав людини щодо дитини

Wdrażanie w życie praw człowieka wobec dzieci

Prof. zw. Dr hab. **Stanisław Leszek Stadniczeńko**

Kierownik katedry Teorii i filozofii, Praw Człowieka
Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie
Akademik Ukraińskiej Akademii Nauk
Wyższej Oświaty

dr **Justyna Stadniczeńko**
Adiunkt w Katedrze Prawa Cywilnego i Międzynarodowego Prawa Prywatnego
Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie
Adwokat Kancelaria Opole

Публікація присвячена правам дитини в цілісній моделі прав людини. Права дитини розглядаються й інтерпретуються як система та програма з удосконалення й вирішення. Без вирішення вказаних проблем подальший еволюційний процес людства не є можливим. Запропоновано переглянути права дитини в контексті правових розбіжностей різних правових систем. Саме перспектива їх урегулювання є однією з позицій, що актуалізується й акцентується.

Ключові слова: права дитини, правові системи цивілізації, європейська етико-правова думка, Загальна декларація прав людини.

Публикация посвящена правам ребенка в целостной модели прав человека. Права ребенка рассмотрены и интерпретируются как система и программа к совершенствованию и решения. Без решения указанных проблем дальнейший эволюционный процесс человечества не представляется возможным. Предложено пересмотреть права ребенка в контексте правовых разногласий различных правовых систем. Именно перспектива их урегулирования является одной из позиций, которая актуализируется и акцентируется.

Ключевые слова: права ребенка, правовые системы цивилизации, европейская этико-правовая мысль, Всеобщая декларация прав человека.

The publication is dedicated to the rights of the child in a holistic model of human rights. In addition, the rights of the child are considered and interpreted as a system, as a program for improvement and solutions. Without addressing these problems, further evolutionary process of humanity is not possible. Also, the research offers viewing of child rights in the context of the legal contradictions of various legal systems. The prospects of solving them is one of the items, which is updated and accented the proposed article.

Keywords: children's rights, the legal system of civilization, the European ethical and legal thought, the Declaration of Human Rights.

«Nefas est nocere patriae; ergo civi quoque, nam hic pars patriae est»

Nie godzi się wyrządzać szkody ojczyźnie, a więc również współobywatelowi, bo ten jest częścią ojczyzny

Nie ulega wątpliwości, iż to wiedza o prawach człowieka w tym dziecka, zaangażowanie organów państwa, społeczeństwa obywatelskiego i oczywiście samych dzieci stanowić może o realności realizacji tych praw. Fundamentalnym zagadnieniem jest jednak zapewnienie aby prawodawstwo krajowe

było w pełni nasycone ideą praw człowieka w tym praw dziecka, spójne z ratyfikowanymi konwencjami oraz aby zasady i poszczególne postanowienia były stosowane bezpośrednio i egzekwowane. Chodzi więc aby z całą konsekwencją realizowane były wszystkie trzy generacje (rodziny) praw człowieka w

codziennym życiu polityczno – społecznym, gospodarczym, etycznym w globalizującym się świecie integrujących się narodów.

Zauważyć, należy że filozofia praw człowieka, czyni szereg założeń co do natury społeczeństwa i państwa, relacji jednostka – państwo itp. Prawa człowieka wymagają, jedynie pewnych reguł postępowania, których winien przestrzegać nawet ten, kto nie uznaje – bądź nie zna – stojącej za nim filozofii.

Podczas Drugiej Światowej Konferencji Praw Człowieka (Wiedeń) w dokumencie końcowym stwierdzono „Wszystkie prawa człowieka są powszechne, niepodzielne, współzależne i powiązane ze sobą. Społeczność międzynarodowa musi traktować prawa człowieka jako całość, w sprawiedliwy i równy sposób, na tej samej płaszczyźnie i z jednakową uwagą. Pamiętając o znaczeniu narodowej i regionalnej specyfiki oraz różnorodności historycznych, kulturalnych i religijnych uwarunkowaniach, obowiązkiem państw – bez względu na ich systemy polityczne, gospodarcze i kulturalne – jest popieranie i ochrona wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności”¹.

Należy jednak pamiętać, że relacja pomiędzy ochroną jednostki (osoby) a ochroną grup społecznych (wspólnot) jest osią konfliktu, dwóch ścierających się wizji demokracji i praw w konstytucjonalno – prawnym porządku.

Urzeczywistnianie praw człowieka w tym praw dziecka może odbywać się wówczas gdy funkcjonują normy życia publicznego obowiązujące w państwie demokratycznym i praworządnym.

Państwa muszą postrzegać swoją rolę jako wypełnianie jednoznacznych zobowiązań prawnych w stosunku do każdego i wszystkich dzieci. Realizacja praw człowieka w stosunku do dzieci nie może być traktowana jako proces charytatywny, wyświadczenie dzieciom przysługi. Odpowiedzialność władz Państwa (ustawodawczych, wykonawczych, sądowniczych) wybranych w demokratycznych wyborach przez naród,

obliguje do myślenia według wartości moralnych oraz prawnych (w kategoriach norm społecznych) i do działań nastawionych na ich urzeczywistnianie. Podstawą zachowań jest wiedza etyczna i empiryczna oraz umiejętność oceny wiedzy empirycznej w świetle wiedzy o dobru.

I

Współczesny system praw człowieka stworzony jest przez sieć traktatów, konwencji i umów międzynarodowych o zasięgu uniwersalnym i regionalnym. Na poziomie globalnym (uniwersalnym) poza Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, tworzą go przede wszystkim przyjmowane przez Zgromadzenie Ogólne ONZ akty prawne, regulujące wybrane, prawa człowieka. Natomiast o zasięgu regionalnym stanowią Rada Europy i Unii Europejskiej. Mimo procesu uniwersalizacji praw człowieka brak jest ich jednolitego rozumienia. Zgodność w tej sprawie sprowadza się do szaty słownej i różnorodnych oświadczeń. U podstaw różnego rozumienia praw człowieka leżą odmienne filozofie społeczne, teorie, odmienne koncepcje wolności, równości, rozumienia istoty ludzkiej, państwa, odpowiedzialności, różnice międzykulturowe i roli w urzeczywistnianiu praw człowieka. Dla ochrony praw człowieka istotne znaczenie ma prawidłowe rozumienie, odpowiedź na pytanie: co to są zagrożenia, a co naruszenia praw człowieka a jeszcze bardziej fundamentalne pytania brzmią – kim jest człowiek, kto to jest człowiek, pojęcie dziecko.

Podkreślić należy, że prawa człowieka pomagają tworzyć i kształtować normy mające zastosowanie w relacjach między ludźmi. Prawa człowieka odgrywają również istotną rolę przy ustanawianiu ogólnych standardów postępowania.

Zwracając uwagę na zagrożenia praw człowieka należy podkreślić, że są to czynniki ograniczające całkowicie możliwości ich realizacji lub tę realizację w mniejszym lub większym stopniu. W wielu wypadkach chodzi tu o czynniki obiektywne, niezależne od państwa, którego jurysdykcji podlega konkretny człowiek. Występuje wielorakość zagrożeń, różny stopień ich intensywności oraz zakres godzący w prawa człowieka, rozwój

¹ Deklaracja Wiedeńska i Program Działania, Światowej Konferencji Praw Człowieka – Wiedeń 1993, Poznań 1998, s. 43

cywilizacyjny prowadzi stale do powstawania nowych zagrożeń, które jeszcze niedawno w ogóle nie były brane pod uwagę. Zauważa się wzrost znaczenia zagrożenia globalnych, niemożliwych do usunięcia czy zapobieżenia w skali jednego kraju bądź regionu (np. degradacja środowiska naturalnego, kryzys gospodarczy, napięta sytuacja międzynarodowa, kryzys humanitarny, wojny, terroryzm) sprowadzając na plan dalszy zagrożenia wewnętrzne, typu praktyk działania organów wewnętrznych poszczególnych państw i organizacji międzynarodowych, a także w nauce prawa na co zwrócono dotychczas uwagę w prawodawstwie i teorii prawa.

Natomiast naruszenie praw człowieka występuje wówczas, gdy jakiś podmiot całkowicie lub częściowo ogranicza możliwość ich realizacji, działając w sposób niezgodny z prawem. Ogólne określenie naruszenia prawa człowieka nie wyklucza możliwości istnienia innych ujęć tego pojęcia, i zwłaszcza w kontekście konkretnych regulacji prawnych. Przykładem jest zdefiniowanie przez polski Trybunał Konstytucyjny pojęcia naruszenia konstytucyjnych wolności lub praw (art 79 ust.1 Konstytucji RP), stanowiącego podstawę skargi konstytucyjnej. Trybunał Konstytucyjny stwierdził: „O naruszeniu praw lub wolności konstytucyjnych danego podmiotu można mówić wówczas, gdy organ władzy publicznej poprzez wydanie konkretnego orzeczenia w sposób nieusprawiedliwiony, wkroczył w sferę przysługujących temu podmiotowi praw lub wolności konstytucyjnych albo prawom tym lub wolnościom odmówił ochrony lub też ich urzeczywistnianiu. Nie można mówić o naruszeniu prawa lub wolności konstytucyjnej wówczas, gdy niemożność realizacji określonych praw wynika z działań lub zaniechań tego podmiotu wywołujących skutki prawne”².

W nauce prawa przyjęto różne podziały gwarancji praw osoby – człowieka. Między innymi L. Wiśniewski odrzucając podział na

gwarancje materialne i formalne zaproponował następujący podział na³:

1) gwarancje ustrojowe – obejmują najważniejsze zasady konstytucyjne określające ustroj państwa oraz wywierające równocześnie najbardziej znaczący wpływ na treść oraz na zabezpieczenie praw jednostki,

2) gwarancje prawnoinstytucjonalne – tworzą one: „a) reguły obowiązujące w procesie normatywnego kształtowania praw i wolności obywatelskich, b) system ochrony i kontroli przestrzegania praw i wolności, c) normy i instytucje prawne gwarantujące dochodzenie praw i wolności obywatelskich w postępowaniu administracyjnym i sądowym”⁴.

3) Gwarancje społeczne i moralne – są to instytucje społeczne i stany faktyczne stymulujące przestrzeganie norm moralnych i prawnych,

4) gwarancje materialne – obejmują dobra materialne umożliwiające jednostce korzystanie z przysługujących jej praw.

Ochrona ludzkiej godności jest jednym z najważniejszych zadań wszelkich praw. R. Dworkin stwierdza godność uzasadnia posiadanie i dochodzenie swoich praw. „Stwierdzenie, że ktoś ma względem rządu jakieś fundamentalne prawo w mocnym sensie, takie jak prawo do swobodny wypowiedzi, ma jakąś wagę tylko wtedy, gdy to prawo jest konieczne do ochrony jego godności lub jego statusu jako kogoś równie uprawnionego do troski i poszanowania jak inni, lub jakiejś innej osobistej wartości o podobnych konsekwencjach. Inaczej nie miałoby ono żadnego znaczenia”⁵. Według A. Gewirtha „przyrodzona godność to swego rodzaju wartość naturalna przynależna po równi wszystkim istotom ludzkim jako takim, na którą składają się pewne naturalnie wartościowe aspekty bycia człowiekiem /.../ Zauważa, że przyrodzona godność ma swe korzenie w „Uzasadnieniu metafizyki moralności” (rozdz. 2) Imammanuela Kanta, gdzie godność zostaje przeciwsta-

² Np. polski TK wymaga, aby podmiot występujący ze skargą konstytucyjną wykazał, że „konkretnie i bezpośrednio naruszono przysługujące mu prawo lub wolność konstytucyjną”, OTK ZU 1998, nr 5, s. 466

³ Szerzej na ten temat zob. L. Wiśniewski, Gwarancje podstawowych praw i wolności obywateli PRL, Wrocław 1981, s. 24-25

⁴ Op. cit. s. 27

⁵ R. Dworkin, Biorąc prawa poważnie, tłum. T. Kowalski, Warszawa 1998, s. 359

wiona cenie: „To co ma cenę, można zastąpić także czymś innym, jako jego równoważnikiem, co zaś wszelką cenę przewyższa, a więc nie dopuszcza żadnego równoważnika, posiada godność”. Jakkolwiek godność empiryczna może mieć cenę A. Gewirth dowodzi, że „godności przyrodzonej nic nie zastąpi, nie jest ona zależna od niczych pragnień ani opinii. Taka przyrodzona godność jest fundamentem praw człowieka”⁶.

Podkreślenia wymaga fakt, że badania nad związkami między prawami człowieka i godnością zapoczątkował J. Maritain⁷, którego chrześcijański personalizm wprowadzał pojęcie jednakowej godności każdej osoby ludzkiej. Osoba ludzka posiada prawa z racji samego faktu bycia osobą, całością, panem siebie i swoich czynów, i z tego powodu nie jest jedynie środkiem do celu, ale celem, który jako taki winien być traktowany. Godność osoby ludzkiej? Słowa te nie znaczą nic, dopóki nie przyjmie, że na mocy prawa naturalnego osoba ludzka ma prawo do szacunku, jest podmiotem praw, posiada prawa. To wszystko należy się człowiekowi z samej racji bycia człowiekiem⁸. J. Maritain godność łączy się z imperatywem kategorycznym I. Kanta, który żąda, by jednostka ludzka nigdy nie służyła innym lub sobie samej jako środek do innych celów⁹. I. Kant twierdzi, że człowiek jest „zobowiązany do tego, żeby na gruncie swego działania uznawać godność [...] w każdym ludzkim jestestwie. Obowiązek ten nakazuje więc szacunek należny każdemu człowiekowi”¹⁰. Z obowiązku tego wynika stosowne prawo. „Każdy człowiek ma prawo wymagać od swych bliźnich szacunku dla swojej osoby”¹¹.

⁶ A. Gewirth, Human Dignity as the Basis for Right, w M. Michael J., Parent W.A., The Constitution of Rights. Human Dignity and American Values, Ithac – London 1992, s. 10-28

⁷ J. Maritain, The Rights of Man and Natural Law, New York, 1951, s. 65

⁸ J. Maritain, Człowiek i państwo, tłum. A. Grobler, Kraków 1993

⁹ Op. cit.

¹⁰ I. Kant, Metafizyka moralności, tłum. E. Nowak, Warszawa 2005, s. 347

¹¹ Op. cit. s. 348

Na podmiotowość prawną człowieka wskazuje art 6 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku oraz art 16 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku. Podmiotowość dziecka oparta jest na uznaniu, że jest ono osobą posiadającą godność osobową, której to ze względu na niedojrzałość przynależna jest szczególna ochrona i troska ze strony osób dorosłych. Troskę tą natura powierzyła rodzicom a państwa w swoim prawodawstwie ten stan rzeczy potwierdzają. W Konwencji o Prawach Dziecka z 20 listopada 1989 r. ONZ szczególnie silnie zaakcentowano fakt, że dziecko jest odrębnym podmiotem. Dla podkreślenia podmiotowości dziecka jako osoby Konwencja przyznała mu określone prawa wynikające z całokształtu praw człowieka i obywatela. Na podmiotowość dziecka wskazuje między innymi przepisy konwencji dotyczące sporządzenia natychmiast po narodzeniach aktu urodzenia dziecka, otrzymania nazwiska i obywatelstwa, chodzi o ustalenie tożsamości, indywidualności dziecka jako osoby, stanu cywilnego oraz przynależności państwowej.

M. Piechowiak podaje, że „już postanowienia preambuły wskazują, że prawa dziecka są prawami człowieka. Znalazło to wyraz w licznych odwołaniach do wcześniejszych instrumentów międzynarodowego prawa praw człowieka. [...] Wskazuje jednocześnie na ust. 4 też preambuły, który „stanowi pomost między postanowieniami dotyczącymi wszystkich praw człowieka a postanowieniami uwzględniającymi specyfikę praw dziecka”¹². M. Piechowiak podkreśla fundamentalną w całej ochronie praw człowieka zasadę, że podstawowe prawa przysługują jedynie dlatego, że jest się człowiekiem a nie ze względu na jakiegokolwiek cechy człowieka, a stąd wynikają podmiotowe prawa człowieka i dziecka¹³.

Każdy z nas doświadcza, że to prawa człowieka i prawa dziecka wymagają poszanowania w tym praw trzeciej generacji do których

¹² M. Piechowiak, Preambuła /w/ Konwencji o Prawach Dziecka – analiza i wykładnia. Red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 19 i nast.

¹³ Op. cit. s. 23

zaliczamy: a) prawo do pokoju i pokojowego samostanowienia, w każdej ze skal życia człowieka, b) prawo do korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości, sprawiedliwego dostępu do dóbr kultury, c) prawo do życia w zdrowym i bezpiecznym środowisku naturalnym, społecznym i technicznym, d) prawo do rozwoju, zrównoważanego rozwoju we wszystkich sferach, fizycznej, psychicznej, umysłowej i moralnej.

Prawa człowieka, ich poszanowanie, wdrożenie do codziennego życia w szczególnie sposób wpisują się w imperatyw moralny. Od siebie rozpoczynając, każdy winien przyjąć na siebie zobowiązanie i współodpowiedzialność za dalszy los kraju, narodu, świata. Musimy wystąpić jako świadome i aktywne podmioty konstruktywne w budowie pokoju, zapewniające i urzeczywistniające rozwój kształtując ochronę środowiska, solidarność i braterstwo w działaniu.

II.

Dobru dziecka najlepiej przysłużyłoby przeniesienie nacisku na ich potrzeby i odpowiedzialność dorosłych a nie tylko bezpośrednio dochodzenie ich praw. Większy nacisk należałoby położyć na gotowość do ponoszenia i podejmowania odpowiedzialności przez osoby dorosłe, które stanowi jeśli nie najważniejszą to zapewne bardzo ważną cnotę człowieka mądrego. Odpowiedzialność winna być rozumiana jako konstytutywna właściwość człowieka. To w akcie, postawie osoby wyraża się miłość, która wiąże się z odpowiedzialnością za drugą osobę w tym przypadku za dziecko. Miłość jako wolny akt woli człowieka w swojej substancjonalnej i osobowej istocie wyraża się w człowieczeństwie.

Odpowiedzialność można ująć przede wszystkim jako kategorię pojęciową humanistyczną i prawną wynikającą ze świadomości i wolności pozwalającą na podejmowanie decyzji oraz przyjmowanie ich konsekwencji. Wykracza ona jednak poza niewypełniane określonych powinności i zadań, jest postawą i cechą oraz relacją np. opiekuńczo-wychowawczą odnoszącą się do rodziców, wychowawców i ich działań jak i ochrony interesów i dobra podopiecznego. W tym ostatnio wymienionym kontekście odpowiedzialność winna być rozpatrywana także w ujęciu po-

tencjalnym. Odpowiedzialność tę należy aktualizować. Pole odpowiedzialności w znaczeniu potencjalnym wyznaczane jest przez rolę społeczną pełnioną przez człowieka.

Podstawowe znaczenie dla narodu, społeczeństwa, kultury mają rolę społeczne: „zawód” rodzica, zawody nauczyciela i wychowawcy. Lekarza, prawnika, uczonego, polityka, jak również dziennikarza, itp. Na użytek prowadzonych rozważań przyjmuję definicję roli społecznej zaproponowaną przez I. Lazari – Pawłowską „rola, to wzór zachowania, to zespół postulatów, odnoszących się do jednostki ze względu na zajmowaną przez nią pozycję w grupie lub społeczeństwie”¹⁴. Wiele z tych postulatów jest normami moralnymi sankcjonowanymi przez odpowiadające im wartości oraz inne normy społeczne w tym i prawne. Podkreślenia wymaga fakt, że uzasadniające swe wartości, normy i cnoty etyka zawodowa czerpie z dorobku normatywnej etyki ogólnej, tzn. etyki normującej wszystkie – nie tylko zawodowe – relacje, w jakie wchodzi człowiek. Etyka ogólna w większym znaczeniu stanowi zwięźczenie określonego filozoficznego modelu rzeczywistości np. platońskiego, kantowskiego czy utylitarystycznego.

Etyka stawiająca na pierwszym miejscu swych norm zasadę szacunku dla autonomii drugiego człowieka (dziecka) jest odpowiedzialnością na nieusprawiedliwioną przemoc. Ze wszystkich wartości etyka rodzicielska użyć musi w społeczeństwie status dobra zależnego od troski. Z etyką troski występuje zawsze klauzula sumienia. Etyka troski łączy odpowiedzialność rodzicielską z całością kultury i poddaje się jej wpływowi. Dlatego też ważne jest poprawne współdziałanie, sensotwórczy dialog różnych środowiska opiniotwórczych w konstruowaniu znaczeń dla wypracowania standardów rodzicielskiego postępowania, przy uwzględnieniu tradycji i współczesności z odpowiedzialnością za przyszłe pokolenia.

Właściwe działanie człowieka to postępowanie rozumne. W codziennej praktyce musimy zawsze poddać każde działanie, na

¹⁴ Zob. I. Lazari – Pawłowska, Etyki zawodowe jako rle społeczne, /w/ Etyka zawodowa, red. A. Sarapata, KIW, Warszawa 1988, s. 43

ile to możliwe kontroli rozumu. Życie rozumnie znaczy przenosić ład uporządkowania na działalność praktyczną (pozapoznawczą).

Na uwagę zasługuje wybór zawodu (w tym rodzica¹⁵) który jest decyzją, która powinna być wolna, świadoma, racjonalna i odpowiedzialna oraz być nastawiona na urzeczywistnianie wartości etycznych i prawnych. Zastanawiające się nad celem wyboru wchodzimy w obszar wartości, w tym również moralnych. „Macierzyństwo i ojcostwo to trudna rola i praca, wymagająca, wielozadaniowa, wielozawodowa, odpowiedzialna, wykonywana w nienormowanym czasie pracy, ukierunkowana na realizację dobra dziecka. W tej odpowiedzialności rodzicielskiej występuje kilka aspektów odpowiedzialności: moralny, prawny, psychologiczny, pedagogiczny, społeczny”¹⁶. Ma ona wymiar podmiotowy „za kogoś”, „za coś”, „przed kimś za coś” i „przed samym sobą za coś”. Ma znaczenie utylitarne oraz autentyczne (jako cel opiekuńczo – wychowawczy). Początkiem odpowiedzialności rodzicielskiej jest bezpośrednie działanie sprawcze przeszłego aktu płodzenia połączone z całkowitą zależnością jego owocu. Odpowiedzialność ta jest najbardziej podporządkowana naturze a początkiem jest owo bezpośrednie działanie sprawcze. Odpowiedzialność rodzicielska ma na celu rozwój dojrzałości dziecka i wraz z nią się kończy.

H.Jonas wskazuje, że „w przykładzie rodzicielskim mamy do czynienia z przypadkiem odpowiedzialności ustanowionej przez naturę, odpowiedzialności niezależnej od uprzedniego uznania czy wyboru, nieodwołalnej i niepodatnej na zmiany jej warunków przez osoby w niej partycypujące. Ponadto, w tymże pierwszorzędnym przykładzie odpowiedzialność ogarnia całkowicie swój przedmiot. Inaczej ma się sprawa z odpowiedzialnością ustanowioną „sztucznie”, poprzez nadanie lub przyjęcie jakiegoś zadania” /.../ „za dobro to, którego egzystencja jest zawsze niepewna i całkowicie zależna od nas, odpo-

wiedzialność jest tak bezwarunkowa i nieodwołalna, jak tylko może być odpowiedzialność ustanowiona przez naturę – jeśli sama w sobie taka nie jest”¹⁷.

Odpowiedzialność sztuczna H. Jonas określa jako odpowiedzialność kontraktową. Uznaje, że odpowiedzialność naturalna jest odpowiedzialnością wyższego rzędu niż odpowiedzialność kontraktowa.

„Oznacza to, że gdyby nie było odpowiedzialności z natury nie mogło by być odpowiedzialności z umowy”¹⁸. Stosunek odpowiedzialności rodzica za dziecko jest stosunkiem elementarnie jednostronnym, nieodwracalnym. Rodzice uczestniczą w darze stworzenia nowego człowieka. Odpowiedzialność rodzicielska jest nie tylko troską o teraz dziecka, ale zawsze zarazem, czy nawet przede wszystkim, troską o jego przyszłość, która występuje w dalekowzroczności i stale ma na uwadze całość bytu dziecka, jako istoty ludzkiej, nie tylko utrzymania go przy życiu, ale i możliwie wysoką jakość tego życia. Odpowiedzialność ta jest w szczególności sposób ciągła a nie okazjonalna. H. Jonas stwierdza, iż „odpowiedzialność jest przede wszystkim odpowiedzialnością ludzi za ludzi i to jest archetyp wszelkiej odpowiedzialności”¹⁹. Bycie rodzicem rozumieć można jako troskanie się. Odpowiedzialność daje się wyinterpretować z samej struktury troski. Paremia prawna dotycząca wykonywania władzy rodzicielskiej głosi: „Patria potestas in pietate debet, non atrocitate, consistere” - Władza rodzicielska powinna polegać na czułości a nie na surowości.

Odpowiedzialność obliuguje do myślenia według wartości moralnych oraz prawnych (w kategoriach norm społecznych) i do działań nastawionych na ich urzeczywistnianie.

III.

Po ratyfikacji Konwencji, Traktatów, umów międzynarodowych Państwa muszą być w stanie wykazać, że wdrożyły takie działania „przy maksymalnym wykorzysta-

¹⁵ M. Guenean, Zawód: Rodzice, Warszawa 1978

¹⁶ S.L. Stadniczeńko, Odpowiedzialność w działaniu – podstawa relacji człowieka /w/ System ochrony praw człowieka: europejski i azjatycki, red. J. Jaskiernia, Warszawa 2015

¹⁷ H. Jonas, Zasada odpowiedzialności, tłum. M. Klimowicz, Kraków 1996, s. 174 - 175

¹⁸ Op. cit., s. 176

¹⁹ Op. cit., s. 181

niu środków będących w ich dyspozycji” oraz gdzie okaże się to konieczne, w ramach współpracy międzynarodowej. Z chwilą ratyfikacji Konwencji Państwa przyjmują na siebie nie tylko zobowiązania dotyczące wprowadzenia jej w życie w ramach swojej jurysdykcji ale również w zakresie przyczynienia się do wdrożenia Konwencji w skali globalnej poprzez współpracę międzynarodową.

Niezależnie od okoliczności ekonomicznych Państwa mają obowiązek podejmowania wszystkich możliwych działań w celu realizacji praw dziecka, zwracając szczególną uwagę na najbardziej pokrzywdzone grupy.

W Konwencji o Prawach Dziecka jako uniwersalnym akcie prawnym dla ochrony dziecka wskazuje się na potrzebę opracowania aktów prawnych uzupełniających tę Konwencję w zakresie ochrony dziecka w postępowaniu prawnym i dochodzeniu praw podmiotowych. Europejska konwencja o wykonywaniu praw dziecka stanowi jeden z przykładów dotyczących ochrony interesów dziecka w postępowaniu jego dotyczącym przed różnymi organami rozstrzygającymi sprawy samego dziecka oraz w kontekście jego rodziny. Konwencja między innymi zobowiązuje państwa do rozpatrzenia przyznania dziecku uprawnień dodatkowych np. do wskazania osoby przedstawiciela albo osoby występującej obok dziecka w postępowaniu w celu pomocy wyrażania jego opinii w sprawie, czy też wykonywania w całości lub części uprawnień stron w postępowaniu. Zasada szczególnej ochrony praw dziecka znajduje pełne odzwierciedlenie w międzynarodowym prawie humanitarnym w Konwencjach Genewskich uzupełnionych protokołami dodatkowymi z 1977 roku.

Art 2 Konwencji o Prawach Dziecka²⁰ stanowi o obowiązku Państw respektowania i gwarantowania praw zawartych w Konwencji w granicach ich jurysdykcji, wobec każdego dziecka, bez jakiejkolwiek dyskryminacji.

Należy zwrócić szczególną uwagę na art 3 (1), który dotyczy działań podejmowanych przez (publiczną lub prywatną instytucję opieki społecznej, sądy, władzę administra-

cyjną lub ustawodawczą) a które winny być ukierunkowane na najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka jako sprawa nadrzędna we wszystkich działaniach dotyczących dzieci.

Nadrzędnym celem strategii Państw Stron dotyczących realizacji Konwencji o Prawach Dziecka powinno stać się należyte ustalenie i opowiedzenie się za szacunkiem dla godności osoby, życia, przetrwania, dobrobytu, zdrowia, rozwoju, uczestnictwa oraz braku dyskryminacji dziecka, jako osoby posiadającej prawa. Realizacja tych ustaleń nastąpić może poprzez przestrzeganie, ochronę i korzystanie z wszystkich praw opisanych w Konwencji (oraz jej Protokołach fakultatywnych). Wymaga to zmiany paradygmatu od podejścia, w którym dzieci są postrzegane i traktowane jak potrzebujące pomocy na takie, w którym cieszą się one prawami i przysługuje im nienegocjowane prawo do ochrony. Podejście do praw dziecka musi mieć charakter holistyczny i kłaść nacisk na wspieranie mocnych stron oraz zasobów dziecka oraz wszelkich systemów społecznych, których jest ono częścią: rodziny, szkoły, wspólnoty, instytucji, systemów religijnych i kulturowych.

Odwołanie do najlepiej pojętego interesu dziecka uwzględniono w Protokole Dodatkowym Konwencji o Prawach Dziecka w/s handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i pornografii zawartej w jego preambule i art 8 oraz w Protokole fakultatywnym do Konwencji o Prawach dziecka w/s procedury komunikacji zawartej w jego preambule oraz art 2 i 3 tego protokołu. Konwencja najlepiej pojętego interesu dziecka ma na celu zapewnienie pełnego i skutecznego przestrzegania wszystkich praw wskazanej w Konwencji o Prawach Dziecka oraz holistycznego (całościowego) rozwoju dziecka. Konwencja gwarantuje dziecku prawo do zachowania swojej tożsamości – art 8, które winno być przestrzegane i uwzględniane w ocenie najlepiej pojętego interesu dziecka.

Między innymi Komitet o Prawach Dziecka ONZ zachęca poszczególne Państwa-Strony Konwencji do inkorporacji Konwencji do prawa krajowego, co stanowi tradycyjne podejście do wprowadzania w życie międzynarodowych instrumentów prawa człowieka w niektórych Państwach. Oznaczać to ma,

²⁰ Konwencja o Prawach Dziecka z 20 lutego 1989 r. ONZ

że na postanowienia Konwencji można się powoływać bezpośrednio przed sądem i postanowienia te są stosowane przez organy administracji krajowej, a także, że Konwencja jest przeważająca w przypadku konfliktu z prawodawstwem krajowym lub powszechną praktyką. Istnieje potrzeba zapewnienia, aby wszystkie odpowiednie przepisy prawa krajowego, w tym wszelkie prawa lokalnego lub zwyczajowego, były zgodne z Konwencją. Zgodnie z art. 27 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów, należy zawsze uznawać pierwszeństwo Konwencji.

Jak zauważa A. Łopatka „Konwencja Praw Człowieka czuwający nad realizacją Paktu praw cywilnych i politycznych stwierdził, że jest bardzo ważne, aby jednostki знаły swoje prawa uznane w tym Pakcie. Konwencja o prawach dziecka stanowi (art 42), że państwo ma obowiązek szerzyć informacje o zasadach i postanowieniach Konwencji zarówno wśród dorosłych, jak i dzieci. Państwo w tym celu ma wykorzystywać będące w jego dyspozycji środki. Znaczy to, że nie tylko dorośli, ale i dzieci mają prawo znać treść Konwencji o prawach dziecka. Prawo dziecka do poznania swoich praw uznanych w Konwencji jest jednym z praw człowieka przysługujących dziecku. Wynika ono wyraźnie także z art 13 Konwencji, który mówi o prawie dziecka do poszukiwania, otrzymywania i przekazywania informacji.”²¹

To najlepiej pojęty interes dziecka jak stwierdzono w Komentarzu Komitetu Praw Dziecka²² jest prawem, zasadą i procedurą postępowania opartą na ocenie wszystkich elementów składowych interesu dziecka lub dzieci w konkretnej sytuacji.

Przy ocenie i ustaleniu najlepiej pojętego interesu dziecka w celu decyzji co do konkretnego środka należy podjąć następujące kroki:

a) po pierwsze, w faktycznym kontekście konkretnej sprawy należy ustalić odnośne

elementy oceny najlepiej pojętego interesu dziecka, nadać im konkretną treść i każdemu z nich przypisać wagę w odniesieniu do pozostałych elementów;

b) po drugie, w tym celu należy realizować procedurę zapewniającą prawne gwarancje i właściwe stosowanie prawa.

Komitet wskazał na elementy, jakie należy wziąć pod uwagę podczas oceny najlepiej pojętego interesu dziecka (pogląd dziecka, tożsamość, zachowania środowiska rodzinnego i utrzymanie stosunków, trudna sytuacja dziecka, prawo dziecka do zdrowia, edukacji, do wyrażania własnych poglądów, ustalenie faktów, postrzeganie czasu, zabezpieczenie reprezentacji prawnej, prawidłową argumentację odwołań i weryfikacji decyzji, profesjonalne przygotowanie specjalistów zajmujących się problematyką dziecięcą). Jednocześnie podkreślono w art ust 48, że „ocena najlepiej pojętego interesu dziecka stanowi działanie o wyjątkowym charakterze, jakie należy podjąć w każdym indywidualnym przypadku, w świetle konkretnych okoliczności, w jakich podjąć w każdym indywidualnym przypadku, w świetle konkretnych okoliczności, w jakich znalazło się dane dziecko, grupa dzieci lub dzieci w ogóle.

Okoliczności te odnoszą się do indywidualnych cech każde dziecka lub dzieci, takich jak między innymi wiek, płeć, poziom dojrzałości, doświadczenie, należność do mniejszości, niepełnosprawność fizyczna, sensoryczna, intelektualna oraz do kontekstu społecznego i kulturowego w jakim znajdują się dzieci bądź dane dziecko np. obecność lub brak rodziców, jakość relacji między dzieckiem a jego rodziną albo opiekunami, kwestia czy dziecko mieszka z rodzicami, środowisko pod względem bezpieczeństwa, obecność innych w tym dalszej rodziny, opiekunów itd.

Komitet w Ogólnym Komentarzu stwierdza w ust 43, że „Ocena najlepiej pojętego interesu dziecka musi obejmować poszanowanie prawa dziecka do swobodnego wyrażania własnych poglądów we wszystkich sprawach dotyczących dziecka a poglądy te muszą zostać przyjęte z należytą powagą. Zostało to wyraźnie stwierdzone w Komentarzu Ogólnym nr 12, który również podkreśla

²¹ A. Łopatka, Dziecko – jego prawa człowieka, Warszawa 2000, s. 127

²² Komentarz Ogólny, Nr 14/2013/CRC/C/GC/14 dotyczący praw dziecka do zabezpieczenia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadzędnej (art 3 ust 1)

nierozzerwalne powiązania między art 3 ust 1 a art 12. Oba artykuły wzajemnie się uzupełniają: celem pierwszego jest zapewnienie przestrzegania najlepiej pojętego interesu dziecka, a celem drugiego dostarczenie metodologii wysłuchania poglądów dziecka lub dzieci oraz ich włączenie we wszystko dotyczące ich sprawy, w tym ocenę i ustalenie ich najlepiej pojętego interesu.

Artykuł 3 ust 1, nie może być poprawnie stosowany gdy nie są spełnione wymagania art 12. podobnie, art 3, ust 1, wzmacnia funkcjonowanie art 12, wspierając istotną rolę dzieci we wszystkich decyzjach mających wpływ na ich życie.

Celem komentarzy jest promowanie prawdziwej zmiany podejścia, prowadzącej do pełnego poszanowania dzieci jako osób, którym przysługują prawa, co odnosi się do:

- wszystkich środków wykonawczych opracowywanych przez rządy,
- decyzji podejmowanych w poszczególnych przypadkach przez władze sądowicze, administracyjne lub przez instytucje publiczne i reprezentujące je jednostki w odniesieniu do dziecka lub określonej grupy dzieci,
- decyzji podejmowanych przez podmioty społeczeństwa obywatelskiego i przedstawicieli sektora prywatnego w tym organizacje nastawione na zysk i organizacje nie nastawione na zysk, świadczące usługi dzieciom lub mające na nie wpływ,
- wytycznych dotyczących działań podejmowanych przez osoby pracujące z dziećmi i na ich rzecz w tym rodziców i opiekunów.

W ust 6 Komentarza nr 14 Komitet podkreśla, że koncepcja najlepiej pojętego interesu dziecka, ma trojaką naturę: prawa materialnego, procesowego i zasady podstawowej interpretacji prawnej.

W zakresie prawa materialnego: prawo dziecka do oceny i uwzględnienia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadrzędnej podczas rozważania różnych interesów w celu podjęcia decyzji w danej sprawie, oraz do gwarancji, że prawo to zawsze będzie przestrzegane podczas podejmowania decyzji dotyczącej dziecka, grupy określonych lub nieokreślonych dzieci, dzieci w ogóle. Art 3 ust 1 stanowi wewnętrzne zobowiązanie Państw – Strony, które ma bezpośrednie

zastosowanie, jest samowykonalne i można się na nie powoływać przed sądem.

W zakresie procedury postępowania zawsze gdy podjęta ma być decyzja, która będzie miała wpływ na konkretne dziecko, określoną grupę dzieci lub dzieci w ogóle, podczas jej podejmowania należy uwzględnić ocenę jej ewentualnego (pozytywnego lub negatywnego) wpływu na dziecko lub dzieci, których decyzja ta dotyczy.

Na treść prawa do sądu składa się zapewnienie realnego dostępu do sądu, ustanowienia procedury zapewnienia poszanowania prawa uczestnika oraz uzyskanie w rozsądnym terminie rozstrzygnięcia.

W zakresie zasady interpretacji prawnej: jeżeli dany przepis można zinterpretować na więcej niż jeden sposób należy wybrać taki, który najskuteczniej służy najlepiej pojętego interesowi dziecka. Podstawę do interpretacji stanowią prawa gwarantowane Konwencją i Protokołami fakultatywnymi.

Prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd przy rozstrzyganiu o prawach i obowiązkach jest zapewnienie także przez art 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Prawo (EKPCz) do wysłuchania jest jednym z najistotniejszych aspektów prawa do sądu wiążący się z czynnym udziałem strony w dochodzeniu prawdy, będącej podstawą rozstrzygnięcia. Można doszukiwać się wpływu prawa do wysłuchania również w prawie międzynarodowym a przede wszystkim w art 6 EKPCz oraz art 14 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych ze względu na obowiązywanie umów międzynarodowego jako źródeł krajowego porządku prawnego i możliwości ich bezpośredniego ich stosowania, regulacja i rozmiętnienie prawa do wysłuchania w prawie międzynarodowym ma istotne znaczenie.

Jak podkreśla A. Łopatka „ochrona dziecka będąc procesem niezwykle trudnym, wieloaspektowym, związana jest z wielu różnymi dziecinnymi życia społecznego, determinującymi specyfikę i prawidłowości działalności ochronnej”²³.

²³ A. Łopatka, op. cit. s. 127-128

Podsumowanie

Na płaszczyźnie międzynarodowej, każde państwo zobowiązane jest do przestrzegania norm prawa międzynarodowego, powszechnego oraz umów międzynarodowych, których jest stroną. Zgodnie z przyjętymi zasadami państwo nie może powoływać się wobec innych państw na swój porządek prawny w tym na postanowienia Konstytucji w celu uchylecia się od zobowiązań, jakie nakłada na nie prawo międzynarodowe lub traktatu przyjęte za zobowiązujące (norma ta wyrażona została w art 27 Konwencji o Prawie traktatów przyjętą w Wiedniu w dni 23 maja 1969 roku). Problem rzetelnego wypełnienia obowiązków prawnomiędzynarodowych nabiera coraz większej wagi z uwagi na narastające tendencje do regulowania umowami stosunków wewnątrz krajowych. Aktualność zagadnienia ma swą przyczynę zwłaszcza w regulacji z zakresu międzynarodowej ochrony praw człowieka w tym dziecka. W Konstytucjach krajowych normy prawa międ-

zynarodowego stanowią mają tak zwany standardy minimalny. W judykaturze coraz większe znaczenie ma problem zapewnienia zgodności prawa krajowego z prawem międzynarodowym poprzez odpowiednie zabiegi interpretacyjne. Najczęściej sądy powołują się bezpośrednio na postanowienia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy, Konwencji o Prawach Dziecka. Ustawodawca zobowiązany jest do zabezpieczenia najlepiej pojętego interesu dziecka jako sprawy nadrzędnej wynikającego ze standardu międzynarodowego we wszystkich aktach prawnych, które wywierają skutki prawne wobec dzieci, natomiast sądy, władze administracyjne, instytucje opieki społecznej ukierunkowane winny być na najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka we wszystkich podejmowanych przez siebie działaniach dotyczących dzieci.

Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Русі (І тис. до н.е. – І тис. н.е.)* (частина I)

М.М. Корінний
кандидат історичних
наук,
Університет економіки
та права «КРОК»

На основі комплексного аналізу різномірних джерел (писемних, лінгвістичних, археологічних, етнографічних та релігійних), досягнень новітньої історіографії досліджується місце та роль іраномовних народів в становленні держави та права, духовності та культури слов'ян Південно-Східної Європи у I тис. до н.е. – I тис. н.е.

Ключові слова: індоевропейська спільнота, вене́ди (венети), кельти, прабалти, праслов'янська спільнота (праслов'яни), праболгари, праугри, склавини, слов'яни, кіммерійці, скифи, сармати, роксолани, алани, аси, яси, анти, «Велике переселення народів», готи, готоалани, росомони, «Імперія Ерманаріха», хорвати, волиняни, бужани, древліани, сіверяни, угри, Ателькузу, Леведія, Рось, роси, «Роуська ріка», «Роська земля», «Правда роська», Україна-Русь, Аскольд, Дір.

На основе комплексного анализа разнородных источников (письменных, лингвистических, археологических, этнографических и религиозных), достижений новейшей историографии исследуется место и роль ираноязычных народов в становлении и развитии государства и права, духовной жизни и культуры славян Юго-Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.

Ключевые слова: индоевропейская общность, вене́ды (венеты), кельты, прабалты, праславянская общность (праславяне), праболгары, праугры, склавини, славяне, киммерийцы, скифы, сарматы, роксоланы, аланы, анты, асы, ясы, «Великое переселение народов», готы, готоаланы, росомоны, «Империя Эрманариха», хорваты, волиняне, бужане, древляне, северяне, угры, Ателькузу, Леведия, Рось, росы, «Роуська река», «Роська земля», «Правда роська», Украина-Русь, Аскольд, Дир.

Having considered the comprehensive analysis of diverse sources (written, linguistic, archeological, ethnographic, and religious), achievements of the latest historiography, there has been investigated the role and place of Iranian-speaking peoples in the development of the State and Law, spiritual life and the culture of the Slavs of Southeast Europe in the period of 1000 BC – 1000 AD.

Key words: Indo-European community, Veneds (Venets), Celts, pre-Balts, pre-Slavs community (pre-Slavs), pre-Bulgarians, pre-Ugrians, Sklavins, Slavs, Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Roksolani, Alans, Antes, Asas, Yases, "Great Migration of Peoples", Goths, Gothoalanians, Rosomonians, Ermanarich's Empire, Croats, Volhynians, Buzhans, Derevlans, Severiane, Ugrians, Ateskuzu, Levediya, Ros, Ros peoples, Ros River, 'Ros's Land', "Pravda Roska", Ukraine-Rus, Askold, Dir.

* Початок див.: Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2015. – Випуск двадцятий. – С. 61-74.

Постановка проблеми

Дослідження та осмислення будь-якого історичного явища чи процесу, в тому числі етногенезу (походження народу на базі різних етнічних компонентів), глотогенезу (походження мови), політогенезу (походження держави), правогенезу (становлення правової культури, правової держави) можуть бути успішними, якщо більш-менш точно виявлено (локалізовано в часі та географічному просторі) їх витoki (походження, виникнення, глибинне коріння). Новітні наукові розвідки доводять, що для стародавніх часів виділення мови й виділення етносу практично збігаються в часі, тобто на практиці це є не два, а по суті один процес [1, с. 30]. Водночас, слід пам'ятати, що генезис праукраїнського етносу тривалий час був нерозривно пов'язаний спочатку з розвитком *індоевропейської спільноти* (V-III тис. до н.е.), а далі з виокремленням з її складу та розвитком у Центральній Європі більш тісного та однорідного *праслов'янського масиву* (II-I тис. до н.е.). Перша спільнота складалася приблизно з 13 мовних груп: індійської, іранської, слов'янської, балтійської, германської, романської, кельтської, грецької, іллірійської, анатолійської, албанської, вірменської та тохарської, що залишили в українській історії (мови, культури, міфології, віруваннях, антропологічному вигляді) більший чи менший слід; друга – з 4-5 об'єднань (північних, північно-східних, західних, східних і південних слов'ян), що продовжували диференціюватися аж до Нового часу, породивши понад 15 нових етносів (поляки, кашуби, лужичани, чехи (чорні хорвати), словаки, українці, українці-русини, українці-анти, словенці, хорвати (хорвати білі, хорвати чорні), серби (серби білі, серби чорні), боснійці, чорногорці, македонці, білоруси, руси-росіяни та ін.).

Після виокремлення на рубежі старої та нової (християнської) ери з індоевропейської етнічної спільноти *слов'янської мовної групи племен*, у процесі їхнього «Великого розселення» в Центральній, Південній та Східній Європі, починають

формуватися регіональні етнографічні, антропологічні, мовні особливості поляків (лехитів, полян, мазовшан), чехів, словаків, моравів, українців (волинян, бужан, подолан, древлян), білорусів (полочан, дреговичів), словен-псковичів-новгородців, південних слов'ян – сіверян (майбутніх росіян), сербів, хорватів та багатьох інших. Слід підкреслити, що ці складні етногенетичні та етнокультурні процеси, у яких брали участь різноманітні етноси, протікали як на слов'янській прабатьківщині, так і на новоосвоюваних ними землях, доволі складно і суперечливо, до того ж – упродовж тривалого часу. Процеси етнічної фузії, консолідації, асиміляції та міжетнічної інтеграції, змінювалися явищами етнічної парціації та етнічної сепарації, які постійно переформатовували етноси, змінюючи їхні етноніми (назви), конфігурацію територій, які вони контролювали, антропологічний вигляд населення тощо. Це відповідним чином позначилося на етнотворчих, етномовних і державотворчих процесах, що протікали нерівномірно і непередбачувано.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми етногенезу української народності, становленню її державності, права, мови і культури присвячені праці багатьох дослідників як в Україні, так і за її межами, про що ми писали в попередньому випуску «Правничого вісника». Серед українських вчених, які намагалися досягнути складну проблему, це насамперед М.І. Костомаров, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський, М.Ю. Брайчевський, П.П. Толочко, Г.Я. Сергієнко, І.М. Шекера, Баран В.Д., Півторак Г.П., Залізняк Л.Л., О.П. Моця, серед зарубіжних – О. Прицак, В.В. Сєдов, Є.Н. Шумілов та багато ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Як відзначалося у попередній публікації залишаються не вирішеними (не локалізовані в часі та просторі) насамперед питання витоків української народності, її періодизації. Науковцям широко відоме

твердження російського історика Л. Гумільова про те, що нові етноси здебільшого зароджуються на стику двох ландшафтів, у процесі тривалого мирного співжиття кількох різномовних спільнот [2, с. 200]. У нашому випадку йдеться про буферну зону між лісом і степом, яку тривалий час черезполосно заселяли відповідно осіле балтське (на захід від Середнього Дніпра) та угро-фінське населення (на схід від Середнього Дніпра) та іраномовне населення кочівників (південні сусіди балтів та угро-фінів), що повністю контролювали північне Причорномор'я та Приазов'я до IV ст. н.е. У цій зоні, очевидно, й формується вперше східна гілка слов'ян – протослов'янське (протоукраїнське) населення, що постійно зміщувалося, пресувалося (під натиском переселенців зі Сходу) у бік Центральної Європи – Середнього Подунав'я та Паннонії. Аналізуючи топонімію та гідронімію Дніпровського Лівобережжя, О. Соболевський висунув теорію походження праслов'янської мови саме з поєднання іранської та балтійської мов [3, с. 321 та ін.]. Аналогічно пояснював походження праслов'янської мови визначний італійський славіст В. Пізані (з прибалтійської мови з іранським суперстратом) [4, с. 138-139]. Очевидно, ці висновки авторитетних дослідників були не випадковими. Новітні дослідження прадавньої гідронімії України (зокрема іранської) О. Трубаховим і його послідовниками засвідчують, що південно-східні слов'яни отримали форми **Дънепръ* і **Дънестръ* безпосередньо від даків, а не від іранців; що дослов'янські форми **dunepar* та **dunestar* склалися у межиріччі Дністра і Середнього Дніпра; що доступ до Середнього і Нижнього Дніпра, Чорного моря тривалий час блокували слов'янам споріднені з кімерійцями фракійці-даки і що, нарешті, гідронім **Дънепръ* асоціювався первісно перш за все з Серединою Дніпром [5, с. 218]. Ці важливі спостереження авторитетного лінгвіста з усією очевидністю говорять на користь центральноєвропейських витоків прабатьківщини слов'ян. Вони переконливо підтверджуються археологічними матеріалами: слов'яни Центральної Європи

– носії празько-корчакської матеріальної культури у своєму русі на схід виходять на Середній Дніпро лише наприкінці V ст. [6, с. 10-11].

Ареал поширення кераміки празько-корчакського типу дає змогу стверджувати, що цей посуд характеризує одне з племінних угруповань західних слов'ян V–VII ст., з якого вийшли українці – саме те, яке історик VI ст. Йордан називає *scлавени*. Візантійські автори VI ст. іменують їх слов'янами. Йордан зокрема повідомляє, що «багатолюдне плем'я венедів» в його час було відоме «під трьома іменами: венедів, антів та склавинів» [7, с. 90]. Вказується доволі точно й регіон розселення цього племені: «Склавени живуть від града Новістун та озера, іменованого Мурсіанським, до Данастра, а на північ – до Віскли...» [7, с. 72].

Як відомо, інтерпретація та локалізація цих географічних даних детально розглянута О. Скржинською [7, с. 213-218]. Град Новістун і Мурсіанське озеро найвірогідніше обмежували територію розселення склавинів із заходу та південного-заходу. Новістуном Йордана, як вважають і О. Скржинська, і В. Седов, можна вважати місто Невістун на р. Саві [8, с. 19]. Поряд є Мурсіанське озеро (біля міста Мурси, тепер Осік). Як вважає О. Скржинська, Мурсіанським озером раніше могло називатися озеро Балатон в Паннонії (шлях до нього розпочинався для римлян переважно від міста Мурси) [9, с. 213-218].

Таким чином, географічні координати розселення історичних склавинів (частиною яких були праукраїнці – М.К.) по Йордану – ріка Сава на південному-сході, можливо, Балатон на Півдні, Вісла на півночі і Дністер на сході. Ця територія цілком співпадає з основним регіоном поширення кераміки празько-корчакського типу.

На жаль, на сьогодні в поглядах на локалізацію прабатьківщини слов'ян, зокрема українців, між дослідниками немає однастайності. Серед багатьох концепцій, які нині культивуються в Україні (автохтонна, дунайська, вісло-дніпровська, азіатського походження), нам видається найбільш переконливою *вісло-дніпровська* теорія по-

ходження наших етнічних предків, започаткована Л. Нідерле, О. Шахматовим, В. Петровим та іншими [10, с. 5-10]. Відповідно до цієї теорії територією первинного розселення венедів були північні схили Карпат, верхів'я Вісли та Волинь. Водночас ця версія, на наш погляд, суттєво не суперечить іншим науковим гіпотезам – дослідженням шанованого нами В. Сєдова і його вісло-одерській концепції (походження слов'янських старожитностей він пов'язував із празькою культурою) [11, с. 84-86], ні не менш поважаного О. Трубачова – прихильника дунайської концепції розселення слов'ян південних [12, с. 432].

Етногенез (формування) будь-якого народу відбувається, як правило, не в статичності, а в русі, динаміці. Зокрема, становлення слов'янської спільноти в Європі тісно пов'язане з кризою, розпадом і поневоленням (римлянами, германцями, угро-фінами) племен і народів кельтського світу (цивілізації) від Піреней до Венедського моря (Венедської затоки), тобто від Галлії на Заході Європи – до Галичини та Прибалтики на її Сході. Величезні венедські території перетворюються в резервації поневолених народів – так звані Склавинії: маси поневолених венедів стають «склавінами»-рабами – товаром, яким торгують на ринках Європи і це триватиме ціле тисячоліття, допоки кельтська цивілізація не буде знищена римлянами та германцями майже повністю. «Склавінами» ставали не лише слов'яни в сучасному розумінні цього слова, а й угро-фіни, балти та ін. народи, які ставали жертвою людоловів того часу – греків, римлян, германців, скандинавів, іранців, тюрків та ін.

Саме найменування «слов'ян-землеробів», як вважають фахівці-лінгвісти, пішло від середньогрецького σκλάβος – раб, землероб, звідки пізньолатинське *sclavus*, німецьке *Sklave*, арабське «сакаліба», зворотна калька з латини – «склавіни» [13]. Тому слов'янські бранці за раннього Середньовіччя нерідко ставали об'єктом іранської, грецької, візантійської, германської, арабської, тюркської торгівлі. З давньоруських джерел відомо, що слуги, чорноробчі («челядь», «чаги» та «кощеї») були одним із основних джерел доходів і князів-рюриковичів, які утримували владу в Україні-Русі та часто ходили в XI-XII ст. до Половецького степу за бранцями.

Отже, венеди (майбутні склавини та анти Центральної, Південної та Східної Європи VI-VII ст.) у I-III ст. під натиском готів, вандалів та ін. германських племен у наступні століття змушені були переселятися – хто у Паннонію, хто у Мізію (на Балкани) (відстань між якими – близько 800 км): «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – від того, де сіли, на якому місці» [14, с. 2]. Дуже важливо, що ці дві (а не одна) дунайських правітчизни – південних і північних слов'ян зафіксовано середньовічними слов'янськими та західноєвропейськими хроністами.

У IV-VIII ст. агресивними поневолювачами слов'ян – гунами, болгарями, аварами (тюрками за походженням), а з IX ст. – угорцями-мадярами слов'яни Паннонії виселяються на схід – на Правобережжю України (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Полісся, Придніпров'я). Водночас південні (майбутні «російські») слов'янські племена Мізії «Семи родів» у VIII ст. болгарськими ханами переселяються спочатку на північний-схід – Лівобережжя Дніпра і згодом далі до так званого Залісся. У ході цього Великого розселення південних і західних (паннонських, моравських) слов'ян формуються окремо білоруська, російська і українська народності – майбутні творці, відповідно, Полоцько-Мінської, Володимиро-Суздальської та Галицько-Волинської земель-князівств – державних утворень XI-XIV століть.

Так склалося історично, що з IV-V ст. н.е. під дією зовнішніх чинників (готів, гунів, авар, болгар, угрів) частина слов'ян, у першу чергу майбутні українці, змушені були здійснювати натиск на Схід, колонізуючи чужі землі балтів, іранців, тюрків, поглинаючи (асимілюючи) місцевий люд (у тому числі своїх поневолювачів) і створюючи свій особливий етнографічний вигляд, менталітет, свою неповторну мову,

свій соціально-економічний, державно-правовий устрій і культуру. Аналогічні процеси етно- і державотворення пережили майбутні білоруси та росіяни.

Формулювання цілей статті

Одним із ключових завдань розв'язання складної проблеми генезису українства за безпосередньої участі іранських та інших етносів, на наш погляд, є виявлення:

- по-перше, часу появи іранського етносу в Північному Причорномор'ї, його безпосередньої участі в етногенетичних і державотворчих процесах спільно з кельтами-венетами, балтами, германцями, греками та ін. народами;

- по-друге, з'ясування прабатьківщини слов'ян-українців та часу колонізації ними території нинішньої Північно-Західної України, Південної, Центральної та Східної України;

- по-третє, часу формування антського етнополітичного утворення та причин його розпаду на початку VII ст.;

- по-четверте, локалізація місця проживання та вияснення причин виселення частини західнослов'янського угруповання (склавинів), яке колонізувало Волинсько-Рівненське, Житомирське та Київське Полісся, поліетнічний, переважно ірано-балтський (галіндо-скіфський) регіон Поросся у V-IX ст. і залишило археологічні культури празько-корчакську та лукаврублицьку;

- по-п'яте, складу південнослов'янського союзу племен, що колонізував території Нижнього Дніпра, а згодом Дніпровського Лівобережжя, заселені переважно алано-болгарами (праіранським та праболгарськими етносами), взявши його під свій тимчасовий військово-політичний контроль у IX-X ст. і залишивши роменську археологічну культуру;

- по-шосте, уточнити час появи у Середньому Подніпров'ї так званої Роської землі («начаша прозиватися «Земля Роська»);

- по-сьоме, виявити в зарубіжних і вітчизняних джерелах сліди політичної реакції сусідів на утворення нового державного утворення в Середньому Подніпров'ї, що не могло бути непомічене за доби роз-

винутого та більш-менш освіченого Середньовіччя: ідеться про дані як південних (насамперед, візантійських, вірменських), західних (німецьких) джерел, так і східних – арабських;

- по-восьме, важливою для розв'язання загальної проблеми етногенезу населення Середнього Подніпров'я, на наш погляд, є дослідження «синойкізму» (об'єднання, консолідації) у IX-X ст.ст. навколо Києва чотирьох етносів – балтів (галіндо-скіфів, галіндів-древлян), іранців (алано-ясів-росів), уличів-полян (південних слов'ян) і західних слов'ян (дулібів-мораван, дулібів-волинян, дулібів-бужан, дулібів-русинів), що знайшло своє відбиття як у пам'ятках матеріальної культури, так і в Пантеоні головних божеств України-Русі, що збереглися до часів релігійних реформ Аскольда, Ольги, можливо, Святослава Ігоревича та Володимира Великого кінця IX-X століть.

Усвідомлюючи складність детальної реконструкції етно-політичних процесів, що протікали на теренах України в I тис. н.е., вважаємо, що проблема походження Середньовічної України-Русі не є більш складною, ніж проблема, скажімо, «латинів», «сабінян» чи дійсно загадкових «етрусків», віддалених від нашого часу більш ніж на три тисячоліття і культури яких часто густо не мають незаперечних дотичних з культурами індоєвропейських народів.

Вирішення проблеми походження України-Русі і Великоросії давно назріла і потребує спільних зусиль істориків-античників, істориків-медієвістів, археологів, лінгвістів, етнографів, етнологів. На наш погляд, зібраних джерел цілком достатньо для її вирішення; інше питання – чому воно не вирішується об'єктивно, науково, прозоро. Цілком очевидно, що насамперед – через надмірну політизацію окремими представниками як української, так і російської історичної науки, через продажність окремих горе-науковців, які на угоду російським великодержавницьким концепціям історичного процесу V-XVII ст. на Східноєвропейській рівнині, у своїх працях не викладають об'єктивно хід історії, не захищають (за незначним

винятком) з фактами в руках українські інтереси на своїй землі, а цинічно фальшують власну історію та історію інших народів.

Основною метою цієї статті є цілісне, комплексне з'ясування питання походження не стільки термінів «рос/рус/рут», «Рось/Русь» (які зустрічаються практично на всіх континентах, у всіх народів), як саме того (з багатьох інших) етно-політичного і територіального центру «Рос», «Рось», «Роська ріка», «Роська земля», який дав життя середньовічній слов'янській державі Україні-Роусі в Середньому Придніпров'ї з урахуванням досягнень як історичної, археологічної, лінгвістичної, так і інших допоміжних історичних дисциплін. Автор, спираючись на новітню історіографію та існуючу джерельну базу, прагне узгодити погляди представників різних наук на спільну проблему та сформулювати єдині висновки. Вважаємо, що запропонована наукова концепція становлення та розвитку української народності, її держави і права розвіє спекуляції окремих українських і російських авторів щодо «єдиної колицки», «єдиної давньоруської народності», значно поглибить знання широкої громадськості про витоки українства, його історії, держави, права та культури.

Виклад основного матеріалу дослідження

Інтенсивний внутрішній соціально-економічний розвиток слов'янських союзів племен в умовах краху античних світових порядків, занепаду і ліквідації Західної Римської імперії (476 р.), піднесення могутності германських і тюркських народів, що створили свої держави впродовж першої половини I тис. нової ери, а також впливу високої Візантійської цивілізації та її християнської ідеології (з пропагандою рівності народів: «нема ані геллена, ані юдея..., варвара, скита, раба, вільного, – але все та в усьому Христос!» [15]) зумовлює появу в другій половині I тис. н.е. численних державних утворень центральноєвропейських, західних, південних і східних слов'ян: держави Само (Паннонія,

623-658), «Семи слов'янських родів (народів – М.К.)» (Мізія, перша половина VII ст.), Карантанії (Паннонія, середина VII – середина VIII ст.), Дунайської Болгарії (Східна частина Балканського півострова, 681); Великоморавської держави (VIII-IX ст.), «Роської землі» (кінець VIII – середина IX ст., Середнє Подніпров'я) та ін. [16, стп. 969-972].

Це економічне, державно-правове прозріння та духовне піднесення слов'янства (у першу чергу його еліти – князів-воєвод, ліпших людей, жрецтва-духовенства) у наступний період настільки посилюється, що і Візантія, і молода Франкська держава-імперія, а згодом «Священна Римська імперія німецької нації» змушені були шукати собі союзників проти зростаючої могутності слов'янських дружин серед напівкочових і кочових народів сходу – авар, болгар, хазар та ін., щоб зіштовхнути лобами вождів-іногородців, які не надто розумілися на тонкощах імперської дипломатії, та пролити з їхньою допомогою побільше чужинської крові, що ті часто й робили, не підозрюючи підступності своїх союзників.

Їхні спільні заходи проти слов'ян послабили тиск останніх на східні рубежі двох найбільших імперій Середньовічної Європи, проте не змогли зупинити устремління слов'янської знаті до державотворення, колонізації нових земель, контрольованих кочівниками або балтами та угро-фінами, які часто спорадично їх заселяли та недостатньо ефективно з економічної (господарської) точки зору використовували. «Drang nach Osten» німців та аналогічні рішучі заходи Візантії щодо протидії осіданню слов'ян у Паннонії та на Балканах зробили свою справу: західнослов'янська і південнослов'янська колонізація, починаючи з VII ст. і аж до XIX включно здебільшого призупиняється та іде на Північ і Схід.

Зупинимо свою увагу на першому етапі цієї колонізації та специфічних проблемах, що постали перед східнослов'янськими вождями (князями) і знаттю в процесі освоєння нових земель (у першу чергу території нинішньої України) та власного державотворення.

Насамперед підкреслимо певну відрубність, самостійність ранньосередньовічної колонізації території України на схід від Карпат слов'янськими племенами Центральної Європи – вихідцями з Паннонії, Моравії, Чехії та Словаччини, Південно-Східної Польщі, які значно раніше від південних слов'ян змушені були масово залишати Паннонію та сусідні з нею землі, шукаючи кращу долю, нову батьківщину на Сході (за Карпатами) – на Волині («водле волі», на «Україні» Великої Моравії), Поділлі, Середньому Подніпров'ї. Саме вони, як доведено істориками, археологами, мовознавцями, залишили після себе своєрідну празько-корчакську та лука-врублівецьку археологічні культури V-IX ст., витворили дещо відмінний від праслав'яського діалект праукраїнської мови. Це пояснюється асиміляцією слов'янами потужного пласту іранського та балтського субстратів, що проживали на цій території близько тисячі років, та постійною інтеграцією, дифузією з тюркськими та угро-фінськими етносами (з IV ст. н.е.), що безпосередньо позначилося на етнографії, мові, релігії та загальній культурі колоністів.

Причини цього доволі інтенсивного колонізаційного руху праслов'ян у східному напрямку очевидні – це вторгнення до Центральної Європи (у Паннонію) гунів (IV-V ст.), іго (VI-VIII ст.) авар, які кілька століть тероризували слов'янське населення – дулібів Західної Чехії, словаків, а також поява в Карпатській улоговині агресивних угорців (IX-X ст.), які не лише вщент зруйнували Великоморавську державу [окрім її східної (волинсько-рівненської за територією) України], витіснили з регіону значну частину слов'ян-моравів, але й кинули виклик сусідній Східно-Франкській (Німеччині). Кілька хвиль територіальних переміщень у східному та північно-східному напрямках слов'ян призвели до певної етнічної мішанини в Південно-Східній Європі, змусили до аналогічних переселень балтів, частину праболгар та угро-фінських народів.

Території, раніше належні балтам, коло-

нізують смолянни, дрегувіти (дреговичі) та кривичі. Ця колонізація створила передумови для формування в майбутньому нової балто-слов'янської спільноти – білоруської народності.

Іншим потужним зворотним розселенням на схід і північний схід слід вважати розселення з Подунав'я численних союзів південних слов'ян, а саме – сівер'ян, більшої частини союзу семи слов'янських племен, в'ятичів і радимичів, що залишили по собі роменську та інші археологічні культури та принесли на північ Лівобережжя України, у Подесення, Пооччя та Залісся більш досконалий суспільно-політичний устрій, правову традицію, розвинуту південнослов'янську усну народну мову, яка згодом стає вагомим консолідуючим фактором у розбудові державності південних слов'ян на північному-сході Європейської рівнини.

Майже синхронно зі слов'янами переходять до осілості, ранньофеодального соціально-економічного та політичного етапу розвитку своїх країн вірмени, грузини, алано-яси, численні (прийшли зі Сходу) тюркські (аварські, болгарські, хазарські) та місцеві автохтонні угро-фінські народи, які тисячоліття проживали на теренах Східної Європи і які стають запеклими суперниками колоністів-слов'ян в їх державницьких устремліннях, втягуючи в боротьбу проти них варягів-скандинавів, інші середні та малі народи Півдня та Сходу (печенігів, торків-узів, чорних клобуків (кара-калпаків), половців та багатьох інших).

Одже, у цьому короткому історичному нарисі звернемо увагу насамперед на політичну історію тих етносів, які взяли безпосередню участь в етногенезі середньовічних української та російської народностей, а саме: роксоланів (алан, ясів), кельтів-венедів, балтів, болгар, дулібів, моравів, поляків, хазар, греків, євреїв, угро-фінів та ін.

Намагатимемось уникати будь-якого ігнорування об'єктивних факторів впливу зовнішніх чинників на становлення держави у південно-східних слов'ян, а також будь-якої ідеалізації внутрішніх соціально-

економічних здобутків і закономірностей суспільного та державотворчого поступу ранньосередньовічних праукраїнців.

1. Аланський (або аорсько-роксоланський) фактор.

Особливу, хоча, на перший погляд, і непомітну роль у подіях I тис. н.е. на континенті відіграли прадавні насельники Південно-Східної Європи іраномовні алани-яси [аорси, роксолани (царські алани) античних джерел, а також єдиний раз згадувані в джерелах загадкові ранньосередньовічні «росомони» Йордана], протодержавні та державні утворення яких у Приазов'ї та Причорномор'ї відомі з III ст. до н.е. і з якими найчастіше асоціюється історія виникнення перших держав Південно-Східної Європи, зокрема Київської Русі (чи України-Руси за М. Грушевським).

На рубежі старої і нової ери іранці контролювали величезні простори європейського континенту – Поволжжя, Подоння, Північного Кавказу і Кубані, Лівобережжя Борисфени до Десни, на північ від якої далеко простиралися заліснені балтські та угро-фінські землі, а також Півдня Правобережжя Дніпра до Дакії та Пониззя Дунаю включно.

Найявні наративні та археологічні джерела говорять про те, що внесок історичних алан у етногенез багатьох народів Євразії (Кавказької Аланії, Русі, Золотої Орди, Литви, Белорусі, Росії, України, Франції, Іспанії та ін.) є неоцінним [17]. Вони створили на різних етапах історичного розвитку свою неповторну і високу матеріальну та духовну культуру, що благотворно впливала на прогрес сусідніх народів, їхні військові дружини прославились у багатьох битвах на Кавказі та в Середній Азії, в успішних походах спільно з готами на Східно-Римську імперію. Гідно оцінені римськими полководцями як вершники-професіонали, служили в римській кінноті як високооплачувані найманці. Є всі підстави вважати, що правляча верхівка алан (під впливом арамеїв, греків, боспорян, ромеїв, іудеїв і хазар інших причорноморських міст-держав) намагалася створити свої перші державні утворення,

перші писані закони, якими керувалися в суспільно-політичному, економічному житті та відносинах із сусідніми народами (тобто знали закони міжнародного співжиття того часу – міжнародне економічне, зокрема міжнародне торговельне право, тощо).

Зазначимо, що іранці – носії так званої зрубно-археологічної культури, які з'являються в Північному Причорномор'ї ще в XVI ст. до н.е. (за М. Артамоновим [18, с. 3-15]) і знайомлять народи Північного Причорномор'я з технологіями виплавки металів: міді, бронзи, заліза, – новітньою технікою верхової їзди на конях, озброєння професійного воїна, здійснюють колосальний вплив на прискорення етногенетичних і державотворчих процесів серед народів Південно-Східної Європи, Середньої та Південної Азії.

Джерела свідчать, що впродовж двох з половиною тисячоліть своєї присутності тут вони неодноразово змінювали своє етнічне ім'я. Цей факт, очевидно, говорить про значні позитивні демографічні зрушення в житті етносу, який заповнив не тільки долини річок Інд та Ганг, Закавказзя, а й проник до Північного Кавказу та степів Північного Причорномор'я. Більш потужні приливи із Закавказзя споріднених етносів та поглинання чи витіснення з Північного Причорномор'я ними своїх попередників, постійні зміни назв очолюваних ними етнополітичних утворень, говорить про те, що тодішня арійська політична еліта не особливо дорожила своїм етнізмом і навіть своєю усталеною писемною мовою заради збереження панівного становища в країні: Кіммерії, Скіфії (Великій і Малій), Сарматії, державі антів, Україні-Русі.

Хронологічна наступність етнізмів іранців Північного Причорномор'я, за новітніми даними, виглядає так: кіммерійці (XVI-VII ст. до н.е.), скіфи, царські скіфи, скоти (нащадки Скіла-Сокола) або скіфи європейські (VII-III ст. до н.е.), сармати, аорси (IV-II ст. до н.е.), алани, роксолани (царські або світлі алани), росомони (II ст. до н.е. – III ст. н.е.), аси, яси, анти,

бастарни, бургаси, бродники, берладники, офсети, осетини (IV-XV ст.).

Тривалий час найбільш загадковими зі ст.-іран. та ст.-інд. етнонімів раннього Середньовіччя вважалися *аси-яси* (ст.-іран.) і *анти* (ст.-інд.). Фахівці пов'язують етнонім «ас/яс» з сарматською племінною назвою «аорси» [19, с. 4-5 та ін.], яку мали войовничі кочівники-скотарі, що з IV по II ст. до н.е. проживали в нинішніх Оренбурзьких степах, степах між Каспійським морем, Доном і Кавказькими горами та брали активну участь у караванній торгівлі між народами Закавказзя, Боспорського царства і Середньої Азії. У II ст. н.е вони ввійшли до складу могутнього союзу сарматських племен на чолі з аланами [20].

Незважаючи на широку географію розселення сармато-алан найдавніші писемні повідомлення стародавніх авторів стосовно них і, зокрема, Кавказької Аланії (Осетії), стосуються насамперед кавказьких номадів, хоча, повторюємо, географія їх політичної, військової та культурної активності постійно розширюється. Протягом I-III ст. саме ці алани безперервно в центрі всіх подій на Закавказзі, Північному Кавказі та Подонні: здійснюють набіги на кавказьку Албанію, Мідію, Вірменію, відіграючи водночас помітну роль у політичному і культурному житті Танаїсу та Боспору Кіммерійського. Так, наприклад, 188 року від Р.Х. серед осіб, які брали участь у відбудові портової вежі у м. Танаїсі, брали участь два брати (сармато-алани за походженням) – прораби-наглядачі за будівництвом: Сіавак син Ірамбусти та Ірбід син Ірамбусти, очевидно, освічені та компетентні будівничі. Приблизно в цей же час Ульпій Парфенокл та Ульпій Антімах (сини Маста) стають намісниками Європейського і Азійського Боспору, а у 208 р. на Боспорі «головним аланським перекладачем» був такий собі Іран («іро-нець», «осетин») чи виходець з Ірану – освічена людина свого часу, яка знала багато мов. Ученими-лінгвістами нині доведено, що імена з компонентом «І□», засвідчені боспорськими і танаїськими написами: Ι□αμβουστοϛ, Ι□άναδιϛ, Ι□βιδοϛ

та Ι□γασϛ, підкреслюють самоназви саме осетин, які мали розвинену писемну культуру принаймні з VIII ст. до н.е. [21, с. 87]. Відомий археолог і епіграфіст Т. Кніпович у свій час звертала увагу науковців на змішаність населення припонтійських і примеотидських міст-держав I-III ст., де переважали елліни й танаїди. При цьому вона констатувала, що надзвичайно важко стверджувати, яка з етнічних течій (струменів, компонентів) переважала – еллінська чи сарматська. Ілюстрацією цих фактів, на її погляд, слугують непоодинокі імена фіасів – членів єдиновірницьких релігійних общин, де батько має грецьке ім'я, а син – сарматське (осетинське) чи навпаки [22, с. 99].

Між тим, загострення відносин, нестихаючі військові конфлікти з сусідніми народами, криваві походи на Аланію картлійського правителя Амазаспа, іранських військових вождів призводили до численних міграцій-виселень аланів (офсетів, осетин грузинських джерел) у більш спокійне Поволжжя, Надмеотиддя, Причорноморські степи, де вони осідають, засновуючи, за прикладом греків, меотів, римлян свої торговельні центри – міста-поліси. Свої гради алани (бургаси) розташовували не лише на узбережжі морів, а й уздовж водних річкових шляхів, на важливих переправах через них. Це давало можливість підприємливим номадам фактично контролювати всю східно-європейську торгівлю. Вони в багатьох регіонах не тільки займалися доставкою важливих вантажів з Азії до Європи і навпаки, а й охороняли торговельні каравани від грабіжників, забезпечували безперебійне функціонування стратегічних бродів, будучи надійними партнерами-посередниками в міжнародній торгівлі з іншими країнами.

Після того як у III-IV ст. н.е. їхні головні торговельно-економічні та політичні центри на Борисфені – Азагаріум (Асагаріум), Амадока, Сар, Серім, Метрополіс та ін. були пограбовані та зруйновані готами та гунами, можна гадати, що саме їхні насельники створили у верхів'ях Сіверського Дінця не менш ефективно функці-

онуюче державне утворення V-VI ст. Hros (Рош) [23], згадуване у «Церковній історії» Псевдо-Захарії, і яке, очевидно, брало активну участь у торгівлі між Сходом і Заходом, Північню та Півднем Східної Європи. Стосовно локалізації та реально-го існування цього військово-політичного утворення у дослідників існують серйозні розбіжності, інколи висловлюються протилежні думки. Між тим, загадкове за своїм ім'ям державне утворення в Подонні, що залишило унікальну салтовомаяцьку матеріальну культуру і якому, на нашу думку, передував потужний антський союз племен у складі алан, болгар (до їх слов'янізації), угрів, хорватів (до їх слов'янізації) та інших етнічних компонентів, цементуючим ядром якого було плем'я Ros (як вважав Б. Рибаків), або панівний соціально-політичний прошарок населення у вигляді військової поліетнічної дружини.

Слід віддати належне аланським правителям як Кавказької, так і Степової Аланії Подоння (царям, князям, ханам чи хаганам) у тому, що вони, проявивши гнучку дипломатію, успішно пережили готське і наступне гунське панування, зберігши свою невеличку державу, забезпечили процвітання своїх міст і в наступні періоди: болгарський, хазарський, печенізький, половецький, роський/руський, – підтримуючи військово-політичні, матримоніальні зв'язки з правлячими династіями багатьох сусідніх країн: Кавказу, Боспорського царства, Римської імперії, Хазарії, Київської Русі тощо. Наприклад, боспорський цар Левканор був одружений з аланкою Мастірі, брати якої проживали в Аланії [24, с. 87]. У 30-х роках X ст. правитель Аланії віддав свою доньку за сина хазарського царя Аарона Йосипа (відомого медієвістам адресата знаменитої трансконтинентальної єврейсько-хазарської переписки) [25, с. 181]. З Іпатіївського зводу зокрема відомо, що навіть у рік 6616 (1108), після підписання миру Володимира Всеволодовича, Давида Святославича і Олега Святославича з аланополовецькими ханами Аespoю Осіневичем і Аespoю Гіргеневичем, взяв Володимир за

сина свого Юрія (Довгорукого – М.К.) Аепину доньку, Осіневу онуку, а Олег узяв за сина свого Святослава Аепину доньку, Гіргеневу онуку місяця січня у дванадцятий день [26, с. 162]; 6624 (1116) після взяття трьох половецько-яських міст на Сіверському Дінці – Сугрова, Шаруканя і Баліна, син Володимира Мономаха «Ярополк привів собі жону Олену, красиву вельми, яського князя доньку, взявши її в полон» [27, с. 176]. Яського походження була третя дружина володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського тощо [28, с. 314, 468]. Це не випадкові і непоодинокі факти матримоніальних зв'язків яських правителів, що свідчать про їхню солідну і, очевидно, тривалу в часі вагу та авторитет в політичних, економічних і торговельних справах Південно-Східної Європи того часу.

Автори східних джерел небезпідставно вважають, що за доби раннього середньовіччя в Східній і Центральній Європі існувало кілька політико-територіальних утворень, різних племен Сарматії, які мали схожі найменування – рос/рус, Рось/Русь, hros/hrus, eros/erus, руги, Руська марка та залишили не тільки численні кримські та приазовські топоніми з коренем «рос», а й відповідні топоніми, гідроніми і етніми, що ми знаходимо в Центральній і Південній Європі, на берегах Готського (чи Варязького) моря: р. Руська Мюль (Räzische Muchel), Руська марка (Ruzaramarcha), Руські Альпи, Руське море, р. Русса, м. Стара Русса, етн. – пруси та в інших регіонах Європи.

Один із найбільш глибоких і скрупульозних російських істориків, А. Кузьмін, досліджуючи джерельну базу та історіографію витоків *росів/русів*, дійшов висновків, що антична і середньовічна руська історія не обмежуються Київською Руссю і що задовго до неї та паралельно з нею існували інші роські (руські) протодержавні та державні утворення [29]. Систематизувавши дані численних іноземних джерел про євразійські Русії/Росії/Рутенії стосовно другої половини I – початку II тис. н.е., автор зафіксував лише у Східній і Західній Європі понад

десяток «Русій» різного етнічного походження**.

Найбільш вразив маститого історика той факт, що численні скандинавські саги жодного разу не розміщують «русь» ні у Швеції, ні в Скандинавії загалом. Наукове спостереження А. Кузьміна – серйозний удар по позиціях норманістів, які до наших днів пов'язують виникнення Русі виключно з норманами.

Цілком закономірно перед дослідниками постає запитання: чи не пов'язані вони («Роусії») між собою якоюсь особливою формою чи специфікою діяльності? Очевидно, що так, і найбільше – особливостями існування, способами забезпечення своєї життєдіяльності, що зводилися здебільшого, як свідчать джерела, до пограбування іноземних купецьких караванів та слов'ян-хліборобів, торгівлі невольниками, кіньми, хутром тощо. Вони дуже нагадують собою пізніші агресивні бродницькі та козацькі військові ватаги (громади) післямонгольської доби – на Яїку, Волзі, Дону, Дніпрі, Дністрі та Дунаї.

Арабський купець Абу-л-Касим ібн Хаукаль ан-Нісібі, який багато подорожував по світу в середині X ст., у своїй праці «Книга шляхів і країн» називає три різні категорії русів з центрами в м. Куїбаба, Славійя та Арса, які торгували з хазарами і Румом (Візантією), мали відмінну від хазар і буртасів мову, вірування, традицію спалювати себе після смерті разом зі своїми невольниками, як це роблять люди Індії [30, с. 86-94]. Ці угруповання локалізуються в басейні Ітиля (Волги) і Танаїса (Дону), тобто на територіях, наближених до мусульманського світу.

Але подібні вольниці, краї розбійників-росів, (за О. Прицаком – банди; за Л. Гумільовим – консорції) існували, за іншими даними, і в інших куточках Європи. Вони здебільшого розташовувалися біля

торговельних шляхів (морських і сухопутних), річкових переправ, поблизу слов'ян-землеробів, які давали їм хліб, м'ясо, молоко для харчування.

Ось що пишуть східні автори про руське етнічне угруповання, розташоване на одному з островів (півостровів) поблизу європейського материка. Стосовно його локалізації, щоправда, немає єдиної думки: одні локалізують згадуваний географічний об'єкт на південному узбережжі Балтики (Варязького моря), що, найбільш вірогідно, знаходився в пониззі р. Шельди (ставка ватажка росів розташовувалася на о. Валхерн в гирлі Шельди) [31, с. 15-17], інші локалізують руську залого на Тамані або в Тавриці (Криму) [32, с. 184-265].

Абу Алі Ахмад ібн Умар Ібн Русте (арабський географ, IX – перша третина X ст.) «Книга дорогих коштовностей»: «Що стосується русів (*ар-русийа*), то вони – на острові, оточеному морем. Острів, на якому вони живуть, довжиною на три дні шляху, вкритий лісами та болотами... У них є цар, званий хакан-рус. Вони нападають на слов'ян, під'їжджають до них на кораблях, висаджуються (на сушу – М.К.) і забирають їх у полон, везуть у Хазаран і Булкар і там продають. У них немає орних земель, а живуть вони лише з того, що привозять із земель слов'ян. Єдине їхнє заняття – торгівля соболями, білками та іншим хутром, яке вони продають.

Вони високого зросту, стрункі і сміливі під час нападів. Але на конях сміливості (вправності – М.К.) не проявляють і всі свої набіги та походи здійснюють на кораблях.

Руси носять широкі шаровари, на пошиття яких іде до ста ліктів матерії. Всі вони постійно носять мечі, оскільки нікому не довіряють – підступність між ними справа звична» [33, с. 47-50].

Мухаммад ал-Ауфі: «Роси живуть на

** Це чотири Русі на південному і східному узбережжі Варязького (Венедського, Балтійського) моря (острів Рюген, гирло Німана, гирло Західної Двіни, західна частина нинішньої Естонії – провінція Роталія-Русія та Вік з островами Езель і Даго), Русь Прикарпатська (Русь Галицька), Приазовська (Тмутаракань), Прикаспійська, Подунайська, яких західні автори називають, як і Київську Русь, Ругіланд-Ругія-Руссія-Рутенія (інколи – Руйя-Руйяна), а їхнє населення – руги, роги, рутени, руйї, руяни, рани, рени, русь, руси, росомони, роксолани та ін. – Дет. див.: Фомин В.В. Народ и власть в эпоху формирования государственности у восточных славян // ОИ. 2008. – № 2. – С. 177-178.

одному з островів серед моря; як у довжину, так і завширшки острів простягається на три дні шляху. На тому острові є дерева і ліси; він з усіх сторін оточений морем. Вони постійно займаються *розбоєм* і знають лише один засіб здобути собі харчі – меч» [34, с. 61-63].

Ал-Мукадасі Шамс ал-Дін ал-Башшарі (946 – близько 1000): «Що стосується росів, то вони живуть на острові нездоровому, оточеному озером, і ця фортеця захищає їх від нападів. Загальна їх чисельність досягає 100 000 чоловік. Орних земель і тварин вони не мають. Оскільки їхня країна межує із землями слов'ян, то вони нападають на останніх, грабують їхнє добро, захоплюють у полон» [35, с. 50-51].

Наведені цитати з праць східних авторів дають підстави окремим дослідникам вважати, що в них ідеться насамперед про південне угруповання росів-розбійників, яке імовірно розміщувалося на одному з півостровів Азовського чи Чорного морів (Таманський, Керченський, Таврика) і грабувало не тільки купецькі каравани зі Сходу та Півночі, південних і південно-східних слов'ян, а й інші народи. Витоки цього розбійницького гнізда, можливо, сягають ще доби античності, часів готримських воєн (III-IV ст.), коли вихідці зі Скандинавії активно використовували військовий і торговельний флот Боспору, широкомасштабно тероризували та грабували населення Грузії, східних провінцій Римської імперії, або ж ідеться про кінець VIII ст., коли нормани (вікінги) вперше з'являються у Чорному морі, спустошуючи його Північне та Південне узбережжя.

На користь локалізації «Острова росів/русів» у Криму свідчать доволі солідні розміри півострова, наявність у Тавриці великої кількості топонімів із коренем «рос», а також тривале в часі застосування до мешканців Таврики етнікона «тавро-скіфи», який у другій половині I тис. н.е. однозначно ототожнюється з росами/русами. Так, наприклад, Лев Диякон, розповідаючи про військові дії Святослава в Болгарії, воїнів Святослава називає таврами або тавроскіфами, пояснюючи, що це є їх

справжнє найменування і лише простолудинами вони іменуються «росами» [36].

Історик і археолог Д. Таліс, який упродовж тривалого часу вивчав етнімію та топонімію Криму, дійшов висновку, що на Дніпровську Русь візантійськими письменниками і хронографами вірогідно перенесена назва народу, який первісно мешкав, на його думку, саме в Тавриці в VIII-IX ст. під назвою «росів» [37]. Однак переконливих фактів (окрім численних топонімів) і датованих речей на користь своєї версії не наводить.

З історичних джерел нам відомо, що руси із Варязького моря Волзько-Донським торговельним шляхом проникають на Каспій та Північне Причорномор'я уже наприкінці VIII – поч. IX століть. Очевидно, одним із перших ватажків (князів, конунгів) цієї Чорноморської Русі у VIII-IX ст. можна було б вважати легендарного князя Бравліна (745-818), який наприкінці 788-790 рр. зі своєю дружиною нібито здійснив зухвалий похід на Херсонес, Сурож, Корчев. Про цей похід Бравліна та напад на Сурож (до 802 р.) є відомості у «Житті Стефана Сурозького» та «Житті Георгія Амастридського», однак існують вагомі аргументи стосовно достовірності цих джерел, які перекреслюють всі аргументи на користь версії південного походження «Острова росів» [38]. Тому вірогіднішою залишається версія північного походження «Острова русів» на Варязькому морі, локалізованого на о. Валхерн у гирлі Шельди) [39, с. 15-17].

Цікаво, що перші з цих специфічних військово-політичних (дружинних, рицарських) формувань виникають, як впливає зі свідчень Йордана, уже в період готосарматських і сармато-гунських воєн III-IV ст. н.е., тобто наприкінці античності та напередодні появи на історичній арені слов'ян. Поряд з антами (антмонами Йордана) готським істориком фіксується плем'я *росомонів* [етимологія непрозора – М.К. Можливо, слід перекладати з кельт. (венедської) мови, як *кіннотники*, *вершники*, від гот. *Ros* (порівняйте кельтсько-ісландське *hross* та німецьке – *Ros*, що перекладаються як *кінь* та осетинське

моїне – муж, чоловік, звідки – вершник, кінна людина, кіннотник], у військовій сутічці з якими був смертельно поранений вестготський король Ерматаріх [40, с. 91-92]. Тобто на Півдні України виникло та існувало значно раніше ніж на Балтиці аналогічне військово-політичне формування кінних рицарів-розбійників, які вміли захистити свою честь і гідність навіть у протистоянні з таким грізним суперником, як готи.

Важко за відсутності надійних наративних джерел реконструювати детально подальші взаємини готів з аланами, особливо в умовах гунської навали. Можна лише висловити гіпотезу про те, що і перші і другі, очевидно, змушені були на певний час увійти до складу Гунської імперії на правах конфедератів та брати участь у завоювальницьких походах гунських вождів на Захід. Разом з тим слід зауважити, що не зважаючи на те що велика кількість аланських кінних військ взяла активну участь у завоювальницьких походах готів і гунів на Захід***, переважна частина їх не полишила ні свою стару прабатьківщину на Кавказі, ні нову – на Сіверському Дінці (Російській ріці чи Руській арабських джерел) [41].

Один із найбільш авторитетних кавказознавців і фахівців з дешифрування епіграфічних пам'яток письма Г. Турчанінов появу в IV-V ст. термінів ас/яс на теренах Північного Причорномор'я, Північному Кавказі й Тавриці пов'язує з експансією в ці місця середньоазійських алан [42, с. 30-33 та ін.]. Найбільша хвиля їх переселень на схід пов'язується вченим з гунською навалою IV ст. Приаральські алани принесли з собою в Східну Європу цікаву та оригінальну матеріальну та духовну культуру, зокрема (що дуже важливо) розвинену писемність. У Південно-Східній Європі вона органічно влилася в уже існуючу та активно функціонуючу давньоосетинську писемну культуру на арамейській графічній основі.

*** Після вторгнення в Південно-Східну Європу гунів у 375 р. більша частина готів переселяється на Захід. Там вони створюють Вестготське королівство в Іспанії та Остготське в Італії. – Дет. див.: Семенов В.Ф. История средних веков. – М., 1975. – С. 24-34; Баран В.Д. та ін. Черняховская культура и готская проблема. – В ін.: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – Киев, 1990; Wolfram H. Die Goten. Von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. – Munchen, 1990.

Так з'явилися нові ізводи осетинського письма Верхнього Салтова і Маяцька VIII-IX ст. н.е. Оскільки, крім грецьких колоністів, самотньою писемністю в цих місцях володіли лише нащадки скіфо-сарматів – середньовічні осетини, тому і касожські, і ранні східнослов'янські та тюркські (хазарські) письмена, як вважає фахівець, були похідними від середньовічного осетинського. Ці факти свідчать про значні культурні впливи алан на своїх безпосередніх сусідів, зокрема, слов'ян, балтів, угро-фінів Подніпров'я, Поволжя та Причорномор'я.

Разом з тим, на основі археологічних матеріалів авторитетний російський вчений В. Седов прагнув довести, що значна частина населення (як він гадав, «росів», «росомонів») із Подоння (черняхівського ареалу) з появою гунів мігрує на Середню Волгу, де в IV-VII ст. залишає після себе так звану іменьківську археологічну культуру [43, с. 186-208]. Поліетнічне «іменьківське угруповання» впродовж трьох століть проживає в Середньому Поволжжі в угро-фінському оточенні, що, безумовно, позначилося на їхній мові, етнографічному вигляді, а також могло кардинально вплинути на трансформацію їхнього етноніму з «рос» на «рус» (як це сталося з «болгарами» Котрага, які на Верхній Волзі отримали від угрів дещо інше найменування – «булгари»).

До переселення провідного угруповання черняхівців зі стратегічного регіону на північ змусив, як можна гадати, тюркський військово-політичний фактор, а також економічний чинник – перенесення (у зв'язку з політичною нестабільністю на Півдні Східної Європи) на Північ торговельних шляхів, що вели зі Сходу на Захід.

Іменьківська культура цікава для нас тим, що певною мірою проливає світло на появу в Середньому Подніпров'ї іншої вкрай загадкової та надзвичайно важливої для нас археологічної культури – волин-

цівської, творцями якої, за концепцією В. Седова, стали загадкові руси/роси: наприкінці VII ст. внаслідок розселення в Середньому Поволжі войовничої кочової орди болгар хана Котрага, основна маса «іменьківців» змушена була залишити ці землі та повернутися до Середнього Подніпров'я (на свою прабатьківщину), де створюють агресивне державне утворення «Русь», і залишають своєрідну волинцівську культуру VIII-IX ст. [44, с. 3-12].

На жаль, писемні джерела не дають можливості зрозуміти (підтвердити чи спростувати), чи були іменьківці в зазначений час незалежним суб'єктом політико-правових відносин у Східній Європі (у чому є великі сумніви). Скоріш за все вони були маріонетковим утворенням, залежним від Хозарської держави, що в цей період інтенсивно розбудовувалась євреями – переселенцями з Вірменії.

Переселення (чи, вірніше, повернення) росів на Східну Україну співпало з подіями, що тут розгортаються: а саме з ескалацією боротьби між болгарами, хазарами, арабами, норманами та візантійцями за контроль над важливими торговельними артеріями Південно-Східної Європи. Це час активізації арабської, китайської, середньоазійської, візантійської торгівлі та спроб молодих державних утворень – Дулібів-волинян та Галіндів-древлян, Сабірів-сіверян, «Роської землі», Хазарії, Дунайської Болгарії та Камської Булгарії вибороти й собі місце під сонцем.

Важливе у стратегічному та торговельно-економічному відношенні Північне Причорномор'я (і особливо його центр – Середнє Подніпров'я, де були зручні та безпечні переправи через Дніпро-Славути) стає об'єктом запеклого суперництва між хазарами, болгарами, росами, греками-візантійцями й арабами.

Звернемо увагу насамперед на роль у цих подіях союзних у V-VII ст. болгар та аланів (відомих, на наш погляд, під збірною назвою «антів»).

Після виселення іменьківців і знищення аварами антського (алано-болгарського) військово-політичного союзу в 602 р., ці два етноси діють нарізно: болгари праг-

нуть створити своє окреме державне утворення «Велика Болгарія», залишки аланів-росів (роксоланів) у Подонні роблять спробу відродити свою державу «Hgos» на Сіверському Дінці (Роській ріці) і, якщо не осідлати, то хоча б мати вагомий зиск (користь) від важливих торговельних шляхів, що вели зі сходу на захід та з півночі на південь, якими здійснювався обіг чи обмін східних товарів (шовкових тканин, фарфору, чаю, парфумів), візантійського та арабського срібла, ювелірних прикрас, вин, олій – на хутро, рабів (сакалів, склавинів), збіжжя тощо.

Оскільки проблемі участі болгар у етнополітичних процесах Південно-Східної Європи буде присвячено окремий нарис, зупинимо увагу на діяльності в цьому напрямі аланської еліти.

2. Алано-яський фактор – 1

Як відомо, уперше в творах античних авторів «запальні та гарячі алани» згадуються вже в I ст. н.е., щоб на довгі століття зайняти провідне місце в якості небезпечних супротивників чи бажаних союзників Риму, Остготської та Вестготської держав, Гунської імперії, Візантії та інших держав Південно-Східної Європи, зокрема слов'янських. Тривалий час в очах полководців римлян зразком непереможності, професіоналізму була кіннота Парфії. Їм було відомо й те, що парфіянській кінноті за силою, маневреністю та витривалістю, могла гідно протистояти насамперед сармато-аланська. Тацит, наприклад, із захопленням писав про це: «Навряд чи існує військо, здатне вистояти перед натиском їхніх кінних орд» [45, с. 250]. Як наслідок – тривала рівноправна співпраця Великого Риму і мініатюрної Аланії у військовій сфері. Чи не є велика кількість кладів римських монет, знайдених на теренах України, свідченням цього співробітництва, поряд з економічною і торговельною співпрацею?

Східні автори вважають аорсів/асів/алан/росів доволі красивим, гордим, розумним, войовничим і рухливим (мобільним кінним військом) народом [46, с. 218-219]: на відміну від дебелих північних «русів», які, за Ібн-Русте, не виявляли

спритності та вміння воювати на коні, віддаючи перевагу розбійницьким наскокам на човнах (суднах). Археологічні, зокрема антропологічні матеріали, повідомлення Амміана Марцеліна про номадів свідчать, що вони здебільшого були високі, стрункі, білої раси, а також світлорусі [47, с. 262] (свідчення впливу балтського субстрату, що, як можна гадати, значною мірою поглинув нечисленних аланів, асимілювавши їх упродовж I-IV ст. – М.К.). Однак, про те, що сармато-алани відігравали помітну роль у політичній історії Східної Європи, свідчить хоча б термін «Європейська Сарматія» в «Географічному керівництві» Клавдія Птолемея [48, с. 181-195]. Велика політична активність сармато-аланів засвідчена доволі чітко й іншими писемними джерелами.

Про неординарність роксоланів як впливового та доволі цивілізованого народу, чий суспільно-політичний і культурний розвиток ішов у ногу з часом, свідчать культурно-релігійні зрушення в його середовищі впродовж II-IV ст. Уже на початку III ст. у римських авторів з'являються перші повідомлення про поширення іудео-християнського віровчення серед скіфів, сарматів, споріднених фракійських племен. Про це, наприклад, із непідробним пієтетом пише християнський богослов і письменник Квінт Септимій Тертуліан (160-220): «Підкорилися Христу краї сарматів, даків, германців, скіфів...» [49, с. 239]. Як свідчать достовірні епіграфічні пам'ятки, у середньовічних осетин у V-VII ст. поширюється опозиційне до офіційної Церкви христологічне вчення – несторіанство і вони широко використовують писемність цієї релігійної секти (християн-несторіан) [50, с. 31] у практичній, зокрема державно-правовій, торговельно-економічній, освітній, релігійно-культурній діяльності.

Про те, що скіфо-сарматське населення Північного Причорномор'я на зорі нашої ери далеко відійшло у своєму розви-

тку від первіснообщинного ладу свідчить той факт, що воно широко застосовувало у внутрішньому обігу римську монету, і лише систематичні тюркські нашествия (кінця IV-VIII ст.) на Західно-Римську імперію, падіння ранньохристиянських готських цивілізацій у Північному Причорномор'ї, аварські погроми, розселення на континенті величезних мас язичників-слов'ян призвели до паралічу міжнародної торгівлі, економічного та демографічного виснаження Південно-Східної Європи та настання тривалого безмонетного періоду (V-VIII ст.) в її історії [51].

Водночас розселення в перших століттях н.е. на півночі Понту в середовищі алан іудеїв – переселенців чи вигнанців (після 68 р. н.е.) з Іудеї, привнесли в Україну Європи не тільки революційну християнську ідеологію антиримського антирабовласницького спрямування, а й ідеологію державотворення, чим скористалися підприємливі вожді алан, болгар та інших народів.

Якщо, за даними Агріппи, ще в 14 р. н.е. західний кордон Сарматії проходив по Борисфену-Дніпру: «*hae finiuntur... ab accidente flumine Borysthene*» [52, с. 209, 211], то з середини I ст. н.е. велике сармато-аланське угруповання переходить на правий берег Дніпра, відтісняючи балтів-зарубинців на північ і схід. Сьогодні на основі археологічних даних доведено, що сарматські пам'ятки другої половини I ст. н.е. становили доволі компактну групу в басейні рік Росі, Росави, Тясмина та Висі і були зосереджені переважно на правому березі Дніпра в басейні Поросся [53, с. 195-220]. Можна припустити, що саме це угруповання, частково витіснивши, частково асимілювавши місцеве (тубільне) балтське населення, отримало від нього на новому місці етнонім «росомони» («кінні мужі, вершники»); можливо, етнонім виник безпосередньо від назви р. Росі****, що менш імовірно, у значенні «ті, що живуть по Росі (частіше «Рсі»)

**** Таких прикладів в історії слов'янської етнімії є чимало. Наприклад, слов'яни *варнови*, що входили до ободритського племінного союзу, отримали свій етнонім, розселившись у VII-VIII ст. з Півдня у басейні р. Варнів. – Див.: *Йоахим Херрман* Ободриты, лютичи, руяне // *Славяне и скандинавы*. – М.: Прогресс, 1986. – С. 338. Від р. Буг отримали свій етнонім *бужани* тощо.

[у XII ст. трансформований літописцем у «поршани»], згадуваний Йорданом у пізніші часи (VI ст.) по відношенню до подій IV ст. (змальованих у праці його попередника Аблавія). Утриманню аланами великої кількості коней у цьому регіоні сприяли чудові луки-випаси на заплавах Росі на всьому шляху її спокійної течії.

Можна припустити, що табуни коней з Поросся та Лівобережжя Дніпра були ходовим товаром у торгівлі Стародавньої та Середньовічної Роусі спочатку з Римською, а згодом Візантійською державами та їх сателітами. Цікаво, що і в давньоруські часи в Посуллі та Пороссі головним чином зосереджувалась кіннота «поршан» – торків, печенігів, половців – федератів Київської Русі, найманих князями для охорони південних, південно-західних і, особливо, найбільш тривожних південно-східних рубежів.

Водночас на Лівобережжі Дніпра в басейні Сіверського Дінця формується нове сарматоаланське державне утворення, кордони якого на перших порах не піднімаються північніше Ворскли [54, с. 100-101].

Пам'ятки матеріальної культури, виявлені та досліджені археологами в цьому регіоні, на думку М. Абрамової, суттєво відрізняються від правобережних і становлять окрему групу сарматської культури [54], залишеної, на наш погляд, антмонами (антами, окраїнними аланами) писемних джерел. Те, що у V-VI ст. антські володіння суттєво зміщуються (порівняно з готсько-черняхівською добою) на захід, пояснюється насамперед появою ктивної гуно-болгарської сили в Північному Причорномор'ї, якій теж був необхідний значний економічний простір для підтримання тваринництва як основної галузі економіки кочівників.

Згідно з Йорданом (текст Кассіодора) анти в його час займали межиріччя Дністра (Тіраса) і Дніпра (Борисфена), переважно в його лісостеповій частині [55, с. 72], але це не означає, що вони повністю залишили Подоння і лісостепове Лівобережжя Дніпра. Археологічні матеріали фіксують тут стійку присутність значної кількості осілих алано-болгар (до поч.

VII ст. – антив) упродовж усього першого тисячоліття. Цього не заперечують і численні, але фрагментарні свідчення писемних джерел, гідронімія та топонімія, про що йтиметься вище.

Як свідчать джерела, з I ст. до н.е. і до другої половини III ст. сармато-алани були господарями степів над Меотидським (Азовським) морем, контролювали основні трансконтинентальні торговельні артерії Євразії: від Китаю, Середньої Азії та Індії до Західної Європи, від Уралу до античних міст Північного Причорномор'я і та ін. [56, с. 80-81]. Розширення сфери впливу Сарматії у Східній Європі, просування її торговельно-економічних форпостів на Захід, не на жарт схвилювало германських торговців, вождів підприємливих ватаг Скандинавії (Швеції, Данії), які виношували амбітні плани підкорення Європи (зокрема її східної частини – Сарматії) і розпочали на рубежі тисячоліть масоване переселення своїх агресивних дружин з крайньої Півночі (Норвегії, Швеції та Данії) на південь Балтики, у землі венедів-кельтів.

3. Готський фактор

Таким чином, етнополітична ситуація в Північному Причорномор'ї різко змінюється з середини III ст. н.е., коли свій стрімкий «Drang nach Osten» здійснюють північні германські племена готів. Переселившись на землі України з крайньої півночі, вони не тільки підкорюють собі численні народи Сарматії, створюють на її теренах свою модерну поліетнічну державу, а й очолюють боротьбу тодішнього «варварського світу» з Римською рабовласницькою державою, прискоривши тим самим її падіння в V ст. Судячи з ареалу поліетнічної черняхівської культури, що формується з початку III ст. на просторах від верхів'їв Прип'яті на заході до Сіверського Дінця, Ворскли, Псла та Нижнього Дону, готи поширюють свою владу на найвіддаленіші території Сарматії [57, с. 352-367].

До складу Готської держави у якості федератів і платників данини входять численні народи Південно-Східної Європи: алани, греки Боспорського царства та Ві-

зантійської Таврики, литовці, меря, мордва, руги, чудь, голядь та ін. Приєднав ці «доволі войовничі племена і змусив підкорятися своїм (державним – М.К.) законам, як пише Йордан, один із найблагородніших із роду Амалів – Германаріх, наступник Геберіха [58, с. 272].

Слід підкреслити той факт, що готські вожді намагалися розбудовувати свою державу з урахуванням досягнень античної цивілізації, місцевого, більш розвинутого причорноморського поліетнічного суспільства. Серед готів швидко поширюються різноманітні ересі, неорелігії, опозиційні до офіційного язичницького культу держави, а саме – іудаїзм, християнство, аріанство тощо. Уже на початок ІМ ст. в Готській державі з'являється (не без впливу іудео-християн, аланів-християн) своя самостійна християнська церква, єпископ якої Феоділ бере безпосередню участь у роботі першого Вселенського собору 325 року [59]. Про це свідчить Філосторгій, Афанасій Олександрійський та інші знані римські автори [60]. Готські книжники поступово відмовляються від примітивної рунічної писемної культури, створюють свою власну абетку, перекладають на рідну їм народну мову Біблію, яка на той час вважалася високоінтелектуальним енциклопедичним досягненням книжників Стародавнього світу), ознайомлюються з правовою та художньою культурою близькосхідних та античних народів [61]. Готське суспільство швидко еволюціонує в бік феодалізму, однак зовнішньополітичні обставини на тривалий час зупиняють його бурхливий поступ по шляху соціально-економічного та культурного прогресу.

Наприкінці IV ст. величезна Готська держава короля Ермандаріха, що обіймала майже всю територію сучасної України, Подоння, Тамань, Таврику, була приголомшена раповим нашествям зі сходу войовничих гунів.

Як свідчить Амміан Марцеллін, близько 370 р. гуні під керівництвом свого полководця Баламбера (чи Валамера), переправившись через Ітиль (Волгу), зламали опір східних алан (танайтів), що кочували

в прикаспійських степах аж до Дону (Великого), «багатьох (хто чинив опір – М.К.) перебили та пограбували, а решту (зокрема, росомонів) приєднали до себе за умовами мирного договору» [62, с. 263], посилившись кількісно та у військовому відношенні. Римський історик відзначає, що гуні завоювали алан (ідеться про крайніх, східних не підлеглих готам аланів-антів), виснаживши їх безперервними нападами, хоча ті не поступалися у військовій справі, а за освіченістю, цивілізованішим способом життя і зовнішністю суттєво відрізнялися від гунів у кращу сторону [62, с. 262].

Оскільки більшість аланів були такими ж як і гуні кочівниками, воїнами-професіоналами, більшість із них (за умовами договору), очевидно, організаційно влилися в гунське військо, polegшивши завдання підкорення безкрайніх і родючих земель імперії Германаріха [62, с. 263].

Можна висловити припущення, що саме в цей час гунської експансії у Північному Причорномор'ї посилюється союзний гунам військовий антиготський поліетнічний союз племен (імовірно під егідою найбільш могутніх на той час хорватів) – аланів, сербів, угрів (мадьяр) і болгар, відомий під назвою «анти», що успішно проіснував до початку VII ст. (приблизно 612 р.). У міру просування гунів на захід до нього поступово вливалися інші етнічні угруповання Правобережної та Південної України – аланські (зокрема росомонів), балтів, слов'ян (склавинів), фракійців тощо.

Стосовно поневолених готами росомонів-роксоланів Правобережжя Дніпра, то джерела дають право стверджувати, що вони одними з перших піднімають повстання проти своїх кривдників. Маючи інформацію про долю антів (Божа та його сподвижників), росомони не мали наміру боронити германців. Несподіваний виступ проти них очолюють вожді Сар і Аммії, які вдало використали фактор несподіваності. Замішання в таборі Германаріха у зв'язку з раповим нападом гунів, розпорошеність військ готів, змушених воювати на два фронти, вирішили долю військового зіткнення на користь аланів.

Битва готів і росомонів, найвірогідніше, відбулася в Пониззі Дніпра. Якщо припустити, що стольним градом чи резиденцією Сара було однойменне місто в пониззі Борисфена (розташованого нижче порожистої частини Славутича поряд з Азагаріумом, Амадокою, Метрополісом, Серімом), то місце і час виступу аланів не були випадковими. Згадаймо трагічний для Київської Русі 1223 р. – перший прихід монголо-татар і битву на Калці. Саме тут київські правителі ухвалили дати вирішальний бій непроханим гостям з Азії. Однак сталося несподіване: союзні росам бродники (нащадки асів), несподівано перейшовши на бік ворога, вирішили долю битви на його користь [63, с. 379-381]. Схоже, на наш погляд, могло трапитися на Нижньому Дніпрі 375 р., де безславно загинув (чи зазнав смертельного поранення) у битві з росомонами могутній король остготів Ерманарік [64, с. 91-92].

У той час, як вестготи у своїй більшості у 376 р. знялися з насиджених місць і попросили порятунку від гунів у Східно-Римської (Візантійської) імперії [64, с. 92], остготи на тривалий час стають військовими сателітами Гунської держави [65, с. 362-365]. Звичайно, горді та войовничі германці неодноразово намагалися вийти з політичної та військової залежності від гунів, однак досягти успіху в цій виснажливій боротьбі їм не вдавалося – сили були надто не рівними. Показовим у цьому відношенні і вкрай невдалим став виступ готів під орудою короля Вінтарія близько 380 р. У битві на р. Ерак***** готи вкотре були нищівно розгромлені, Вінтарій жорстоко вбитий, переможені змушені були підкоритися переможцям, зберігши куцу автономію у складі гунського військово-політичного союзу. За твердженням Йордана, гунський цар Баламбер (Валамир) «став мирно володіти всіма підкореними йому готами на умовах, що народом готів завжди буде правити власний правитель» [66, с. 115]. Його кандидатура мала погоджуватися особисто з верховним правителем Гунської держави. Йордан фіксує

надзвичайно важливий з історії держави і права гунів

факт – практику надання широкої автономії в складі Гунської імперії військово-політичним союзникам.

На початку V ст. (спільно з гунами) переважна частина остготів, на думку окремих дослідників, покидає територію України та зосереджується в Паннонії і аж до смерті Аттіли (453 р.), вірно служить своїм зверхникам, беручи активну участь у їхніх кривавих грабіжницьких походах на безнадійно занепадаючу Західно-Римську імперію.

Цей погляд поділяють не всі історики, лінгвісти, археологи та етнологи. Справа в тому, що багато різнорідних джерел говорить про велику кількість остготів, які залишилися в Тавриці, на Тамані, Приазов'ї та Великій Україні, що дало підставу В. Будановій, В. Топорову, Б. Магомедову, В. Барану, І. Піоро та багатьом іншим дослідникам готської проблеми вважати, що саме ці германці (готи або їхні сусіди герули в союзі з сармато-аланами, іншими народами – гунами, болгарами) могли зберегти в Подонні, Приазов'ї, особливо Тавриці державотворчі традиції Остготської держави від IV до IX ст., що не могло не позначитися на давньоруській мові, зокрема державницькій термінології (титuluтатури, інших придворних званнях, назві зброї тощо) [67]. Підтвердженням присутності та поступального соціально-економічного і духовного розвитку германців у наступний період історії в Приазов'ї, є дані багатьох джерел. Зокрема, згідно зі свідченнями Прокопія Кесарійського у 30-х роках VI ст. наверхтається до християнської віри король ерулів (чи герулів), які проживали у північно-східній частині Північного Причорномор'я; одержують єпископа готи-трапезити – мешканці Тамані [68]. Аж до XVI ст. проіснували в Тавриці (Криму) готи, що зберегли на той час свою християнську (аріанську) віру, церкву, мову, культуру. Вони активно змішувалися з аланами, поширюючи своє ім'я на населення і території Південно-Західного

***** Ріка Ерак ототожнюється з Нижнім Дніпром. – Див. докладніше: *Йордан* О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. – С. 323-324.

Криму і Тамані. Застосування узагальнюючої назви «готи» («готалани») до населення Таврики і зникнення згадок про аланів у ранньосередньовічних джерелах можна пояснити так. З часів Костянтина I (306-337 рр. н.е.) візантійські імператори прагнули використовувати поліетнічні племена готського союзу для контролю над військово-політичним становищем не лише в Тавриці, а й усьому Північному Причорномор'ї. Оскільки ядром цього військово-політичного об'єднання були готи, то й домінування їхнього імені стає закономірним і зрозумілим [69].

Висновки

Таким чином, аналіз писемних, археологічних, антропологічних, лінгвістичних та ономастичних джерел дає змогу зробити попередній важливий висновок про те, що переселення великих мас германських племен (готів, боранів, гелурів, готів-тетракситів та ін.) з Прибалтики в Північне Причорномор'я та їх інтеграція в поліетнічне середовище субстратного місцевого (переважно іраномовного) населення в III-IV ст. н.е. стало важливою закономірністю суспільно-політичного розвитку на території Південно-Східної Європи, зокрема Північного Причорномор'я (Подоння, Приазов'я, Північно-Західного Кавказу, Таврики). Готи майже на півтора століття стають на чолі потужного військово-політичного об'єднання (скіфів, сармато-аланів, даків), яке кидає виклик Римській імперії. Відомий німецький філософ і теоретик-суспільствознавець К. Маркс, характеризуючи події III-IV ст., не випадково назвав готів, поряд із франками та алеманами, найбільш серйозною загрозою для Риму; вони були «грізні не тільки своїми сухопутними силами, *але ще більше морськими*, особливо з часу, коли вони захопили півострів Кримську Татарию (Херсонес Таврійський – М.К.)» – писав він [70].

Згідно з результатами останніх археологічних досліджень Північного Причорномор'я і черняхівської культури зокрема, зазначимо, що на цій території до V ст. н.е. відсутні будь-які місцеві підоснови слов'янських ранньосередньовічних куль-

тур, а це фактично заперечує фізичне існування слов'янського компонента у складі черняхівської культурної спільноти [71], принаймні в Середньому Придніпров'ї, на Лівобережжі Дніпра, Подонні, на Півдні України і Тавриці (Криму).

Між тим, тривале перебування германців на Україні на рубежі між Античністю і Середньовіччям і в наступний період Раннього Середньовіччя дає пояснення, чому їх присутність суттєво позначилася на мові залежних від них сармато-аланів, балтів, угро-фінів, а також південно-східних слов'ян, які з V-VI ст. беруть активну участь в етногенетичних процесах у Північному Причорномор'ї. Серед давньо- і ранньосередньовічних германських термінів у давньоруській, білоруській, російській, українській, інших слов'янських мовах нового і новітнього часу залишилися такі: *шолом, щит, броня, меч, котел, тарілка, скло, оцет, сережка, гаманець, борг, ріст, купити, плуг, виноград, вісьлюк, фіга, камінна стіна, хрест, яблуко, гість, хліб, ізба, полк, король, князь та багато інших* [72], що свідчить про тривалий період взаємної інтеграції їхніх суспільних, господарських і культурних елементів.

Повний драматизму і звитяг готсько-гунський період завершується у середині I тис. н.е. крахом Гунської імперії, що, однак, залишив у історії України, її традиціях, культурі, мові, зокрема соціально-політичній лексиці, військовій термінології, значний слід.

Віднині для Поліської та Правобережної України розпочинається не менш драматичний і складний період утвердження тут слов'янства, а для Південної, Лівобережної та Центральної (район Середнього Подніпров'я) – не менш цікава і захоплююча болгарська доба (V-VII ст.), у етнополітичних і етно-культурних процесах якої помітну роль відіграють як нащадки остготів, гунів, болгар, південних слов'ян, так і порівняно нечисленні, однак надзвичайно активні та підприємливі, незнищені приазовські (донські) і північнокавказькі алано-яси.

Література

1. Желєзняк І. Ономастична лексика і український етногенез / І. Желєзняк // Вісник НАН України. – 1996. – № 1-2. – С. 30-33.
2. Гумилев Л. Н. Этнос и ландшафт / Л. Н. Гумилев // Изд. Всесоюзного географического общества. – 1968. – Вып. 3. – С. 200.
3. Соболевский А. Что такое славянский праязык и славянский пранарод? / А. Соболевский // Известия II-го Отделения Российской АН. 1922. – Т. XXVII. – С. 321 и сл.
4. Pisani V. Baltisch, Slavisch, Iranisch // Baltistica, 1969. – V (2). – S. 138-139.
5. Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1968. – С. 218 и р.
6. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М. : Наука, 1982. – С. 10-11. – Карта 1. Восточная Европа в V-VII вв.
7. Иордан О происхождении и деяниях гетов. Getica. – М., 1960.
8. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М. : Наука, 1982. – С. 219.
9. Иордан О происхождении и деяниях гетов / Иордан. – Getica. – М., 1960.
10. Баран В. Д. Походження слов'ян / В. Д. Баран., Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський. – К., 1991. – С. 5-10.
11. Седов В. В. Этногенез славян. По материалам археологии / В. В. Седов // Тез. конф. «Этногенез славян». – Минск, 1990. – С. 84-86.
12. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. второе, дополненное / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 2003. – С. 432.
13. Lexikon des Mittelalters. Artemis-Verlag: München-Zürich, 1980-2000. – Bd. 7. – S. 2000-2003; Der Grosse Brockhaus. Encyclopädie. 16 Aufl. In 12 Bände. – Bd. 10. – S. 753-754.
14. Літопис Руський за Іпатським списком : Переклав Леонід Махновець. – К. : Вид-во «Дніпро», 1989. – 592 с.
15. Послання св. апостола Павла до колосян. 3.11. Тут і далі – загальноприйнята система посилань на біблійські тексти: автор чи назва твору (якщо автор невідомий чи написав кілька творів), потім номер розділу і номер параграфа в розділі.
16. Третьяков П. Н. Славяне древние / П. Н. Третьяков // СИЭ. – Т. 12. – Стп. 969-972.
17. Миллер В. Ф. Осетинские этюды / В. Ф. Миллер. – М., 1881-1887. – Ч. 1-3; Кулаковский Ю. А. Алены по сведениям классических и византийских писателей. – К., 1889; Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология 1965. – М., 1967.
18. Артамонов М. И. Киммерийская проблема / М. И. Артамонов // Археология. 1973. – № 9. – С. 3-15; Див. : Членова Н. Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья : Лингвистика, история, археология. – М. : Наука, 1984. – С. 259-268.
19. Прицак О. Предисловие // Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы. – К. : Логос, 1997. – С. 4-5 и др.
20. Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – СПб., 1893-1904. – Т. 1. – С. 130, 147-148, 231; Т. 2. – С. 238-240.
21. Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Века и народы / В. Б. Ковалевская. – М., 1984. – С. 80-88; Турчанинов Г. Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. – Владикавказ : Изд-во «Ир», 1990. – С. 24-26 и др.
22. Книпович Т. Н. Танаис / Т. Н. Книпович. – М., 1949. – С. 99 и др.
23. Згадка росів (Hros) міститься в творі VI ст. – «Церковній історії» Псевдо-Захарія; Лигулевская Н. В. Имя «рус» в сирийском источнике VI в. н.э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей. – М., 1952. – С. 42.
24. Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Века и народы / В. Б. Ковалевская. – М., 1984. – С. 87.
25. Кембриджский документ // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т. III : Восточные источники. – М., 2009. – С. 181.
26. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 162.
27. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 176.
28. Там же. – С. 314, 468.
29. Кузьмин А. Г. Руги и русы на Дунае / А. Г. Кузьмин // Средневековая и новая Россия. – СПб.,

1996. – С. 130-147 ; *его же*. Два вида руссов в юго-восточной Прибалтике // Сб. РИО. – Т. 8 (156). Антиномизм. – М., 2003. – С. 192-213 ; Див. також : *Рыбаков Б. А.* Русские земли на карте Идриси, с. 21, рис. 8 (карта) ; *Березовец Д. Т.* Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія, 1970. – Т. XXIV. – С. 73 та ін. ; *Талис Д. Л.* Росы в Крыму // СА, 1974. – № 3. – С. 87-99 ; *Трубачев О. Н.* В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. – М. : Наука, 1997. – С. 184-265 ; *Бычков А.* Московия. – М., 2005. – С. 15-28.
30. *Ибн Хаукал*. Книга путей и стран // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Т. III : Восточные источники. – М., 2009. – С. 86-94.
31. *Бычков А.* Московия / А. Бычков. – М., 2005. – С. 15-17.
32. *Трубачев О. Н.* В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1997. – С. 184-265.
33. *Ибн Русте* Книга дорогих ценностей / *Ибн Русте* // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. III : Восточные источники. – М., 2009. – С. 47-50.
34. *Мухаммад Ауфи* Сборные рассказы и блестящие предания / *Мухаммад Ауфи* // Там же. – С. 61-63.
35. *Ал-Мукаддаси Шамс ад-Дин* Книга творения и история / *Ал-Мукаддаси Шамс ад-Дин* // Там же. – С. 50-51.
36. *Лев Диякон* История / Диякон Лев // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. II : Византийские источники. – М., 2010. – С. 189-315.
37. *Талис Д. Л.* Топонимы Крыма с корнем «рос» / Д. Л. Талис // Античная древность и средние века. 1973. – Вып. 10. – С. 229-234 ; *его же*. Росы в Крыму // СА, 1974. – С. 87-99.
38. *Васильевский В. Г.* Русско-византийские исследования / В. Г. Васильевский. – Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – СПб., 1893. – Див.: Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. II : Византийские источники. – М., 2010. – С. 129-130.
39. *Бычков А.* Московия / А. Бычков. – С. 15-17.
40. *Иордан*. *Getica* // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. 1 (I-УІ вв.). – С. 91-92 ; *Трубачев О. Н.* Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология. 1965. – М., 1967 – С. 11 ; *Коринный Н. Н.* Переяславская земля. X – первая половина XIII века. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 34 ; *Коринный М. М.* Становлення і крах готської цивілізації у Північному Причорномор'ї (III-IV ст. н.е.) // Діалог цивілізацій : протиріччя глобалізації. Матеріали Другої всесвітньої конференції. – К., 23 травня 2003 р. – К., 2003. – С. 352-367.
41. *Ал-Идриси* Отрада страстно желающего пересечь землю / *Ал-Идриси* // Древняя Русь. – Т. III. – С. 131 и др.
42. *Турчанинов Г. Ф.* Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка / Г. Ф. Турчанинов. – С. 30-32.
43. *Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье / В. В. Седов. – М., 1995. – С. 186-208 ; *его же*. Русский каганат IX века // ОИ, 1998. – № 4. – С. 7.
44. *Седов В. В.* Русский каганат IX века / В. В. Седов // Там же. – С. 3-12.
45. *Ковалевская В. Б.* Кавказ и аланы. Века и народы / В. Б. Ковалевская. – М., 1984. – С. 80-88 и др.
46. *Овидий*. Скорбные элегии. – IV, 1 ; Ковалевская В. Б. Указ. соч. – С. 74-75 и р.
47. *Аммиан Марцеллин*. XXXI, 2, 21.
48. *Клавдий Птолемей*. Географическое руководство. Книга III, глава 5. Положение Европейской Сарматии // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Клавдий Птолемей / Под ред. Т. Н. Джаксон и др. – Т. 1. Античные источники. – М., 2009. – С. 181-195.
49. *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // ВДИ. – 1949. – № 3. – С. 239 ; Див. : Симонович Э. А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА, 1978. – № 2. – С. 105-116 ; *Брайчевский М. Ю.* Утверждения христианства на Руси. – К., 1988. – С. 5-32 та ін.
50. *Турчанинов Г. Ф.* Вказана праця / Г. Ф. Турчанинов. – С. 31.
51. *Кропоткин В. В.* Из истории денежного обращения в Восточной Европе в I-м тысячелетии н.э. / В. В. Кропоткин. – С. 279-285.
52. *Марк Випсаний Агриппа* Хорография (фрагменты) / Марк Випсаний Агриппа // Древняя

Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон и др. – Т. 1. Античные источники. – М., 2009. – С. 209, 211.

53. *Смирнов К. Ф.* Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии / К. Ф. Смирнов // «Вопросы скифо-сарматской археологии». – М., 1952. – С. 195-220.

54. *Абрамова М. П.* Сарматские погребения Дона и Украины / М. П. Абрамова // СА, 1961. – № 1. – С. 100, 101, рис. № 1.

55. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – М., 1960. – С. 72. Див. також : *Седов В. В.* «Исчезнувшие народы». Анты // Природа. – 1978. – № 4. – С. 103-104; *Коринний Н. Н.* Переславская земля. – С. 35-36.

56. *Ковалевская В. Б.* Кавказ и аланы / В. Б. Ковалевская. – С. 80-81.

57. *Коринний М. М.* Становлення і крах готської цивілізації / М. М. Коринний. – С. 352-367.

58. *Иордан* О происхождении и деяниях гетов (Гетика) // Древняя Русь : Хрестоматия. – Т. 1. – С. 272.

59. *Коринний М. М.* Виникнення християнства / М. М. Коринний. – Див. : Запровадження християнства на Русі. – К, 1988. – С.7-12; *Його жс.* Від варварства до християнської цивілізації (Україна у V ст. до н.е. – XI ст. н.е.) // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 21 березня 2003 р. – К., 2003. – С. 127-146.

60. *Patrologia Graeca*. – Paris, 1864. – Т.65. – Р. 467; *Лебедев Д.* Список епископов первого вселенского собора в 318 имен. К вопросу о его происхождении и значении для реконструкции подлинного списка никейских отцов // Зап. акад. наук. Сер. 8. По ист.-филол. отд-нию. – Пг., 1916. – Т. 13. – № 67. – С. 76 ; № 155. – С. 88; *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – СПб., 1900. – Т. 1, вып. 3. – С. 682-724.

61. *Коринний М. М.* Від варварства до християнської цивілізації / М. М. Коринний. – С. 132-133 ; *Магомедов Б. В.* Готи // ЕІУ. – Т. 2. – С. 177-178.

62. *Аммиан Марцеллин.* История. Книга XXXI, 3, 1 / Аммиан Марцеллин. – Див. : Древняя Русь : Хрестоматия. – Т. 1. – С. 263.

63. Літопис Руський. – С. 379-381.

64. *Иордан Getica* // Свод древнейших письменных известий о славянах – М., 1991. – Т. 1. – С. 91-92.

65. *Коринний М. М.* Становлення і крах готської цивілізації у Північному Причорномор'ї (III-IV ст. н.е.) / М. М. Коринний // Діалог цивілізацій. – С. 362-365.

66. *Иордан Getica* // Свод древнейших письменных известий о славянах – М., 1991. – Т. 1. – С. 115.

67. *Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье : результаты и перспективы / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования. – М., 1983. – С. 227-263 ; *Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : Сб. н. тр. – Киев, 1990. – С. 30-78; *Магомедов Б. В.* Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984.

68. *Прокопий из Кесарии.* Война с готами. – М., 1950. – С. 384-385 ; *Мошин В. А.* Христианство в России до Владимира // Владимирский сборник. – Белград, 1938. – С. 4.

69. *Пиоро И. С.* Крымская готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье) / И. С. Пиоро. – К., 1990. – С. 57-112, 163-172.

70. *Маркс Карл* Хронологические выписки (91-1320) / Карл Маркс. – См. : Архив Маркса и Энгельса. Под ред. В. Адоратского. – М., 1938. – Т. 5. – С. 8-9.

71. *Вернер И.* К происхождению и распространению антов и склавинов / И. Вернер // СА. – 1972. – № 4. – С. 102-115.

72. *Шапіра Дан Д. Я.* Индо-славика / Д. Я. Шапіра Дан // Ruthenica, 2007. – Т. VI. – С. 28-29 и др.

(Продовження в наступному номері «ПВ»)

Українське звичаєве право у творах В.Б. Антоновича

І.Ю. Панова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Університет економіки та права «КРОК»

Д.І. Панов

кандидат юридичних наук

У статті проаналізовано наукові праці В.Б. Антоновича на предмет дослідження вченим українського звичаєвого права. Встановлено характерні риси, особливості утворення та еволюції українського звичаєвого права.

Ключові слова: В.Б. Антонович, звичаєве право, копний суд.

В статье проанализированы научные работы В.Б. Антоновича на предмет исследования украинского обычного права. Установлены характерные черты, особенности образования и эволюции украинского обычного права.

Ключевые слова: В.Б. Антонович, обычное право, копный суд.

In the article the scientific works of V. B. Antonovich, on the subject of the research of the Ukrainian common law, are analyzed. On the basis of the scientists works, the authors of this article, set the characteristic features and peculiarities of the formation and evolution of the Ukrainian common law.

Keywords: V. B. Antonovych, common law, «kopniy» court.

Постановка проблеми

Тривалий час поза увагою істориків права залишались наукові розвідки видатного українського історика В.Б. Антоновича на предмет дослідження українського звичаєвого права.

Це дослідження має на меті заповнити прогалини у вітчизняній історико-правовій науці, зокрема, щодо здобутків В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги здобуткам В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права. Хоча творчу спадщину вченого досліджували ще його сучасники та учні, серед яких слід відзначити: Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, О.Ю. Гермайзе, М.Ф. Довнар-Запольського, Д.І. Дорошенка, С.О. Єфремова, М.М. Кордуби, В.Г. Ляскоронського, О.О. Малиновський, О.К. Мицюка, С.Т. Томашівського та ін. Серед сучасних вітчизняних дослідників слід відзначити професійних істориків, зокрема: В.І. Ульяновського, В.А. Короткого, С.І. Михальченка, В.В. Ващенко, О.І. Кіяна тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У літературі майже не вивчалися наукові розвідки видатного українського історика В.Б. Антоновича на предмет дослідження українського звичаєвого права. Зокрема, дослідження вченого проблем утворення, еволюції та особливостей українського звичаєвого права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження здобутків В.Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналізуючи творчий доробок київського історика, можна з певністю стверджувати, що вивчаючи історію України, він досліджував українське звичаєве право.

У першу чергу В.Б. Антонович відзначився як збирач українського звичаєвого права. Разом із М.П. Драгомановим він зібрав і опублікував у двох томах «Исторические песни Малороссийского народа» (1874-1875), які є багатющим матеріалом для вивчення звичаєвого права давньоруського періоду та періоду боротьби ко-

заків з татарами, турками і поляками. Як стверджує О.О. Малиновський, «досить цієї однієї книги, що в складанні брав участь Вол[одимир] Боніф[атійович], щоб зарахувати його до вчених, що збирали звичаєве право» [1, арк. 22]. Дійсно, історичні пісні не тільки засвідчують те, як позначилися на народній творчості історичні події, представляючи, таким чином, «поетичну історію суспільних явищ в Південній Русі» [2, С. III], а характеризують також народний побут взагалі і звичаєве право зокрема.

В інших своїх працях він виступає також як збирач і дослідник українського звичаєвого права. У 1877 р. була надрукована його етнографічна праця про чаклунство на Правобережній Україні у XVIII столітті. Аналізуючи по актових книгах Київського центрального архіву судові процеси по цій категорії справ, учений прийшов висновку, що останні не мали нічого подібного з «жорстоким характером» процесів про чаклунство в Західній Європі аж до кінця XVIII ст., де діяв закон, що встановлював смертну кару за чаклунство через спалення [3, с. 5]. Більше того, серед ста справ, які опрацював учений, майже в усіх застосовувалися норми звичаєвого права [3, с. 7].

У своїх історичних розвідках і лекційних курсах Володимир Боніфатійович з'ясовує питання утворення, еволюції й особливості українського звичаєвого права. Він наочно виявляє, як під впливом умов життя утворюються норми звичаєвого права і як, навпаки, через зміни його умов стародавні норми звичаєвого права поступово змінюються або скасовуються.

Так, наприклад, у Русько-Литовському князівстві за відсутності прямого спадкоємця все майно переходило великому князю. Це право князя називалося правом на «*відумерлі речі*». На основі цього права виник згодом звичай *jus caducum*, який по-народному звався просто «*кадук*». У силу цього звичаю, якщо хтось помирав, не залишаючи прямого спадкоємця, то перший шляхтич мав право забрати майно собі, лише повідомивши великого князя про те, що бере все майно собі і приймає на себе

всі зобов'язання померлого [4, арк. 183-183 зв.].

У силу військового обов'язку ленника доставляти у військо озброєних осіб виник спеціальний звичай контролю за дотриманням цього обов'язку: намісник викликав вояків, роблячи перекличку ніби для військового походу, і відмічав усіх присутніх – цей контрольний виклик називався «*попис*». Перед дійсним походом здійснювався такий же «попис», однак намісник уже відмічав усіх відсутніх. Якщо не було законної причини такої відсутності, то ленник втрачав землю [4, арк. 184].

По відношенню до землеволодіння також виробилися звичаї. Міська громада вважала за свою невід'ємну власність усю територію околиці, що тягнулась як до свого вічового центру. Це був стародавній звичай, що утворився у зв'язку з розселенням східних слов'ян. Однак у литовсько-польську добу великі князі, а згодом польські королі, щоб забезпечити військову оборону державі, почали роздавати землі військовим людям під умовою військової служби. Виникає шляхетське землеволодіння поруч із общинним [5, с. 2-4]. У зв'язку з цим, земельні права міських громад було обмежено, а потім і знищено. Околиці відриваються від міста, і влада міста поширюється виключно на територію в межах його стін. Стародавнє звичаєве право міста на околиці скасовується.

За стародавнім звичаєм міські громади відбували військову повинність, але у зв'язку з формуванням і розвитком військово-шляхетського стану цей звичай поступово замінюється грошовим податком, і утворюється новий звичай, що регулює питання визначеної суми податків. У кожному місті це питання вирішувалося по-різному. За новими умовами залишається тільки звичай, що вимагав від міського люду будувати та підтримувати у належному стані міську фортецю, оскільки місто з давніх часів було укріпленим пунктом [5, с. 15-17, 21].

Більше того, у зв'язку з розвитком старостинської влади змінюються права міської громади на самоврядування і самосуду – це право міських громад посту-

пово обмежується. Колишня вічова рівноправність членів громади замінюється старостинським всевладдям. Староста, як військовий начальник, начальник поліції, комендант фортеці і збирач податків, втручається в міські справи і поневолює міських жителів: бере на себе судочинство, накладає на мешканців різні повинності тощо [5, с. 42-45]. Спроби уряду обмежити владу старости в місті, призначаючи спочатку війтів для суду над членами міської громади за магдебурзьким правом, а потім надаючи самим містам грамоти на магдебурзьке право для збереження міського самоврядування, майже не дало користі. Ці грамоти іноді звільняли міста від суду старости, але часто підкреслювали, що старостинський суд залишається для справ між міщанами і шляхтичами та між міщанами і слугами шляхтичів. Крім того, старостинський суд був, так би мовити, апеляційною судовою інстанцією у справах, що розглядав магістрат [5, с. 53]. Таким чином, стародавній звичай самосуду змінювався і обернувся в обмежене судове право міської громади.

Дослідження інститутів українського звичаєвого права мало також місце в наукових інтересах вченого. *Копні суди* були невід'ємним елементом обштинного самоврядування на українських землях. Судовий процес у копних судах ніколи не зазнавав змін і завжди проходив за стародавніми звичаями «водлуг стародавнього права, звичаю давного купного» [6, с. 45]. Позивачі робили «обмову» до купників (суддів) з вимогою, щоб свідки давали щирі й правдиві покази. Потім купники вислуховували свідків, розглядали «особу» і складали вирок відповідно до норм стародавніх звичаїв обштинних судів [6, с. 45].

Професор відзначає демократизм судових рішень і самого процесу в купках порівняно з гродськими і магістратськими судами. Якщо в гродських і магістратських судах дозволялось піддавати підсудного тортурам аж до 1776 р., то обштинні суди обмежувалися лише показами свідків та іншими доказами. Цього було достатньо, щоб підсудний зізнався «добровольно без жадного примушення и жадное муки».

Купа також майже не користується правом смертної кари, а лише обмежується виплатою штрафу і винагороди. Досліджуючи по актових книгах Київського центрального архіву обштинні судові процеси, учений знайшов лише один випадок, коли купа за численні крадіжки протягом тривалого часу ухвалила вирок: «карать на горле через повешення по заслугам», додавши, що якщо позивачі погодяться взяти викуп і звільнити підсудного, то вони будуть відповідальні за його подальші незаконні вчинки, відшкодовуючи збитки, заподіяні засудженим [6, с. 45-46].

В історичних працях В.Б. Антоновича можна прослідкувати також дві характерні риси українського звичаєвого права – його *різноманітність* і *консервативність*.

У зв'язку з розвитком шляхетського землеволодіння земельні права міської громади були скасовані, однак цей процес проходив нерівномірно в усіх землях держави. У центрі він розпочався раніше, а на околицях пізніше, тому одночасно в різних місцевостях панували різні норми звичаєвого права міської громади. Наприклад, міста Чигирин, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Біла Церква ще в другій половині XVI початку XVII ст. володіли «як здавна» просторими землями – шляхетського землеволодіння майже немає, тому міста ще зберігають за собою статус вічового центру округу [5, с. 7-9]. У Каневі або Брацлаві хоча існувало шляхетське землеволодіння, однак багато земель ще належали міській громаді. Міщани разом з служилими особами виконували такі ж самі військові повинності [5, с. 10-11]. Проте міста на Західному Поділлі, Волині та на Північній Київщині рано втратили свої земельні права на околиці, оскільки тут рано почало домінувати шляхетське землеволодіння [5, с. 11].

У Чигирині, Каневі, Богуславі, Білій Церкві міщани виконували в другій половині XVI ст. і навіть на початку XVII ст. старовинний звичай відбувати військову повинність, а у Летичеві, Смотричі, Кам'янці, Луцьку, Володимирі, Києві тощо, навпаки, цей старовинний звичай було скасовано, міщани платили податки

грошима (міська громада була звільнена від військової повинності) [5, с. 17-20]. Такий соціальний феномен учений пояснює дуже просто: «Чим сильніше в цій місцевості збереглося общинне начало, тим більше її мешканці несуть військові повинності і, навпаки – чим більше громада обмежена і подавлена військовим станом, тим менш вона сама несе військові повинності і замінює останню грошовими внесками на користь князя або замкового уряду» [5, с. 17].

Старости, як збирачі податків, накладали на міщан податки і повинності – це був загальний звичай. Однак за різних часів і за різної місцевості утворилися різні звичаї щодо міських податків і повинностей. Міщани різних міст платили капщизну, верховщину, жалування, квітове, мито, млинове і т. п. [5, с. 39-40]. Крім цих грошових поборів, під виглядом замкових послуг, старости вимагали від міської людності: натуральні повинності, польові роботи, сторожу до скарбниці старости і в'язниці, допомоги під час полювання, приміщення для старостинських слуг, даремної роботи ремісників тощо [5, с. 40-41].

Після Люблінської унії на території Великого князівства Литовського за прикладом Польщі панщина мала загальнообов'язковий характер, але на Правобережній Україні у кінці XVII ст. її знищено через постійні війни, козацькі повстання, татарськими набігами та втечею селян на Гетьманщину.

Володимир Боніфатійович Антонович визначає і другу характерну рису звичаєвого права – *консервативність*. Воно залишилося на довгі роки, конкурує із законодавством, що не відповідало умовам життя і навіть виконувалося всупереч такому законодавству. Так, стародавнє українське церковне звичаєве право побудовано на демократичному принципі, а саме: рівність духовних осіб і мирян в обговоренні церковних справ, зокрема церковних реформ, тому з погляду церковного звичаєвого права церковну унію 1596 р. православний люд не визнавав за чинну і обов'язкову, оскільки не було згоди нижчого духовенства і мирян [7, с. 470].

Крім того, за звичаєвим правом усім членам церкви належало право обирати собі не тільки ієреїв, а й єпископів. І незважаючи на всі репресивні заходи польського уряду проти православної церкви після 1596 р., все ж таки траплялися випадки виконання цього старовинного звичаю і в XVII-XVIII століттях.

У тих місцевостях, де общинне начало збереглося, магдебурзьке право в народній правосвідомості вважалося не лише надбанням одного міста, а й околиці, забезпечуючи гарантії самоврядування цілої околиці або округу [5, с. 66]. Магістрати судили міщан і селян у кримінальних і цивільних справах, а також записували у своїх книгах акти цілої околиці. Навіть коли в межах околиці «старого» міста засновувалися нові міста, що отримували самостійний привілей на магдебурзьке право, то останні вважали себе підлеглими першому. Міщани ходили на сходки і брали участь у виборах «старого» міста. Магдебурзьке право було ніби символом місцевої автономії, що давало змогу міцно утвердити общинний устрій [5, с. 66].

Поруч зі «шляхетським правом», яке вважало права на селян і землеволодіння природним правом шляхтича, утворюючи тим самим позитивне право, що існувало у формі звичаю або закону, професор виявляє також норми природного звичаєвого права, що утворило соціально-економічні чинники минулого життя українського народу. З погляду природного звичаєвого права, сільська людність вважала за правомірні такі явища, як козацькі та гайдамацькі повстання.

Кріпацтво, що регулювалося нормами звичаєвого права і зрештою було затверджене законодавством, стало інститутом позитивного права. Покріпачене селянство мусило коритися нормам права про кріпацтво, однак у своїх мріях народні маси утворили, відповідно до своєї правосвідомості, норми іншого, бажаного права, що вимагало позбавлення від панської неволі. З погляду народної правосвідомості, селянські втечі розглядалися як правомірне явище. Незважаючи на заборону і сурове покарання, такі втечі часто практи-

кувалися у другій половині XVI-XVII ст., продовжувалися й протягом XVIII століття. Селяни втікали поодинокі або групами з рухомим майном і худобою на вільні землі в пошуках кращого життя.

Особливо В.Б. Антонович наголошує на тому, що в історії України-Русі були моменти, коли здавалося, що мрія здійснюється і природне право обертається на позитивне. Дійсно, селяни на вільній землі й справді певний час не знали кріпацтва. У деяких містах Правобережної України шляхетський лад був знищений. На Фастівщині за часи полковника Палія панував козацький лад. Уся людність зараховувалася в козацькі полки і користувалася правами вільного козацтва [8]. На Лівобережній Україні деякий час також панував вічовий козацький устрій, але досить недовго. Однак проходив час, і феодальні відносини укорінювалися ще з більшою силою.

Висновки

Українське звичаєве право, незважаючи на те що не входило в безпосередні нау-

кові інтереси вченого, займало далеко не останнє місце в його науковій діяльності. У більшості своїх праць професор так чи інакше торкається цієї теми, відзначившись і як збирач, і як дослідник звичаєвого права. Уміло розкладаючи фактичний матеріал, В.Б. Антонович з'ясував проблему утворення, еволюції та особливості українського звичаєвого права, обґрунтовуючи, що під впливом соціально-економічних умов життя утворюються норми звичаєвого права і, навпаки, через їх зміни старі норми звичаєвого права поступово змінюються або скасовуються новими.

Окрім об'єктивних причин, що суттєво впливали на еволюцію звичаєвого права, учений досить влучно помічає дві його основні риси – це різноманітність через місцеві особливості, що утворилися під впливом особливих умов місцевого життя, а також консервативність, оскільки воно залишалося на довгі часи, конкуруючи з чинним законодавством, і досить часто виконувалося всупереч йому.

Література

1. НБУ. ІР, ф. 10, спр. 17688, 22 арк.
2. Антонович В. Исторические песни Малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. – К., 1874. – Т. 1. – 336 с.
3. Антонович В. Б. Колдовство. Документы – процессы – исследования / В. Антонович. – М. – СПб, 1877. – 139 с.
4. НБУ. ІР, ф. 1, спр. 8093, 184 арк.
5. Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798 / В. Антонович. – М. – К., 1870. – 94 с.
6. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Антонович В. – М. – К., 1867. – 62 с.
7. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 470-532.
8. Див.: Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / В. Антонович // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 287-372.

Концепція втілення національної політики радянською владою на Донбасі (1943-1985 рр.)

І.І. Баликін

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто офіційну позицію радянської влади у сфері національної політики протягом 1943-1985 рр., проаналізовано твердження ідеологічного апарату. Ідеологію порівняно з практикою тих років, на основі чого зроблено характеристику особливості впровадження національної політики на Донбасі.

Ключові слова: національна політика радянської влади, Донбас, соціалістичне змагання, інтернаціоналізм, дружба народів.

В статье рассмотрена официальная позиция советской власти в сфере национальной политики на протяжении 1943-1985 гг., проанализированы утверждения идеологического аппарата. Идеология сравнена с практикой тех лет, на основе чего сделана характеристика особенности внедрения национальной политики на Донбассе.

Ключевые слова: национальная политика советской власти, Донбасс, социалистическое соревнование, интернационализм, дружба народов.

The study deals with the official position of the Soviet power in national politics during 1943-1985 years. Statements of the ideological apparatus are analyzed. The ideology is compared with the practice during those years. The characteristics of special features of implementation of national policies on the Donbass are made on this basis.

Keywords: national policy of the Soviet power, Donbass, socialistic competition, internationalism, the friendship of peoples.

Постановка проблеми

У процесі вивчення національної політики радянської влади треба пам'ятати, що КПРС будувала не тільки новий політичний, економічний, державний і соціальний устрій, а й з часів заснування Радянського Союзу вела активну теоретичну та практичну роботу з формування нової людини. Радянською національною політикою передбачалася руйнація традиційних «буржуазних» національних відносин. До повсякденного обігу офіційною пропагандою запроваджувалися розробки радянських ідеологів. Одним із ключових моментів у цьому утопічному процесі було інтернаціональне та патріотичне виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання державної національної політики радянської влади 1943-1982 рр.

достатньо висвітлено у науковій та краєзнавчій літературі. Наприклад, ще за радянської доби дослідниками з діаспори: І.І. Бакало [1], І.В. Майстренко [2]; у Радянському Союзі: В.Ф. Панібудьласка [3; 4; 5; 6; 7], Є.Б. Пизюр [8], О.Г. Зиманас [9], Г.І. Ясницький [10], А.В. Лихолат [11], В.Е. Маланчук [12] та іншими. Дослідження тривають і в сучасній Україні: П.С. Сохань [13], В.Ф. Панібудьласка [14], О.В. Антонюк [15]. Проте, слід зазначити, що праці цих дослідників стосуються суто теоретичних засад безвідносно до території Донбасу: Сталінської (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградської (1958-1970 рр. – Луганська) областей.

Яким чином радянське керівництво, зокрема в Україні, контролювало реальність «дозволеними» творами, можемо бачити на сторінках «Ленінської національної політики партії в дії» А.В. Лихолата, що

вийшла 1977 р. в Києві. Ця праця видана Інститутом історії партії при ЦК КПУ – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і була частиною серії «Рішення XXV з'їзду КПРС – у масі!» Тобто це та офіційна позиція і тлумачення, від якого повинні були відштовхуватися всі обласні, міські та районні органи влади у реалізації національної політики. Ця брошура була розрахована на широке коло читачів. Одразу в анотації зазначено: «Яскравим втіленням у життя ідей марксизму-ленінізму, великим завоюванням соціалізму стало розв'язання національного питання в нашій країні, зміцнення дружби народів СРСР, яке є невід'ємною рисою радянського способу життя» [16].

Особливо цінною у вивченні питання реалізації національної політики радянської влади на Донбасі є книга «История рабочих Донбасса. В двух томах» 1981 р., а саме том 2. У главі «Пролетарский интернационализм – идейная основа деятельности рабочих» є корисний для дослідження параграф «Единая братская семья», у якому наведено приклади втілення національної політики серед робітників Донбасу. Ідеться про те, що в результаті докорінних перетворень в економічному устрої, політичній, соціальній і культурно-ідеологічній сферах громадського життя сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ, провідною інтернаціональною силою якого є робітничий клас [17]. У книзі також зазначено, що під керівництвом КПРС робітничий клас цілеспрямовано впливає на виховання всіх трудящих кожної нації Радянського Союзу в дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму та загальнонаціональної гордості громадян СРСР [18].

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Якими ж були основи інтернаціонального та патріотичного виховання? КПРС стверджувала, що соціалістичний патріотизм – це історично вища форма патріотизму, що втілював у собі любов тру-

дящих до своєї батьківщини, відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам. Для соціалістичного, радянського патріотизму характерним було те, що національна гордість у ньому органічно поєднувалася з загальнонаціональною гордістю радянської людини. У свою чергу, загальнонаціональна гордість радянських людей – це патріотичне почуття членів нової історичної спільності людей – радянського народу до єдиної соціалістичної вітчизни – СРСР. Загальнонаціональна гордість радянського народу і соціалістичний патріотизм поєднувалися із соціалістичним інтернаціоналізмом – невід'ємною частиною ідеології та політики робітничого класу та його авангарду – партії комуністів. Соціалістичний інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм доповнювали та збагачували одне одного. Соціалістичний патріотизм включав у себе інтернаціональну солідарність трудящих різних націй і народностей. Патріотизм, що заперечує принципи інтернаціоналізму, згідно з офіційною версією КПРС був націоналізмом або шовінізмом і слугував інтересам експлуататорських класів, засобом обману трудящих [19].

Суспільство за часів радянської влади було просякнуте цензурою. За її допомогою партія контролювала думки та висловлювання населення. Радянську цензуру запропоновано розглядати, за визначенням І.Г. Каретнікова, як практику систематичного, інституціолізованого контролю з боку партії/держави за відповідністю змісту інформаційного простору політико-ідеологічним нормам, сформованим і санкціонованим владою. Це тлумачення включає в себе «повсякденну цензуру» – практику повсякденного контролю за публічними висловлюваннями думок і настроями людей з боку партійних органів [20]. Цей контроль здійснювали «партцензори» – парторги, секретарі партійних організаційних комітетів різного рівня та люди, «наділені високою довірою».

За визначенням «Великої радянської енциклопедії» цензура – це контроль офіцій-

ної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом (виконанням, показом) п'єс та інших сценічних творів, кіно- і фототворів, творів образотворчого мистецтва, радіо- і телепередач, а іноді й приватного листування, з тим щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних владою небажаними або шкідливими [21].

Формулювання цілей статті

Мета дослідження – простежити офіційну позицію радянської влади у сфері національної політики протягом 1943-1985 рр., проаналізувати твердження ідеологічного апарату, порівняти ідеологію з практикою Донбасу тих років. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1943-1985 років.

Виклад основного матеріалу дослідження

На думку радянського керівництва «інтернаціональна єдність радянського народу, розквіт і неухильне зближення соціалістичних націй і народностей, їх тісне співробітництво та взаємодопомога – найважливіші показники рівня розвитку національних відносин, їх відповідності етапу зрілого соціалізму». Про братні республіки сказано таке: «Новий п'ятирічний план враховує як загальні інтереси Радянського Союзу, так і специфічні особливості і потреби братніх республік» [22]. Варто зауважити, що йдеться саме про економіку республік, а не культурні потреби народів. Підтвердженням цього є слова Л.І. Брежнєва на жовтневому Пленумі ЦК КПРС у 1976 р.: «Наша п'ятирічка – це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки» [23]. Як мантра повторювалося: «Комуністична партія добила того, що ідеї братерської дружби народів і соціалістичний інтернаціоналізм перетворились у глибоке переконання і норму поведінки мільйонів радянських людей. Притаманне їм благородне чуття єдиної родини, непримиренна боротьба з будь-якими проявами міжнаціональної ворожнечі, шовінізму і націоналізму – необхідні

передумови для викриття ворожої ідеології, відсічі всім спробам імперіалістичної пропаганди підірвати дружбу народів СРСР» [24]. Інтернаціоналізм робітничого класу СРСР, у тому числі його найбільшого загону – робітників Донбасу – був одним із вирішальних факторів єдності радянського суспільства, закономірним результатом тривалої організаторської та виховної діяльності комуністичної партії [25].

Що ж на практиці для партії є реалізацією національної політики радянською владою?

По-перше, це факт того, що «в будівництві Чорнобильської АЕС, Дніпробуду-II та інших електростанцій на Україні брали участь українці, росіяни, білоруси, молдовани, вірмени, грузини та представники інших національностей»; по-друге, «в результаті міграції населення зростає багатонаціональність республік, областей, міст, усе більше з'являється інтернаціональних виробничих колективів». Пояснюється, що «інтернаціоналізація складу населення – закономірний процес, який сприяє зближенню соціалістичних націй, їх братерському єднанню в боротьбі за комунізм» [26]. Одним із важливих засобів «інтернаціоналізації» суспільства, на думку радянського керівництва, є формування робітничих колективів із представників різних національностей. Типовим прикладом такого плідного співробітництва було спорудження гіганта хімії – Северодонецького комбінату, де працювали представники понад 40 національностей. Більшість із них залишилася жити та працювати в Северодонецьку [27]. «Інтернаціональна дружба та взаємодопомога народів-братів» повною мірою були продемонстровані під час будівництва великого прокатного стана «3600» на металургійному заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе в м. Жданові. У спорудженні цього гіганта індустрії брали участь представники 32 національностей. Необхідні матеріали та обладнання були поставлені 214 підприємствами з 13 союзних республік [28].

Дійсно символом інтернаціоналізації праці радянської епохи вважається гігант-

ська Байкало-Амурська магістраль, споруджена зусиллями всіх республік. У будівництві БАМу, який розкинувся на 3200 км, брали участь тисячі донбасівців. Так, створений на базі великого будівничого загону «Донбас» будівничо-монтажний поїзд перетворився на спеціалізований трест, якому було доручено будівництво близько 150 тис. м² житла [29].

Як стверджувалося з високих трибун: «Єдиний многонаціональний трудовий колектив, присущий соціалізму, – важнейший итог революційно-преобразовательной деятельности КПСС по воплощению в жизнь ленинской национальной политики» [30].

Значним фактором було й те, що на принципах інтернаціоналізму та братерської взаємодопомоги будувалася й бюджетна політика Радянської держави. Наприклад, щороку загальносоюзним бюджетом передбачалися додаткові асигнування тим республікам, які власними силами не могли забезпечити фінансування народногосподарських об'єктів, розташованих на її території [31].

Варто зауважити, що «маючи великий вплив на всі сфери суспільного життя, соціалістичне змагання одночасно було важливим фактором подальшого зміцнення дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР» [32]. В інформаційному повідомленні на адресу ЦК КПУ за підписами В. Сологуба та А. Трояна було сказано, що Всесоюзний комуністичний суботник, який відбувся 21-22 квітня 1979 р., проходив «у трудових колективах республіки під знаком подальшого закріплення інтернаціональної дружби народів» [33]. Велику роль у зміцненні «братерської співпраці народів» СРСР відігравало соціалістичне змагання. Воно активно сприяло зміцненню «дружби народів, їх розквіту та зближенню», передусім у виробничій, економічній сферах.

Колективи робітників провідних галузей промисловості Донбасу: шахтарів, металургів, машинобудівників, залізничників, – були пов'язані узами змагання зі своїми колегами з інших республік. Змагання розгорталося як між потужними

промисловими центрами, комплексами, районами, так і між колективами окремих підприємств однієї галузі чи підприємств-суміжників. Змагалися також і окремі робітники-новатори різних підприємств.

Традиційним стало трудове суперництво між шахтарями Донбасу й Кузбасу, гірняками Донецької і Ростовської областей. Металурги та залізничники Донецького краю змагалися з колегами Російської Федерації, Грузії та Казахстану. Дружба пов'язувала робітників шахт комуністичної праці – донецької «Трудовська» й лєнінськ-кузнецької «Жовтнева». Їхня співпраця була започаткована в 1959 р. під час Загальносоюзної наради вугільників, яка проходила в Донецьку.

У змаганні трудівників Донбасу й Кузбасу брали участь не тільки гірняки, а й металурги, енергетики, зокрема – об'єднання «Донбасенерго» та «Кузбасенерго», колективи підприємств інших галузей промисловості. Згідно з договором, укладеним у 1972 р., до змагання Донецької та Кемеровської областей долучилися, заключивши конкретні ділові контракти, Макіївка та Новокузнецьк, Горлівка та Прокоп'євськ, інші міста та райони, а також окремі колективи підприємств, цехів, ділянок, бригад [34].

Під час трудового змагання народжувалися нові форми виробничих зв'язків. Багато років, наприклад, підтримувалося комплексне змагання суміжників під гаслом: «Руда – метал – машини», у якому брали участь гірняки Курської магнітної аномалії, металурги Макіївки та комбайнобудівники «Ростсельмаша» [35].

У міжреспубліканському соцзмаганні активно брали участь інші виробництва та підприємства, які входили в систему вугільної промисловості. Із колективами Горлівського та Дружківського машинобудівних заводів мали тісні контакти гірняки шахти «Комсомольська» комбінату «Челябінськвугілля». Донбасівці допомагали при освоєнні Ткварчельського вугільного родовища в Абхазькій АРСР [36].

Партійні, профспілкові організації, адміністрація вугільних підприємств Дон-

басу також були ініціаторами заходів, які сприяли інтернаціональному вихованню, закріпленню дружби між робітниками різних національностей. Так, започаткувавши на початку 1972 р. проведення 15 ударних трудових тижнів на честь союзних республік, колектив ордену Трудового Червоного Прапора шахти «Лутугінська» ордену Леніна комбінату «Ворошиловградвугілля» зайняв перші місця під час днів ударних тижнів, присвячених Грузинській РСР та Азербайджанській РСР [37].

У потужних індустриальних центрах регіону проводилися всесоюзні семінари-практики. У грудні 1971 р. в Донецьку відбувся семінар, організований спільно Міністерствами вугільної промисловості СРСР та УРСР, ЦК профспілки робітників вугільної промисловості, а також редакції газети «Труд». Угоди про соціалістичне змагання уклали між собою 16 передових бригад [38].

Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робітничих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби». З тих пір жданівські та череповецькі, макіївські та карагандинські, єнакіївські та московські металурги неодноразово зустрічалися перед мартенами і домнами, ділилися практичним досвідом роботи, технологічними новинками тощо. Так, перед професійним святом у липні 1974 р., на мартенівській печі №7 Макіївського металургійного заводу ім. С.М. Кірова було проведено «Плавку дружби народів СРСР» за участі сталеварів металургійних заводів: Макіївського, Донецького, Єнакіївського, Жданівського ім. Ілліча та «Азовсталь», Череповецького, Руставського, Карагандинського, Магнітогорського та Кузнецького комбінатів [39].

Значний внесок у зміцнення міжреспубліканського співробітництва робітників зробили машинобудівники Донбасу. Наприклад, протягом багатьох років колектив Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В.І. Леніна змагався з колективами Уральського заводу важкого

машинобудування ім. С. Орджонікідзе та Ленінградського металургійного заводу ім. XXII з'їзду КПРС. Традиційні дружні зв'язки підтримували машинобудівники Таганрозького комбайнобудівного заводу та Макіївки. Успішно співпрацювали трудівники споріднених підприємств важкого станкобудування в Краматорську, Коломні (Московська обл.) та Харкові. Робітники Горлівського машинобудівного заводу ім. С.М. Кірова мали угодами про змагання з колективами Дружківського та Копейського (Урал) машинобудівних заводів [40].

Активну участь у міжреспубліканському змаганні брали транспортники Донбасу. Наприклад, співпрацювали робітники-залізничники Дебальцевського відділу Донецької залізниці та Беловського Західно-Сибірської [41].

На практиці одним із найважливіших підсумків міжреспубліканського соціалістичного змагання було виховання радянських громадян у дусі «ленінської дружби народів», «пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму» [42].

Дієвим фактором подальшої інтернаціоналізації складу населення Донбасу, як і всієї держави, були також змішані (міжнаціональні шлюби), кількість яких неухильно зростала. Значення подібних шлюбних зв'язків, на переконання радянської влади, полягало в тому, що вони фіксували підвищений рівень спілкування соціалістичних націй, активно сприяли стиранню національних розбіжностей, навіть у такій традиційно-самобутній сфері, як родинно-побутова [43].

Як стверджувалося за радянської доби, робітникам Донбасу притаманні ознаки соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби та товариськості до представників різних національностей СРСР. Також стало стандартним сприймати, що саме Донецький край здавна є уособленням «великої дружби народів», передусім – російського та українського [44].

Донбас був яскравим прикладом «єдиної інтернаціональної родини», у якій провідну та визначальну роль відіграв багатонаціональний робітничий клас [45].

Митці радянської пропаганди завжди вміли писати про рівність усіх народів, при цьому обов'язково зазначивши унікальну провідну роль російського народу. Це яскраво демонструють рядки: «Проводячи ленінський курс на забезпечення фактичної рівності націй і народностей, Комуністична партія за короткі історичні строки забезпечила ліквідацію успадкованої від минулого нерівності націй, їх всебічний розквіт і поступове зближення. Провідне місце у цьому широкому соціальному процесі належало російському робітничому класові, який завжди ставив і ставить на перший план свої інтернаціональні обов'язки» [46]. Такий факт виокремлення обурював представників неросійської національної інтелігенції.

У розділі «Розвиток духовних основ єдності соціалістичного суспільства» «Ленінської національної політики партії в дії» можемо прочитати, якою радянська влада бачила реалізацію національної політики не в економічній чи соціальній, а саме в культурній сфері суспільства в УРСР. Від початку йдеться про те, що в умовах розвинутого соціалізму, характерним для духовного життя соціалістичних націй є зближення і взаємозбагачення національних культур, із яких складається єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура. Це означало, що «у різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури все більш виразно виступають інтернаціональні риси» [47].

Партійне керівництво, користуючись усіма засобами пропаганди, запевнювало суспільство, що радянській соціалістичній культурі властивий гармонійний розвиток усіх її основних складових частин: народної освіти, науки, літератури, мистецтва, художньої самодіяльності тощо. Розвиток радянської соціалістичної культури сприяв розквітові та зближенню соціалістичних націй, інтернаціональному і патріотичному вихованню радянських людей, зміцненню радянського соціалістичного ладу [48].

У чому ж тоді радянська влада вбачала

реалізацію національної політики в гуманітарній сфері?

Перш за все, це полягало в курсі партії на вирівнювання показників культурного розвитку націй і народностей Радянського Союзу. Тобто в наданні писемності неписемним народам та розбудові галузі освітніх установ. Також до цього процесу була залучена література. Яскраво, без потреби в коментуванні про це йдеться в газеті «Літературна Україна»: «Українська радянська література, вірна прапору марксизму-ленізму, найдемократичнішому і життєстверджуючому методу – соціалістичному реалізму, натхненно працюватиме на комунізм» [49].

Що стосується музики, то у цьому питанні радянське керівництво дотримувалося тієї точки зору, що для українських композиторів значною школою і невичерпним джерелом натхнення є творчість композиторів Росії, серед яких багато хто пише твори на українські теми [50]. Досить велику роль у духовному житті радянських людей відігравало кіно, яке В.І. Ленін називав найбільш масовим і важливим для народу мистецтвом. На думку компартії, національна політика дружби народів втілювалася тут через участь у низці стрічок Української РСР відомих акторів Росії, Закавказзя, Прибалтійських та інших республік, водночас акторів Української РСР, які виконували багато ролей у фільмах, що створювалися на кіностудіях братніх республік. Так само декларативно оголошувалося, що складовою і невід'ємною частиною радянського образотворчого мистецтва було українське образотворче мистецтво. Не забували при цьому згадати про те, що одну з найцінніших його рис становить ідейна спорідненість із російським мистецтвом. Механізмом реалізації національної політики дружби народів при цьому виступав систематичний обмін художніми виставками [51].

На думку радянського керівництва, глибокий процес інтернаціоналізації, взаємовплив і взаємозбагачення відбувалося в усіх сферах духовної культури – у літературі, музиці, живописі, хорео-

графії, архітектурі тощо. Наприклад, взаємозбагачення національних культур у галузі драматичного мистецтва виявлялося в тому, що до репертуару театрів України, поряд із п'єсами українських і російських авторів, включали п'єси драматургів Білорусії, Молдавії, Грузії, Азербайджану, Киргизії, Латвії тощо. У свою чергу п'єси українських драматургів (О. Корнійчука, Я. Баша, О. Леванди, О. Коломійця) ставилися в багатьох театрах союзних і автономних республік і областей [52].

Також великого значення для зміцнення духовної єдності радянських народів мали спільне відзначення ювілейних дат діячів братніх культур, обмін художніми виставками, концертно-виконавськими силами, декади і тижні національних культур у Москві та столицях союзних республік. Наприклад, у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ Л.Г. Мельникова йшлося: «З часів проведення першої декади українського радянського мистецтва в Москві пройшло вже 15 років... доцільно просити ЦК ВКП(б) та Союзний уряд дозволити провести у лютому 1951 року другу декаду українського мистецтва та літератури в Москві». Це робилося для того, щоб «у музиці, літературі, в піснях, танцях і образотворчому мистецтві відобразити розквіт культури українського радянського народу – соціалістичної за змістом і національної за формою, як наслідок величної перемоги ленінсько-сталінської національної політики більшовицької партії, сталінської дружби народів» [53]. Декаду було проведено в жовтні 1950 року. Лише протягом 1960-х років у Радянському Союзі було проведено 70 декад, тижнів і днів національних культур і 140 фестивалів, свят мистецтв [54].

Трудівники Донбасу мали досвід культурного співробітництва з іншими областями та республіками Радянського Союзу. Міста регіону постійно брали участь у проведенні різноманітних фестивалів, декад, днів літератури та мистецтва народів СРСР в Україні. Тут проводилися місячники Білорусії, Узбекистану, Грузії, Молдавії та інших республік. Донбас відвідували діячі літератури народів радянських рес-

публік. Тільки в 1971 р. в Донецькій області побували письменники Узбекистану та Гірно-Алтайської автономної області, на Ворошиловградщині – літератори Татарії. У свою чергу, письменники Донбасу в складі делегацій Української РСР відвідали багато республік [55].

Робітники Донбасу були задіяні у великій кількості форм масової міжреспубліканської культурної співпраці. Представники Донецької та Кемеровської областей, які змагалися, постійно влаштовували експозиції виставок самодіяльних художників, проводили фотовиставки про життя трудівників Кузбасу та Кемерово, практикували обмін тематичними сторінками преси, кіносюжетами та радіопередачами. У 1972 р. в Донбасі пройшли тижні лекторів Росії, Білорусії, Вірменії, Литви, Казахстану, Таджикистану [56].

Наприклад, у 1968 р. за дорученням секретаря ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренка відділ культури ЦК КПУ зібрав інформацію про вулиці, площі, які мали «польські» назви. Не в кожній області УРСР були такі. У Донбасі було 29 назв: 27 у Донецькій і 2 в Луганській областях. Узагалі найбільше об'єктів, що мали польські назви, було у Львівській – 42, Донецькій – 27, Тернопільській – 20, Івано-Франківській – 14, Волинській – 11 областях. У Сумській, Херсонській, Чернігівській, Вінницькій, Хмельницькій областях, за попередніми даними, не було виявлено жодної назви. Відділ культури ЦК КПУ рекомендував обкомам партії останніх розглянути питання про доцільність надання окремим вулицям, площам імен видатних польських політичних і культурних діячів [57]. Так радянська влада на практиці показувала, що політика «ленінської дружби народів» працює.

До ЦК КПУ надійшов лист від ЦК КП Туркменістану, у якому говорилося про те, що «декади національних культур в СРСР, які проводилися в останні роки, мали великий відклик у братніх народів Радянського Союзу та стали доброю традицією. Вони сприяють подальшому укріпленню непорушної дружби наших народів, взаєм-

ному збагаченню та розквіту їхніх культур, посиленню інтернаціонального виховання трудящих». Тому ЦК КП Туркменістану просив у листопаді-грудні 1968 р. провести Декаду української літератури та мистецтва в Туркменістані [58]. Таким чином радянська влада створювала уявлення про повноцінний розвиток національних культур у СРСР.

Звертався до першого секретаря ЦК КПУ П.Е. Шелеста й Ульяновський обком КПРС із листом про проведення Днів культури Української СРСР в Ульяновську в травні 1970 р. [59].

У 1977 р. було проведено Декаду української радянської літератури у Вірменії [60].

У 1977 р. пройшли Дні Радянської України на ВДНГ СРСР, присвячені 60-річчю Великого Жовтня [61].

Однією з ефективних форм культурних зв'язків республік були кінофестивалі. Протягом 1960-70-х років у Києві відбулися фестивалі кінофільмів Білоруської, Азербайджанської, Грузинської, Вірменської, Таджикиської та інших республік. Фільми, створені на кіностудіях Української РСР, систематично демонструвалися в Москві, Ленінграді, столицях, містах і селах усіх радянських республік [62].

Як стверджувала партія, в умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів СРСР їх національні мови розвивалися на основі рівноправності та взаємозбагачення. Процеси мовної взаємодії супроводжуються не злиттям національних мов, а їх бурхливим розвитком і подальшим збагаченням, у якому відображаються інтернаціоналізація суспільного життя, гармонійне поєднання інтернаціонального та національного. Зважаючи на вищезазначене, подальший розвиток національних мов відбувається одночасно з інтенсивним поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Радянська пропаганда пояснювала таку лінію в мовній політиці так: двомовність – характерна

риса розвитку соціалістичної культури в СРСР. Стверджувалося, що «на противагу двомовності в капіталістичному світі, де, як правило, мова панівної нації є офіційною, державною, двомовність у нашій країні розвивається на рівноправній основі і пов'язана з плідним розвитком і взаємозбагаченням обох мов». Так, за офіційними заявами, функціонування української і російської мов в Українській РСР відбувалося на основі повної добровільності й рівноправності, воно регулювалося практичними суспільними та побутовими потребами. Радянське керівництво прагнуло, щоб усі народи СРСР сприймали російську мову як могутній засіб швидкого культурного розвитку й обміну духовними цінностями, як свою міжнаціональну мову. Таким чином, декларувалося, що в радянському суспільстві відбувався двоєдиний діалектичний процес: розвиток і вдосконалення національних мов і поширення російської мови, як мови міжнаціонального спілкування [63]. Аналіз мовної політики радянської влади на території Донбасу є предметом інших досліджень автора [64; 65].

Оскільки мета цього дослідження – показати саме концепцію розуміння втілення національної політики радянською владою, не було спроби критичного аналізу співставлення теорії та практики. Тлумачення, взяті зі брошури «Ленінська національна політика партії в дії», є для нас концентрацією уявлення не тільки загальносоюзної пропаганди, а й уявленням українського радянського керівництва, як її складової.

Висновки

Отже, на думку радянської влади, національне питання було повністю вирішене на момент досліджуваного періоду.

Особливістю реалізації національної політики на Донбасі було те, що регіон став суцільно індустріальним. А, отже, основним важелем для впровадження концепції «дружби народів» були трудові колективи підприємств.

Література

1. Бакало І. Національна політика Леніна / І. Бакало. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 211 с.
2. Майстренко ІІ. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. – Muenchen, 1978. – 224 с.
3. Панібудьласка В. Ф. Ленінська національна політика у дії / В. Ф. Панібудьласка. – К., 1987.
4. Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959-1965 рр. / В. Ф. Панібудьласка. – К., 1967.
5. Панібудьласка В. Ф. Інтернаціоналістська єдність радянської молоді / В. Ф. Панібудьласка. – К., 1978.
6. Панібудьласка В. Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність / В. Ф. Панібудьласка. – К., 1989. – 45 с.
7. Панібудьласка В. Ф. Сила великої дружби / В. Ф. Панібудьласка. – Київ, 1982.
8. Пизюр Є. Посталінська національна політика Москви і висновки для Заходу / Є. Пизюр. – Б.м. : Вид. «Укр. вістей», 1953. – 60 с.
9. Зиманас Г. О. Дружба народов СССР и преодоление пережитков буржуазного национализма / Г. О. Зиманас // Вопросы философии. М. – 1958. – №1. – С. 26-38.
10. Ясницький Г. І. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України / Г. І. Ясницький – К., 1953. – 102 с.
11. Лихолат А. В. Содружество народов СРСР в борьбе за построение социализма (1917-1957) / А. В. Лихолат. – М., 1976. – 368 с.
12. Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР / В. Е. Маланчук. – М., 1972.
13. Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. і.], 1997. – Вип. 1 / упоряд. І. О. Кресіна [та ін.]. – 1997. – 167 с.
14. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність : Документи і матеріали : довідник : У 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1997. – 704 с.
15. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні : історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 44.
16. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 4.
17. История рабочих Донбасса : В 2 т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР ; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму : Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 296.
18. Там само, С. 296-297.
19. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 77-79.
20. Каретніков І. Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953-1964 рр. / Автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01. Донецьк, 2013 – 20 с.
21. Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах.) / гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. М., «Советская энциклопедия», 1978. – Т. 28. Франкфурт – Чага. 1978. – 616 с. – С. 489.
22. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 7.
23. Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року / Л. І. Брежнев. – К., Політвидав України, 1976. – С. 8.
24. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 8.
25. История рабочих Донбасса : В 2 т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР ; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму : Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 297.
26. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 24.

27. История рабочих Донбасса : В 2 т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР ; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму : Т. 2 . – 1981 . – 432 с. – С. 298.
28. Там само, С. 298-299.
29. Там само, С. 299.
30. Там само, С. 300.
31. *Лихолат А. В.* Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 27.
32. Там само, С. 28.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1880, арк. 7.
34. История рабочих Донбасса : В 2 т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР ; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму : Т. 2 . – 1981 . – 432 с. – С. 301.
35. Там само, С. 302.
36. Там само, С. 305.
37. Там само, С. 305.
38. Там само, С. 305.
39. Там само, С. 306-307.
40. Там само, С. 307-308.
41. Там само, С. 308.
42. Там само, С. 308.
43. Там само, С. 298.
44. Там само, с. 297.
45. Там само, С. 298.
46. *Лихолат А. В.* Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 37.
47. Там само, С. 51.
48. Там само, С. 52.
49. Там само, С. 63.
50. Там само, С. 64.
51. Там само, С. 65-66.
52. Там само, С. 66.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 14, арк. 5.
54. Политическое самообразование, 1976, № 5. – С. 47.
55. История рабочих Донбасса : В 2 т. / ред. Ю. Ю. Кондюфор ; АН УССР ; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму : Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 309.
56. Там само, С. 310.
57. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 41, арк. 27-33.
58. Там само, спр. 20, арк. 72.
59. Там само, арк. 121.
60. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. арк. 2.
61. Там само, спр. 1505, арк. 1.
62. *Лихолат А. В.* Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 67.
63. Там само, С. 69-70.
64. Національна політика радянської влади у системі шкільної освіти 1943-1982 рр. (на матеріалах Донецької області) / І. Баликін // СХІД, 2014. – № 1 (127). – С. 112-118.
65. Національна політика радянської влади у мовному середовищі Донбасу (1943-1982 рр.) / І. Баликін // Історичні і політологічні дослідження. 2013. – № 3. – С. 241-252.

Специфические особенности предотвращения аборт в современном обществе

Специфічні особливості запобігання абортам у сучасному суспільстві

Я.В. Литвинцева
преподаватель кафедры
правоведения,
УО ВФПБ
Международный
университет «МИТСО»

У статті названо основні причини, що формують феномен виникнення в соціумі такої медичної послуги, як штучне переривання вагітності. Враховано особливості компромісного вирішення проблеми абортів стосовно соціально-психологічного, духовно-морального рівнів розвитку цивілізованого суспільства.

Ключові слова: штучне переривання вагітності, ембріон людини, право на життя, соціальне забезпечення сім'ї, антиабортна програма.

В статье названы основные причины, формирующие феномен появления в социуме такой медицинской услуги, как искусственное прерывание беременности. Учтены особенности компромиссного решения проблемы аборт относительно социально-психологического, духовно-нравственного уровней развития цивилизованного общества.

Ключевые слова: искусственное прерывание беременности, эмбрион человека, право на жизнь, социальное обеспечение семьи, антиабортная программа.

In the article author is identified main reasons for forming the occurrence of the phenomenon in society such medical services as abortion. The features of a compromise solution to the problem of abortion, the socio-psychological, spiritual and moral development levels of civilized society were taken into account.

Keywords: abortion, human embryo, the right to life, welfare families, anti-abortion programs.

Постановка проблеми

Многие представители современного общества, перестав осознавать и в последующем соблюдать моральные брачно-семейные устои, были ориентированы на материальную составляющую своей жизни, что послужило основной причиной формирования понятия нежеланной беременности и отношения к беременности как к проблеме, а не как к чему-то святому и жизненно важному. В силу этого существует необходимость разработки социального, морально-психологического и материального поддержания семей, на воспитании у которых находятся дети.

Анализ последних исследований и публикаций

Научно-теоретическая основа работы была ориентирована на отдельные идеи, которые сформировали в своих трудах известные отечественные и зарубежные специалисты: Х. Борленд, П.Т. де Шарден, Вильгельм Райх, Д.И. Мейер, Е. Велти, Бернард Натансон, Иероним Лежен, Эрнст Хант, Д. О'Коннор, Жак Судо, И.В. Чиндин, О. Ранк, М. Тули, Б. Херинг, М.Д. Байлес, М. Босанац, Н.Н. Федосеев и Е.А. Фролов, В.А. Голиченков, Д.В. Попов, Н.И. Матузов, Н.Н. Алексеев, Л.О. Красавчиков, Л.Н. Толстой, Л.И. Петражицкий, Е.С. Резник, Н.В. Левашов, В.А. Шемшук, Ю.Л. Бессмертный, Н.В. Крылов.

Не решенные ранее части общей проблемы

При исследовании такой медицинской услуги в системе организаций здравоохранения, как аборт, автором было определено, что в рамках научной, медицинской, юридической и социологической сферы жизнедеятельности человека приоритеты расставлены не в пользу права на жизнь человеческого эмбриона. Следует учесть, что алогично пренебрегать жизнью человека на одной стадии его развития, но гарантировать защиту его прав при достижении другой стадии. Однако исследование нормативной базы показывает лицемерность многих законодательно сформированных и действующих норм в вопросе так называемой защиты человеческого плода, в том числе жизни и здоровья женщины.

Формулирование целей статьи

Цель публикации заключается в отображении научной и практической значимости воспрепятствования осуществлению искусственного прерывания беременности женщины на любой стадии внутриутробного развития человеческого эмбриона, с учетом изменения социально-правового положения семьи в обществе.

Изложение основного материала исследования

По данным статистики Всемирной организации здравоохранения ежегодно в мире от абортов умирает 70 тыс. женщин. Каждая четвертая женщина, сделавшая аборт, становится бесплодной. На основании проведенных исследований британскими и отечественными учеными-медиками было выявлено, что вследствие искусственного прерывания беременности приблизительно у 34% женщин наблюдаются различного рода нарушения их психологического и физиологического состояния здоровья. Не утешительные результаты затрагивают белорусское государство, на 100 родов приходится 30 абортов. Каждый год в Республике Беларусь насчитывается 1 тыс. абортов по генетическим показаниям, 90% абортов в стране осуществляется

до двенадцати недель беременности. В 2011 и 2012 гг. в Республике Беларусь зафиксировано 27 тыс. случаев прерывания беременности, в 2013 г. – 31 тыс., а всего за 20 лет было произведено около 3 млн абортов [8].

Главная задача, которую преследует автор – воспрепятствовать осуществлению абортов, тем самым сократив их численность, что в свою очередь поспособствует уменьшению количества смертности среди женщин и обеспечит сохранение жизни будущему человеку.

Согласно ч. 2 ст. 27 Закона Республики Беларусь от 18 июня 1993 г. № 2435-ХІІ «О здравоохранении» в организациях здравоохранения женщине при сроке беременности не более двенадцати недель, после консультации с врачом предоставляется право на аборт [3]. Для реализации охранительных мер здоровья и психического состояния женщины, а также защиты жизни человеческого эмбриона необходимо увеличить стоимость медицинских услуг на искусственное прерывание беременности по социальным показаниям. Если действующие на сегодняшний день цены на прерывание беременности значительно повысить, то это создаст препятствие к чрезмерному производству абортов. В частности, оплата услуг по прерыванию беременности до двенадцати недель может варьировать от пяти базовых величин и выше, в зависимости от того, какая установленная фиксированная сумма будет сдерживающим элементом абортов.

При отсутствии средств на момент осуществления искусственного прерывания беременности возможны варианты, когда женщина передумает и настроится на рождение и достойное воспитание будущего малыша, также у отца ребенка будет время не только узнать о факте беременности женщины, но и переубедить будущую мать не совершать запланированное действие.

Предложенный метод решения проблемы не является совершенным с морально-нравственной точки зрения, а также не закрепляет гарантий эффективного

преодоления рассматриваемого вопроса. Однако законодательное закрепление такого рода материального барьера, если не искоренит проблему, то хотя бы будет выступать сдерживающим фактором осуществления аборт (см. табл. № 1).

На основании статистических данных за 2013 г. в Республике Беларусь зафиксировано около 31 тыс. аборт, среди которых 27,9 тыс. (90%) аборт произведенные до двенадцати недель беременности и 3,1 тыс. (10%) аборт – от двенадцати до двадцати двух недель беременности [8]. Выделяются такие виды аборт, проводимые в учреждении здравоохранения: мини-аборт с обезболиванием осуществляется до пяти недель беременности, медикаментозный аборт до семи недель беременности и хирургический аборт от шести до двадцати двух недель беременности женщины. Стоимость медицинских услуг в 2014 г.

на каждый вид прерывания беременности значительно разнится. Цена на мини-аборт составляет 29 450 белорусских рублей, на медикаментозный аборт – от 139 950 белорусских рублей, на хирургический аборт – свыше 110 600 белорусских рублей [1]. В том случае, если установить оплату за прерывание беременности до двенадцати недель в размере пяти базовых величин, то уже на сегодняшний день общая сумма дохода государственной казны составляла бы 23 250 000 000 белорусских рублей в расчете на 31 000 аборт. Привлеченные средства в казну можно задействовать для реализации государственной программы стимулирования рождаемости и оказания материальной помощи матерям. Прогнозируя ситуацию в будущем, можно предположить вариант снижения числа аборт вдвое, в результате установления материально затруднительного положения

Таблица 1

Проект повышения стоимости услуг за прерывание беременности

Проект повышения стоимости услуг за прерывание беременности от 5 до 25 базовых величин					
Предполагаемая стоимость аборта	5 базовых величин	10 базовых величин	15 базовых величин	20 базовых величин	25 базовых величин
1 базовая величина =150 000 бел. руб.	750 000	1 500 000	2 250 000	3 000 000	3 750 000
общая сумма исходя из количества осуществляемых аборт в стране (на 2014 г. – 31 тыс. аборт)	23 250 000 000 бел. руб.	46 500 000 000 бел. руб.	69 750 000 000 бел. руб.	93 000 000 000 бел. руб.	116 250 000 000 бел. руб.
Действующая ситуация на 2014 год					
Разновидности аборт, их общая характеристика	Мини-аборт с обезболиванием (до 5 недель) Медикаментозный аборт (до 7-8 недель)	Хирургический аборт (до 22 недель беременности)	Сумма за аборт до 12 недель беременности (90%)	Сумма за аборт от 12 до 22 недель беременности (10%)	Общая сумма исходя из количества осуществляемых аборт в стране (на 2014 г. – 31 тыс. аборт)
Стоимость медицинских услуг	29 450 бел. руб. 139 950 бел. руб.	110 600 бел. руб.	821 655 000 бел. руб.	342 860 000 бел. руб.	11 645 150 000 бел. руб.

для осуществления искусственного прерывания беременности.

Причина избранного автором варианта решения данной актуальной проблемы обусловлена особенностями непосредственно самого социума. Современное общество испытывает страх исключительно тогда, когда угроза достигает их материального положения, и современников мало волнует, что вследствие искусственного прерывания беременности погибает человек, будущий гражданин страны. Предполагается, что негативный фактор осуществления аборт, помимо смертельного исхода для эмбриона человека, усугубляющим образом влияет и на дальнейшую судьбу семьи. У автора лишь один вопрос: «Смогут ли придти родители эмбриона человека к тем достижениям и высотам, к которым мог бы придти человек, которого они лишили жизни?»

Параллельно автором был изучен вопрос о целесообразности введения налоговых обязательств в отношении женщин, давших согласие на прерывание беременности. Налог на аборт не эффективен и не практичен, так как в целом люди негативно относятся к обременению их дополнительными налоговыми обязательствами. В подтверждение данному аргументу может служить проведенный опрос пользователей сети Интернет, из которых 87,6% негативно отреагировали на введение налога на аборт, и всего лишь 12,4% одобрили необходимость данного вида налога как

эффективного устранения прерываний беременности [7] (см. рис.1).

Сравнивая два предложенных варианта воспрепятствования аборт: повышение цен на медицинские услуги, связанные с прерыванием беременности, и введение налога на аборт, – бесспорно, наиболее значимая практичность первого предложенного варианта существенно превышает необходимость в налоговых обязательствах.

Не следует забывать о том, что любой отрицательный феномен с одной стороны должен сопровождаться положительными моментами, с другой стороны. Если для женщины ставятся ограничительные меры, то должны существовать и компенсационные, то есть в случае, если женщина отказывается от аборта, ей должна быть предоставлена гарантия материальной и моральной поддержки. С материальной стороны этот факт проявляется в выплате достойного пособия. В Законе Республики Беларусь «О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей» от 29 декабря 2012 г. № 7-3 [2] установлено, что с 1 января 2013 г. размер пособия по уходу за ребенком в возрасте до трех лет дифференцируется в зависимости от количества детей, воспитываемых в семье. На первого ребенка он составляет 35% среднемесячной заработной платы, на второго и последующих детей – 40%. Пособие на ребенка-инвалида назначается и выплачивается в размере 45% среднемесячной заработной

Рис. 1. Опрос в сети Интернет «Необходимость введения налога на аборт»

платы независимо от очередности рождения детей в семье [5].

По мнению же автора, данная сумма в Белорусском государстве вполне может составлять тридцать базовых величин на первого ребенка, на второго и последующих детей размер пособия повышается на три базовых величины. Размер пособия по уходу за ребенком-инвалидом до трех лет может составлять сорок базовых величин. Данные предложения автора, в сравнении с современной ситуацией, повышают благосостояние матерей практически вдвое (см. табл. № 2).

Обеспечение же моральной поддержки видится в создании специализированного практически ориентированного центра в помощь семье. Был разработан авторский проект относительно названия, правового статуса и основных практических реализуемых целей и задач центра. По мне-

нию автора, такое специализированное учреждение вполне может носить название центр «МАМА», месторасположение которого целесообразно создать при церквях, учреждениях здравоохранения, детских интернатных учреждениях, при учреждениях дошкольного образования, такие как ясли-сады, детские сады, при учреждениях образования. Местонахождение таких центров обусловлено необходимостью личной встречи и взаимодействия с детьми, чтобы способствовать формированию у будущей матери желания не только отказаться от аборта, но, родив ребенка, обеспечить ему достойное воспитание и развитие. В центре должны быть задействованы грамотные специалисты в рамках своей сферы деятельности, такие как медики, психологи, юристы, ученые, преподаватели университетов, учителя школ, воспитатели детских садов

Таблица 2

Проект изменения размера пособий семьям, воспитывающим детей

Действующий Закон Республики Беларусь «О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей» от 29 декабря 2012 г. № 7-3			Проект	
Вид пособия	Размер пособия	Сумма, рублей	Размер пособия	Сумма, рублей
		с 01.11.2014 по 31.01.2015		
В связи с рождением ребенка (единовременное):				
при рождении первого ребенка	10 БПМ	13 960 000	15 БПМ	20 940 000
при рождении второго и последующих детей	14 БПМ	19 544 000	20 БПМ	27 920 000
Женщинам, ставшим на учет в государственных организациях здравоохранения до 12-недельного срока беременности (единовременное)	100 % БПМ	1 396 000	2 БПМ	2 792 000
По уходу за ребенком в возрасте до 3 лет (ежемесячное):	от среднемесячной з/платы работников за квартал		от 30 б.в. до 40 б.в. (ежемесячно)	
на первого ребенка	35 %	2 233 950	независимо от средне-месячной заработной платы работника	4 500 000
на второго и последующих детей	40 %	2 553 100		4 950 000
на ребенка-инвалида	45 %	2 872 200		6 000 000

и т.д., которые смогли бы оказать свою помощь при решении сложных жизненных ситуаций в семьях. Например, всем давно известны случаи беременности несовершеннолетних школьниц, очевидно, что такому человеку будет нужна помощь не только психологов, учителей и воспитателей, но и профессиональная консультация юриста, который в дополнение ко всем вопросам сможет проинформировать будущую мать о материальных гарантиях, предоставляемых государством. Также не обойдется и без профессионалов-медиков, которые убедительно смогли бы донести до несовершеннолетней сведения об опасности аборта для её жизни и здоровья, а также факт убийства человеческого эмбриона.

Возникнет необходимость осуществлять дополнительное психологически направленное консультирование родителей несовершеннолетней беременной о негативных факторах искусственного прерывания беременности в отношении их дочери. Достаточно эффективным будет также личный опыт тех женщин, которые не произвели аборт. Нет ничего бесценнее, чем наглядный пример того, как не следует делать, и в пользу кого необходимо сделать выбор. Ведь как показывает практика, нет ещё ни одной женщины, которая сделала бы аборт и не понесла бы никаких утрат в физическом и моральном плане.

Не всегда врач в учреждении здравоохранения может самостоятельно решить вопрос воспрепятствования прерыванию беременности. Однако когда специалисты разных областей деятельности объединяют свои усилия, то можно достичь желаемого результата – сохранить жизнь будущему гражданину страны.

К основным целям центра «МАМА» следует отнести следующее:

- личная беседа женщин со специалистами;
- возможность принимать личное участие в антиабортных программах;
- личная встреча беременных женщин, желающие сделать аборт, с женщинами, которые родили детей;
- опубликование статей, направленных

на пропаганду образования и сохранения семьи как основы государства;

- проведение агитационных мероприятий за сохранение жизни человеческого эмбриона;
- оказание бесплатной юридической помощи женщинам в защите их прав и интересов в законном порядке;
- материальная поддержка и предоставление иных социальных гарантий, в зависимости от сложившихся обстоятельств.

Следует отметить, что проблема кроется не в самой беременности женщин, а дозволенности со стороны государства производить аборт. Конечно же, бесспорны те случаи, когда по медицинским критериям женщина вынуждена согласиться на искусственное прерывание беременности на том основании, что факт беременности может быть летальным как для ребенка, так и для самой матери. Однако в разработанном автором проекте закона «О защите прав эмбриона человека» делается замечка о волеизъявлении со стороны женщины несмотря ни на что родить ребенка, то есть будущая мать предпочитает рождение ребенка своей жизни, и это её выбор.

Белорусским законодательством дозволено осуществлять аборт по медицинским критериям. В частности Постановлением Министерства здравоохранения Республики Беларусь от 7 февраля 2007 г. № 15 «Об утверждении инструкции о порядке проведения искусственного прерывания беременности» определено сто сорок три медицинских показания для искусственного прерывания беременности [4]. Среди данного перечня можно отметить такие заболевания, как состояние физической незрелости женщины; состояние угасания функциональной системы женщины (возраст менее 18 лет и 45 лет и старше); туберкулез любой формы; сифилис; тяжелая форма вирусного гепатита; тяжелая форма сахарного диабета; все формы рассеянного склероза; все формы эпилепсии; глаукома на любой стадии; все формы отосклероза; артериальная гипертензия второй стадии и выше; бронхоэктатическая болезнь тяжелой формы; язва желудка; грыжи; цирроз

печени; ампутация руки или ноги; почечная недостаточность; гидронефроз; чрезмерная непрекращающаяся рвота беременной женщины; умственная отсталость; синдром Дауна и др. [4].

Дискуссионным является вопрос сохранения беременности, наступившей вследствие изнасилования или инцеста, а также наличия патологии у человеческого эмбриона. С учетом психологического состояния женщины, вопрос беременности вследствие насильственных действий должен быть предоставлен исключительно на её рассмотрение, поскольку только женщина может определить для себя, сможет ли воспитать будущего ребенка, зачатого подобным способом. Необходимо учесть и ту связь, которая возникает между фактом изнасилования (или инцестом) и зачатием – возможность рождения психически неустойчивого или в целом больного человека. Одновременно, лишение жизни человеческого эмбриона по данной причине с гуманной стороны есть не что иное, как бесчеловечное умаление конституционного общеустановленного права на жизнь пока ещё не родившегося, но уже человека.

Что же касается случаев выявления патологии развивающегося зародыша, то решение данного вопроса целесообразно закрепить исключительно за родителями эмбриона человека.

В свою очередь, Постановлением Совета Министров Республики Беларусь 23 октября 2008 г. № 1580 «Об определении перечня социальных показаний для ис-

кусственного прерывания беременности» предусмотрено всего лишь два критерия прерывания беременности по социальным основаниям: наличие решения суда о лишении родительских прав и беременность, наступившая в результате изнасилования [6].

Выводы

Поставленная цель – сократить, а в будущем и предотвратить производство аборт будет достижима только в том случае, если беременная женщина будет уверена в своей материальной стабильности, гарантируемой со стороны государства, и в моральной поддержке, предоставляемой со стороны общества, то есть – одобрение и поддержание беременности. Аборт противоречит конституционным принципам защиты материнства и детства и в целом разрушает традиционные ценностные основы семьи, что в последующем негативно сказывается и на социально-культурном уровне развития государства.

Следует считать, что с момента зачатия человека любое посягательство на его жизнь может рассматриваться как преступление. Общеизвестно, что аборт является насильственным прерыванием жизни ребенка на любом этапе внутриутробного формирования и развития. На основании этого логично отменить право на прерывание беременности, закрепленное в ст. 27 Закона Республики Беларусь от 18 июня 1993 г. № 2435-XII «О здравоохранении» [3], оставив в качестве исключительного варианта – беременность, представляющую угрозу жизни и здоровью матери.

Литература

1. Витебский областной клинический родильный дом // Министерство здравоохранения Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vokrd.by/platnye-uslugi/цены-для-граждан-рб/>. Дата доступа: 08.02.2015
2. Закон Республики Беларусь «О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей» от 29 декабря 2012 г. № 7-3 // Право. Законодательство Республики Беларусь от 7 мая 2014. – № 148 -3.
3. Закон Республики Беларусь «О здравоохранении» от 10 июля 2012 г. № 426-3 // Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь от 16 марта 2001. – № 2 / 399.
4. Постановление Министерства здравоохранения Республики Беларусь «Об утверждении инструкции о порядке проведения искусственного прерывания беременности и признании утратившим силу Постановления Министерства здравоохранения Республики Беларусь от 1 августа 2002 г. № 60» от 7 февраля 2007 г. № 15 // Белорусский правовой портал от 27 февраля 2007 г. – № 8/15958.

5. Постановление Совета Министров Республики Беларусь «Об определении перечня социальных показаний для искусственного прерывания беременности и признании утратившим силу Постановления Совета Министров Республики Беларусь от 5 июля 2002 г. № 902» от 23 октября 2008 г. № 1580// Право. Законодательство Республики Беларусь от 15 января 2013. – № 5/36786.

6. Постановление Совета Министров Республики Беларусь «Об утверждении прожиточного минимума для основных социально-демографических групп населения и Положения о порядке расчета бюджета прожиточного минимума по основным социально-демографическим группам и в среднем на душу населения» от 4 сентября 2014 г. № 865// Министерство труда и социальной защиты Республики Беларусь от 1 ноября 2014. – № 92.

7. Налог на аборт // Аборты и движение в защиту жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://o-megas.livejournal.com/168177.html>. Дата доступа: 07.02.2015

8. Статистические данные Всемирной организации здравоохранения в отношении абортов [Электронный ресурс] // Сайт врачей Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://doktora.by/novosti-mediciny/aborty-v-belarusi-v-2013-godu-na-100-rodov-pochti-30-abortov>. Дата доступа: 04.02.2015

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько- процесуальне право

Загальна характеристика та специфічні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців

С.О. Баран

кандидат юридичних
наук, доцент кафедри
державно-правових
дисциплін секції
цивільно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті подано загальну характеристику юридичної відповідальності; досліджено специфічні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців; виокремлено цілі юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, військовослужбовці, юридична відповідальність військовослужбовців.

В статті представлена обшая характеристика юридической ответственности; исследованы специфические особенности юридической ответственности военнослужащих; выделены цели юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, военнослужащие, юридическая ответственность военнослужащих.

The article describes the legal responsibility and investigates specific features of the legal responsibility of serviceman, determines characteristics and purposes of the legal liability.

Keywords: legal liability, serviceman, military legal responsibility.

Постановка проблеми

Одним із найважливіших заходів у роботі з укріплення військової дисципліни, правопорядку та законності в Збройних силах України є притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

За допомогою юридичної відповідальності встановлюються дієві механізми

охорони і захисту суспільних відносин від неправомірних посягань шляхом покарання діянь, які порушують умови нормального розвитку суспільства, суперечать інтересам держави, суспільства в цілому й окремих індивідів. Карл Маркс визначав відповідальність як засіб самозахисту суспільства від порушення умов його існуван-

ня. Розгляд юридичної відповідальності саме в цьому контексті дає змогу з'ясувати її роль і значення в системі забезпечення та гарантування прав і свобод особи, їх охорони і захисту від незаконних порушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказана проблематика цікавить багатьох науковців, серед яких слід виділити В.Й. Пашинського, О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенка, В.М. Александрова, С.С. Тюріна, Н.Н. Арисова та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого розроблення та дослідження потребують визначення поняття та ознак юридичної відповідальності, розкриття саме специфічних особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення характеристики юридичної відповідальності військовослужбовців, аналіз ознак юридичної відповідальності, розкриття її цілей і принципів, виокремлення специфічних особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження

Юридична відповідальність являє собою складне багатопланове соціальне явище, яке включає філософські, правові, моральні та інші аспекти відповідальності. Відповідальність відображає об'єктивний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них вимог.

Як один із видів соціальної відповідальності, юридична відповідальність має низку специфічних особливостей.

Так, на відміну від інших видів соціальної відповідальності застосування юридичної відповідальності регулюється нормами права. Її зміст визначається державою в особі компетентних органів влади і управління, у тому числі й військово-

го. Вона полягає в застосуванні до правопорушника встановлених санкцій (заходів примусу), право застосовувати які надано тільки державним органам і посадовим особам у межах їхніх повноважень.

Юридична відповідальність – різновид соціальної відповідальності, який закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [1, с. 134].

Для правопорушника відповідальність полягає як в обов'язку відновлення порушеного права, так і несення кари за вчинене правопорушення. При цьому юридична відповідальність покликана вплинути на свідомість правопорушника та інших осіб з метою утримання їх від вчинення протиправних вчинків у майбутньому.

Юридична відповідальність має дві підстави: нормативну та фактичну. Під нормативною розуміються норми права, що встановлюють юридичну відповідальність. Під фактичною підставою розуміється конкретне правопорушення, тобто винне, протиправне діяння.

Юридична відповідальність нерозривно пов'язана з правопорушенням. *Правопорушенням* визнається протиправне і винне діяння (дія або бездіяльність), за скоєння якого настає юридична відповідальність.

Конституція України містить положення про відповідальність особи, які мають принциповий характер. Так, наприклад, ст. 61 Основного закону закріплює особистий характер відповідальності та заборону двічі притягати до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Отже, на особу не може бути покладена відповідальність за дії інших осіб, вона відповідає лише за свою власну поведінку, а також інші особи не повинні відповідати за її вчинки.

Юридичні ознаки правопорушення:

- це акт поведінки, діяння, що виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежне), виявлений зовні. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях;
- свідомо-вольовий характер, тобто дії

повинні залежати від волі та свідомості особи, вони мають бути добровільними;

- поведінка лише дієздатних деліктоздатних осіб, тих, що усвідомлюють значення своїх дій і здатні нести юридичну відповідальність. Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли у людини немає вибору, крім протиправних дій (необхідна оборона). Малолітні та душевнохворі не є деліктоздатними;

- усвідомлення вини з боку правопорушника – тобто наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб і суспільства в цілому. Вина відокремлює правопорушення від тих видів протиправної поведінки, що суспільно шкідливі, свідомо вольові, порушують норми права, але не відображають негативного ставлення суб'єкта до вимог правових приписів, скоюються без вини (необхідна оборона або крайня необхідність);

- протиправність діяння, тобто порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії);

- соціальна шкідливість. Правопорушення завдає майнової, соціальної, моральної, політичної шкоди. Шкода – це сукупність негативних наслідків правопорушення. Соціальною суттю шкоди є зменшення або знищення будь-якого блага, цінності, суб'єктивного права тощо. Шкода є обов'язковою ознакою будь-якого правопорушення. Але за деякі правопорушення відповідальність настає і без завдання шкоди, коли лише була така можливість (замах на вбивство, порушення правил безпеки на виробництві, яке могло б призвести до жертв);

- суспільна небезпека – реальна загроза інтересам держави, суспільства, особистості [2].

Суспільну небезпеку правопорушення розуміють як його здатність заподіяти шкоду суспільним відносинам, охоронюваним законом. За ступенем і характером суспільної небезпеки правопорушення поділяються на злочини і провини.

Злочин – це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечна винна дія або бездіяльність, за яку передбачено застосування кримінального покарання. Суспільна небезпека – основна ознака злочину, безпосередньо вказана у визначенні поняття злочину, і є основним критерієм для відмежування злочину від іншого правопорушення.

Порівняно з іншими видами правопорушень злочини мають найбільшу суспільну небезпеку і зумовлюють найбільш суворі заходи впливу – кримінальне покарання.

Провина – це менш суспільно небезпечне порушення юридичних норм. Розрізняють, наприклад, дисциплінарні та адміністративні проступки.

Протиправність – це ознака правопорушення, що характеризує спрямованість діяння проти вимог правової норми. Означає, що особа, винна у вчиненні правопорушення, здійснює дію чи бездіяльність, яка порушує норму права або статутні вимоги (щодо військовослужбовців). Протиправність, що становить формально-правову ознаку правопорушення, є допоміжним відносно суспільної небезпечності діянням.

Застосування юридичної відповідальності до військовослужбовців має низку особливостей. Це пов'язано з тим, що юридична відповідальність цієї категорії осіб регулюється як нормами права в цілому, так і нормами військового права, враховується специфіка військових відносин.

Застосування засобів державного примусу завжди викликало значну увагу суспільства. Це пов'язано з тим, що відповідальність торкається інтересів різноманітних суб'єктів і соціальних груп; у цій сфері можливі помилки, які мають суттєве значення. Існують принципи, що характеризують відповідальність як самостійний засіб гарантування та відновлення прав і свобод людини.

Принципи юридичної відповідальності – це положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності як засобу гарантування та охорони

об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного порядку.

Можна виділити такі принципи юридичної відповідальності: принцип справедливості, неможливості подвійного покарання, обов'язковості настання, відповідальності за провину, законності, доцільності, індивідуального покарання та ін.

Основними цілями юридичної відповідальності є:

1. Забезпечення прав в свобод суб'єктів шляхом їх гарантування, охорони та відновлення.

2. Охорона та захист суспільного порядку шляхом запобігання правопорушенням в перевиховання правопорушників.

3. Захист правопорядку та виховання громадян шляхом створення умов для покарання винних осіб та їх перевиховання; здійснення правової пропаганди та визначення переваг правомірної поведінки.

4. Компенсація спричиненої порушеннями шкоди та відновлення порушених суб'єктивних прав.

5. Запобігання скоєнню правопорушень у майбутньому [3, с. 142].

Підстави юридичної відповідальності – сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою (притягнення до відповідальності) і об'єктивно необхідною (настання відповідальності) [4, с. 136].

Підставами юридичної відповідальності є: наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення; юридичний факт – скоєння самого правопорушення; наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

До підстав звільнення від юридичної відповідальності належать: необхідна оборона; затримання, крайня необхідність; фізичний примус, виконання наказу, а також у певних випадках виконання обов'язків військової служби.

Так, не є правопорушенням «заподіяння шкоди посягає особі в стані необхідної оборони, тобто при захист особи і обороняється або інших осіб, що охороняються законом інтересів суспільства чи держави від суспільно небезпечного посягання» [5, с. 40].

Право на необхідну оборону мають у

рівній мірі всі особи, незалежно від їхньої професійної чи іншої спеціальної підготовки та службового становища. Це право належить особі, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб або органів влади.

Виключається юридична відповідальність і при заподіянні шкоди особі, яка вчинила злочин, при її затриманні для doprowadzenia до органів влади і припинення можливості здійснення нею нових злочинів, якщо іншими засобами затримати таку особу не є можливим і при цьому не було допущено перевищення необхідних для цього заходів. Перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, визнається їх явна невідповідність характеру і ступеню суспільної небезпеки скоєного затримуваною особою злочину і обставинам затримання, коли особі без необхідності заподіюється явно надмірна, не викликана обставинкою шкода. Таке перевищення тягне за собою кримінальну відповідальність лише в разі умисного заподіяння шкоди.

Виключає юридичну відповідальність при заподіянні шкоди охоронюваним законом інтересам фізичний примус, якщо внаслідок такого примусу особа не могла керувати своїми діями (бездіяльністю).

Юридична відповідальність поділяється на види: дисциплінарна – здійснюється у формі накладення дисциплінарних стягнень унаслідок: порушення порядку підлеглості, у відповідності з дисциплінарними статутами та положеннями тощо; адміністративна – накладається за адміністративні правопорушення і передбачає штрафи, втрати спеціальних прав та ін.; матеріальна відповідальність – наступає за матеріальну шкоду, заподіяну державі; цивільна відповідальність – має місце за порушення обов'язків, що зазначені в договорах, інших угодах, а також у разі заподіяння шкоди здоров'ю чи майну особи; кримінальна відповідальність наступає за скоєння злочинів і застосовується тільки в судовому порядку.

Відповідно до ст. 27 Закону України «Про Статут внутрішньої служби Зброй-

них Сил України» військовослужбовці, на яких накладається дисциплінарне стягнення за вчинене правопорушення, не звільняються від матеріальної та цивільно-правової відповідальності за ці правопорушення. За вчинення злочину військовослужбовці притягаються до кримінальної відповідальності на загальних підставах [6].

Специфічні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців:

- діє тільки для військовослужбовців (на відміну від інших громадян законодавством передбачена юридична відповідальність тільки військовослужбовців за скоєння військових злочинів і військових дисциплінарних проступків);

- підвищена міра відповідальності військовослужбовців за скоєння деяких правопорушень, що зумовлені принципом беззастережного підкорення командирам (начальникам). Наприклад, невиконання наказу працівником тягне за собою застосування заходів дисциплінарної відповідальності за нормами законодавства про працю, у той час як невиконання наказу військовослужбовцем може розглядатися як військовий злочин;

- командири та інші посадові особи наділені певними повноваженнями щодо притягнення військовослужбовців до дисциплінарної та матеріальної відповідальності, і порушення кримінальної справи проти них;

- законодавством передбачена наявність певних умов застосування влади командира та порядку виконання заходів юридичної відповідальності, що застосовується до військовослужбовців;

- наявність спеціальних (притаманних

тільки для військовослужбовців) видів відповідальності (наприклад, попередження про неповну службову відповідність, пониження у військовому званні, позбавлення чергового звільнення);

- можливість настання дисциплінарної відповідальності за скоєні адміністративні проступки;

- звільнення військовослужбовців від юридичної відповідальності, якщо діяння являє собою виконання обов'язків військової служби;

- висока міра покарання військовослужбовців за вчинення правопорушень (за невиконання наказу, непокору та ін.);

- військовослужбовці не звільняються від матеріальної та цивільно-правової відповідальності, якщо на них накладено дисциплінарне стягнення за скоєне правопорушення. За вчинення злочину вони притягаються до кримінальної відповідальності на загальних підставах.

Висновки

Юридична відповідальність настає тільки за вчинення правопорушення. За своїм соціальним характером правопорушення – це шкідливе для суспільства, держави, збройних сил діяння, яке спричиняє шкоду, посягає на інтереси держави і громадян, суспільний і військовий правопорядок.

Юридична відповідальність військовослужбовців є одним з інструментів державного впливу на самі правопорушення, вчинені військовослужбовцями.

Специфічні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців обумовлені складним характером військових правовідносин.

Література

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – вид. 6-е. – Харків : Консум, 2002. – 160 с.
2. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/>
3. Зайчук О. В. Теорія держави і права : Академічний курс. Підручник О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта, КНТ, ЦУЛ, 2009. – 520 с.
5. Борисенко В. Особливості кримінальної відповідальності військовослужбовців / В. Борисенко // РЮ. – 2000. – № 2. – С. 40-42.
6. Закон України «Про Дисциплінарний статут ЗСУ» від 24 березня 1999 року № 551-XIV, редакція від 17 травня 2014 р., підстава 1194-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/551-14/page>

Пробация как альтернативный вид лишения свободы: опыт Республики Молдова

Пробація як альтернативний вид позбавлення волі: досвід Республіки Молдова

К.В. Доди

кандидат юридических наук, доцент кафедры государственного-правовых дисциплин, Университет экономики и права «КРОК»

У статті досліджено питання прийняття та змісту основних законодавчих актів стосовно процесу пробації в Республіці Молдова

Ключові слова: пробація, позбавлення волі, особи, що перебуває в конфлікті з кримінальним законом, особи звільненні з місць позбавлення волі і які потребують соціальної адаптації.

В статье исследованы вопросы принятия и содержания основных законодательных актов, регламентирующих процесс probation в Республике Молдова.

Ключевые слова: пробація, лишение свободы, лица, находящиеся в конфликте с уголовным законом, лица, освобожденные из мест лишения свободы и нуждающиеся в социальной адаптации.

The article is dedicated to researching the issues and challenges concerning the probation process in the Republic of Moldova.

Keywords: probation, deprivation of liberty, persons who are in conflict with the criminal law, persons released from prison and in need of social adaptation.

Постановка проблемы

Институция probation предусматривает альтернативные меры наказания к лишению свободы, как в отношении совершеннолетних, так и в отношении несовершеннолетних. Но следует отметить, что несовершеннолетние заключенные представляют особую категорию правонарушителей, к которым необходимо предпринимать определенные меры педагогического, психологического и социологического характера, лицами, специально обученными в данном направлении. Поэтому власти европейских стран пришли к мнению о необходимости создания служб, которые будут решать проблемы социального реинтегрирования лиц, находящихся в конфликте с законом. На данный момент во всех европейских странах действуют службы probation. Анализируя европейскую практику, можно заметить, что службы

probation являются структурами, подведомственными министерству юстиции [2].

Анализ последних исследований и публикаций

Проблемам probation посвящены работы многих иностранных и отечественных ученых. Среди последних следует отметить А. Споялэ, П. Абрахам, А. Барбэнягрэ, А. Балан, К. Ульяновски и других.

Не решенные ранее части общей проблемы

С учетом происходящих изменений в криминальной политике Молдовы роль probation в системе исполнения наказаний значительно увеличился. И поэтому нужна новая философия системы исполнения наказания, которая сможет просто и понятно показать человеку существенную роль института probation в укреплении безопасности общества.

В наше время постаает вопрос о необходимости перестановки акцентов в деятельности государственных структур с борьбы с преступностью в сторону профилактической работы, а также на поддержание продвижения уголовно-правовых институций социально-реабилитационного характера.

Один из важных шагов — это составление сбалансированных, аналитически проработанных, концептуально обоснованных программ регулярного взаимодействия не только силовых структур, но и частных лиц, объединений, движений — всех, у кого есть реальный опыт решения проблем в данной сфере. Таким образом, службы пробации могут способствовать становлению эффективной системы профилактической и реабилитационной работы [8].

Формулирование целей статьи

Целью статьи является осуществление юридического анализа законов, которые регламентируют процесс пробации в Республике Молдова.

Изложение основного материала исследования

Пробация (от лат. Probatio – испытание) – юридический термин, используемый в международной практике для определения названия и деятельности службы, которая исторически создавалась для организации работы с людьми, столкнувшимися с законом, осужденными, но не лишенными свободы, или освобожденными из-под стражи [1].

Пробация является понятием, регламентирующим один из уголовных институтов. Одновременно *пробация* должна быть понята как определенная деятельность. В концептуальном понимании пробация относится к содержанию преступника в обществе с применением к нему стратегий реинтеграции и убеждений о его социальной защите. Пробация является альтернативным видом по отношению к лишению свободы, которой уже почти 100 лет. Во второй половине XVIII в. тенденция применения показания в виде лишения свободы была раскритикована. Главный аргумент состоял в том, что лишение свободы не может решить основную задачу

– реинтеграцию и исправление преступника. В результате постоянной критики со стороны международных организаций во второй половине XX в. пробация и общественный труд в пользу общества, как альтернатива к лишению свободы, стали главными элементами системы уголовных наказаний многих стран [6, с. 23].

Концепция пробации в Республике Молдова разрабатывалась с 2003 г. на уровне проекта-пилота. Служба пробации была создана 12 января 2007 года. Нормативно-юридическая база пробации обоснована Законом Республики Молдова «О пробации» №8-XVI от 14 февраля 2008 года. Число лиц, обращающихся за помощью в службу пробации, постоянно растет. Согласно данным на период 1 января 2010 г., в службу пробации обратилось 6493 человека, из них 213 детей. Из них: 843 человека (включая 25 детей) – в отношении которых суд вынес решение о наказании в виде неоплачиваемого труда в пользу общества (ст. 67 УК); 3170 лиц (включая 178 детей) – осужденных условно с применением ст. 90 УК, и 1229 досрочно освобожденных лиц с применением ст. 91 УК РМ. В отчете Центрального бюро пробации на 31 января 2010 года фигурировали 7461 взрослое лицо и 199 несовершеннолетних [3].

Деятельность пробации в Республике Молдова основана на следующих принципах:

- соблюдение прав человека, уважение человеческого достоинства, недопущение дискриминации в любом проявлении;
- постоянная поддержка и поощрение субъектов пробации, которым предоставлены помощь и консультации в целях их реинтеграции в общество и несения ответственности за собственные действия путем формирования правильного отношения к правопорядку и правилам сосуществования в обществе;
- своевременность, поскольку деятельность пробации осуществляется на всех этапах уголовного процесса для обеспечения адекватной социальной реакции на совершенное деяние с учетом психосоциальной ситуации, реальных условий совершения преступления, а также в целях успеш-

ного вмешательства в решение проблем лица, находящегося в конфликте с законом;

- участие общественности в процессе оказания помощи, проведения психосоциального консультирования и осуществления контроля;

- дифференциация и психосоциальная индивидуализация субъекта probation и совершенного преступления [4].

Согласно закону «О probation», субъектами probation являются:

1) лица, находящиеся в конфликте с уголовным законом;

2) лица, освобожденные из мест лишения свободы и нуждающиеся в социальной адаптации.

К лицам, находящимся в конфликте с уголовным законом, относятся:

1) подозреваемые, обвиняемые, подсудимые;

2) освобожденные от уголовного наказания;

3) освобожденные от уголовной ответственности;

4) осужденные к наказанию в виде неоплачиваемого труда в пользу общества, а также лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

Права и обязанности субъектов probation предусмотрены в ст. 4 закона, а именно, лица, находящиеся в конфликте с уголовным законом, имеют право:

a) запрашивать и получать информацию об условиях контроля;

b) запрашивать и получать информацию о возможной помощи и консультациях;

c) запрашивать и получать разъяснения о своих правах;

d) участвовать в различных программах, организованных органами probation.

Также, лица, находящиеся в конфликте с законом, обязаны:

a) выполнять обязанности, установленные законодательством и судебной инстанцией;

b) выполнять законные требования персонала органов probation;

c) представлять достоверную информацию по требованию персонала органов probation;

d) использовать по назначению помощь, предоставленную органами probation [4].

Непосредственная деятельность probation осуществляется советниками по probation. Лицо, занимающее должность руководителя территориального подразделения, является также советником по probation. Оказание помощи и консультирование – совокупность мер, направленных на реинтеграцию субъектов probation в общество.

В 2007 г. на основании Постановления Правительства № 44 от 12 января 2007 г. в Молдове была создана Служба probation в рамках Исполнительного департамента, действующего при Министерстве юстиции Республики Молдова.

Центральный офис (бюро) probation, функционирующий на сегодняшний день при Департаменте пенитенциарных учреждений, был создан 10 сентября 2010 г. Его основная цель состоит в приведении в исполнение уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, и осуществление probation в отношении лиц, освобожденных от уголовного наказания.

Секции probation, всего 42 (согласно административно-территориальному разделению Республики) действуют в рамках исполнительных офисов. Персонал секций probation – это консильеры probation, имеющие статус государственных служащих, согласно штатной структуре насчитывается 216 единиц в структурных подразделениях и 34 – в центральном аппарате.

Центральный офис probation включает 2 отдела: Отдел координирования мер probation, в рамках которого действует Отдел по делам несовершеннолетних и досудебной probation, и Отдел координирования исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы, а также 2 службы: юридическая служба и служба аналитики и международных программ [5].

Probation располагает стратегиями вмешательства на всех этапах процесса осуществления уголовного судопроизводства, которые реализуются посредством полномочий Службы probation:

- представление досудебных рефератов по психосоциальной оценке личности;
- внедрение программ по коррективке социального поведения и обеспечению осуществления предварительных мер;
- координирование исполнения наказания в виде неоплачиваемого труда в пользу общества;
- осуществление контроля над лицами, в отношении которых был установлен испытательный срок (условно осужденных или осужденных с отсрочкой отбывания наказания, условно-досрочно освобожденных из заключения);
- исполнение воспитательных мер, установленных в отношении несовершеннолетних судебной инстанцией;
- исполнение наказаний, не связанных с лишением свободы;
- оказание помощи и консультации лицам, освобожденным от уголовного наказания [4].

Непосредственная деятельность probationции осуществляется советниками по probationции, в должностные обязанности которых входит:

- ведение учета и осуществление контроля за лицами, условно осужденными с освобождением от отбывания наказания, условно-досрочно освобожденными от уголовного наказания и осужденными с отсрочкой отбывания наказания;
- координация исполнения наказания в виде неоплачиваемого труда в пользу общества, лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью;
- осуществление контроля над применением принудительных мер воспитательного характера;
- подготовка досудебных докладов по психосоциальной оценке личности по запросу компетентных учреждений;
- направление досудебного доклада в пенитенциарное учреждение, в котором содержится лицо;
- ведение личных дел лиц, находящихся в конфликте с уголовным законом;
- проведение мероприятий по ресоциализации и реинтеграции субъектов probationции;

• участие в судебном заседании по требованию судебной инстанции при представлении досудебного доклада по психосоциальной оценке личности;

• возбуждение процедуры по поощрению или наказанию лиц, находящихся в конфликте с уголовным законом, и направление соответствующих ходатайств в судебную инстанцию;

• организация реализации воспитательных и профилактических программ для несовершеннолетних, находящихся в конфликте с уголовным законом, а также освобожденных из мест лишения свободы;

• составление периодических отчетов о предоставлении психосоциальных консультаций и помощи, а также о контроле над субъектами probationции;

• разработка на основе практической и теоретической деятельности предложений по развитию деятельности probationции;

• сохранение конфиденциальности данных, ставших ему известными в связи с выполнением служебных обязанностей, и после прекращения деятельности probationции, кроме случаев допроса органами уголовного преследования либо судебной инстанцией;

• заключение договоров с лицами, освобожденными из мест лишения свободы [4].

Согласно ст. 2 Закону Республики Молдова «О probationции» можно выделить следующие виды probationции:

1) *досудебная probationция* – психосоциальная оценка личности подозреваемого, обвиняемого, подсудимого;

2) *коммунитарнаяприговорная probationция* – совокупность мер по ресоциализации лиц, освобожденных от уголовного наказания в виде лишения свободы, по контролю их поведения и выполнения возложенных на них обязанностей;

3) *пенитенциарная probationция* – совокупность социально-воспитательных мер, проводимых в пенитенциарном учреждении, а также мер по подготовке заключенных к освобождению;

4) *постпенитенциарная probationция* – оказание помощи лицам, освобожденным

из мест лишения свободы, с целью их реинтеграции в общество.

Следует, что разнообразные меры probation преследуют двойную цель: защита общества путем постоянного мониторинга поведения человека, находящегося в конфликте с законом, последующая социальная интеграция данной категории лиц. Преимущества подобной социальной реакции очевидны. Не все типы правонарушений являются настолько серьезными, чтобы каждый раз прибегать к дорогостоящему заключению: лица, освобожденные по probation, могут получить или сохранить предыдущее место работы и таким образом платить налоги, правонарушители могут заботиться о собственных семьях, выполнять другие финансовые обязательства, не становясь обузой для собственного государства [7, с. 135].

В процессе пенитенциарной probation, а именно в период подготовки к освобождению, разрабатываются и применяются в отношении лиц, находящихся в местах лишения свободы, программы по гражданскому, этическому и моральному воспитанию, профессиональному обучению, воспитательной работе.

Органы probation в сотрудничестве с администрацией пенитенциарных учреждений могут способствовать:

- установлению предварительных официальных контактов со специализированными учреждениями с целью создания условий для профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации в соответствии с требованиями рынка рабочей силы;
- установлению предварительных официальных контактов с агентствами занятости населения для предоставления осужденным достоверной информации о вакантных местах и выборе соответствующего места работы, содействия регистрации их в бюро (центре) занятости населения;
- установлению контактов со специализированными агентствами для облегчения найма жилья по просьбе лиц, не имеющих родственников или других социальных связей;
- установлению контактов со специа-

лизированными агентствами для содействия определению пожилых лиц и инвалидов в социальные учреждения, по их просьбе;

- разработке и совершенствованию краткосрочных и долгосрочных программ социальной адаптации лиц, которые подлежат освобождению из мест лишения свободы.

Надо, также отметить, что постпенитенциарная probation имеет целью оказание поддержки и помощи лицам, освобожденным из мест лишения свободы, их социальной реинтеграции в соответствии с действующим законодательством [3].

На основании судебного решения в процессе коммунитарной приговорной probation осуществляется контроль:

- в отношении лиц, условно осужденных с освобождением от отбывания наказания, условно-досрочно освобожденных от уголовного наказания, осужденных с отсрочкой отбывания наказания и освобожденных от наказания, к которым применяются принудительные меры воспитательного характера;
 - исполнения уголовного наказания в виде неоплачиваемого труда в пользу общества, а также лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью [4].
- Еще одним важным вопросом является probation в отношении несовершеннолетних (ст. 13 закона «О probation»). В отношении несовершеннолетних probation осуществляется с учетом обязательности соблюдения высших интересов ребенка и имеет целью временную защиту ребенка, находящегося в трудной ситуации, его ресоциализацию и реинтеграцию в биологическую или приемную семью, детский дом семейного типа, а также в общество.
- Probation в отношении несовершеннолетних направлена на:
- обеспечение процесса психопедагогической реабилитации личности;
 - рассмотрение каждого случая в отдельности с учетом индивидуальных и возрастных особенностей;
 - установление и поддержание связей со службами защиты прав ребенка;
 - осуществление мониторинга ситуа-

ции до и после реинтеграции несовершеннолетнего в семью;

- развитие возможностей семьи и общества по обеспечению помощи несовершеннолетним и предотвращению риска попадания в трудную ситуацию;

- взаимодействие со средствами массовой информации в вопросах применения мер пробации в отношении несовершеннолетних в целях обсуждения всех проблем с точки зрения соблюдения высших интересов ребенка.

В процессе осуществления пробации персонал органов пробации может принять участие в:

- разработке и утверждении секторальных, локальных программ в области защиты ребенка и семьи, создании общественных служб социальной защиты;

- разработке и внедрении системы мониторинга и оценки услуг по защите ребенка и семьи;

- создании на национальном и местном уровнях информационной системы, включающей данные о ребенке и семье, находящихся в трудной ситуации или ситуации риска, а также об учреждениях по защите ребенка и семьи;

- развитию и продвижении эффективных моделей общественных служб защиты ребенка и семьи, служб предотвращения попадания детей в трудные ситуации и в интернатную систему содержания и воспитания, служб социальной помощи детям и семьям, находящимся в трудной ситуации или в ситуации риска;

- разработке механизма привлечения частного сектора к решению проблем ребенка и семьи [4].

Несмотря на то, что в Республики Молдова уже действует законодательная база, регулирующая пробацию, а также создана служба пробации и Центральное бюро пробации, все-таки остаются некоторые проблемные моменты.

Закон о пробации не предусматривает конкретного срока, применяемого для работы с субъектами пробации в пенитенциарных учреждениях. Лица, досрочно освобожденные (в соответствии со ст. 91 УК РМ), не подпадают под действие закона о

пробации. Многие из них не успевают попасть в 6-месячный срок, предусмотренный ст. 282 Исполнительного Кодекса для мер по социальной реинтеграции.

Отсутствует конкретный механизм взаимодействия между видами пробации (доприговорной, коммунитарной, приговорной пробации, пенитенциарной и постпенитенциарной).

Недостаточным является сотрудничество службы пробации с правоохранительными органами, социальными службами пенитенциарных учреждений и местного публичного управления, с бюро по учету населения, с территориальными службами занятости населения, общественными организациями, действующими в данной области.

Одной из основных проблем, с которой сталкиваются субъекты пробации, является отсутствие у субъектов пробации документов, удостоверяющих личность и возможности их оформления, по причине отсутствия прописки либо отсутствия жилья.

Недостаточен также уровень инициативы со стороны советников пробации. Большая часть работы проходит в кабинете на бюрократическом уровне, практика работы на местах и методологии активного участия человеческого и социального фактора в основном игнорируется.

Выводы

Пробация в Молдове довольно молодой институт и находится в стадии формирования а закон который учредил услуги пробации был принят только в 2008 году. Пробация является альтернативой к лишению свободы, специальный случай условного наказания за некоторые правонарушения менее опасных для общества. Несмотря на хорошие достижения в сфере пробации надо отметить, что сеть пробационных услуг недостаточна развита – есть необходимость открыть центры пробации и в небольших городках и районах. Также необходимо создать финансово независимый орган от судебных органов в подчинении, которого находились бы все службы пробации.

Литература

1. Зыков О. Записка о создании Федеральной службы пробации в Российской Федерации / О. Зыков // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vtt.net.ru/node/27>
2. Пояснительная записка к проекту Закона о пробации // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.parlament.md/download/drafts/ru/2297.2007.doc>
3. Григориу А. Тематический Доклад «Внедрение Закона о пробации в Республике Молдова: пенитенциарная постпенитенциарная пробация» / А. Григориу // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ombudsman.md/.../raport_probatiunea_rus.pdf
4. Закон Республики Молдова «О пробации» Nr.8-XVI от 14 февраля 2008 г.// [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=328128&lang=2>
5. Постановление «Об организации и функционировании органов пробации» Nr. 827 от 10 сентября 2010 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/ru/335992/>
6. Abraham, P. Întroducere în probațiune / P. Abraham. – București: editura Național, 2001 – 223 p.
7. Spoială A. Probațiunea și reintegrarea socială a infractorilor / A. Spoială. – Ch.: S.n., 2009. – 268 p.
8. Резолюция «круглого стола» «Внедрение элементов системы пробации: роль государственных структур и общественных объединений» – Молодежный фестиваль социальных и гуманитарных практик «Соц. Фест» – 9 июня 2010 г., г. Азов.// [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.juvenjust.org/txt/index.php/t1522.html>

Роль судової практики у формуванні засад правового регулювання конкуренції на спільному (внутрішньому) ринку Європейського Союзу

В.С. Лук'янець

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Розглянуто вплив основних рішень Комісії ЄС на формування конкурентного права Європейського Союзу; значну увагу зосереджено на позиції Суду ЄС щодо політики Комісії ЄС у процесі розгляду спорів стосовно порушення конкуренції на спільному ринку.

Ключові слова: прецедент, Комісія ЄС, Суд ЄС, конкурентна політика.

Рассмотрено влияние основных решений Комиссии ЕС на формирование конкурентного права Европейского Союза; затронут вопрос о позиции Суда ЕС по отношению к политике Комиссии ЕС в процессе рассмотрения споров о нарушении конкуренции на общем рынке.

Ключевые слова: прецедент, Комиссия ЕС, Суд ЕС, конкурентная политика.

The influence of case law on EU's competition law creation and the role of the EU Commission are considered in this article. The research also deals with the European Court's of Justice position concerning the EU Commission policy in hearing the competition cases.

Key words: case law, the EU Commission, European Court's of Justice, competition policy

Постановка проблеми

У процесі формування та розвитку конкурентного права Європейського Союзу неабияку роль відіграє судова практика, що на сьогодні є результатом діяльності Комісії ЄС та Суду ЄС, тобто їх рішення у конкретних справах, які стали прецедентами для застосування судами в аналогічних та/або схожих справах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження окремих аспектів права Євросоюзу в рамках науки міжнародного та міжнародного економічного права проводили та проводять такі вітчизняні автори, як М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, В.А. Василенко, О.Ф. Висоцький, А.З. Георгіца, М.М. Гнатовський, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, А.С. Довгерт, В.І. Євінгов, О.О. Мережко, М.М. Мікієвич, В.І. Муравйов, В.Ф. Опришко, Р.А. Петров, К.В. Смирнова, Л.Д. Тимченко,

Л.О. Тимченко та ін. Результати їхніх досліджень дають можливість отримати більш чітке уявлення про особливості правового регулювання світових та європейських економічних процесів і місце в них рішень Комісії та Суду ЄС.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Практика розгляду спорів Комісією ЄС має поважну історію, значна частина з яких є класикою права Євросоюзу. Суд ЄС, у свою чергу, покликаний своїми рішеннями гарантувати єдність права Євросоюзу, уніфіковане розуміння та тлумачення євроінтеграційного права.

Формулювання цілей статті

Нині досить мало наукових праць, які були б присвячені розгляду питання взаємодії та впливу рішень Комісії ЄС та політики Суду ЄС, а у сфері правового регулювання конкуренції – відсутні взагалі.

Виклад основного дослідження

На наш погляд, у цьому дослідженні слід розглянути рішення Суду ЄС (далі – Суд) та Комісії ЄС (далі – Комісія), адже практика переконливо свідчить про те, що переважну більшість прецедентів було створено під час розгляду Судом скарг щодо рішень Комісії¹. Вважаємо, що необхідно спочатку розглянути практику щодо **угод між підприємствами, рішення асоціацій підприємств та узгоджених дій**, що досить часто за результат мають порушення конкуренції на ринку ЄС. Слід зазначити, що ст. 85 (1) Договору про ЄС (далі – ДЕС) [1] не може бути застосовна, якщо не існує термінів «угода», «рішення асоціації підприємств» або «узгоджена дія». «Угода» в цьому разі повинна тлумачитися широко, тобто охоплювати не тільки формально укладені та юридично зобов'язуючі документи, а й усні контракти, так звані джентльменські угоди, тобто такі, що укладаються лише під слово честі. Окрім цього, угоди, у яких тільки одна зі сторін добровільно погоджується обмежити свою свободу і які порушують конкуренцію на ринку, також розглядаються як такі, що мають недобровільне обмеження поведінки. Практика переконливо свідчить, що висновок про існування такої угоди можна зробити перш за все на підставі фактів і обставин справи, незважаючи на заперечення і протести сторін. Так, наприклад, у справі *Vereniging van Cementhandelaren v Commission* [1972] [2] Асоціація торговців цементом встановила «індикативні ціни» для своїх членів, які активно працювали на голландському ринку цементу. Комісія дійшла висновку, що встановлення індикативних цін підпадає під дію ст. 85 ДЕС [1]. Асоціація оскаржила такі висновки в Суді, де вона доводила, що індикативні ціни не ідентичні фіксованим ставкам, про які домовлялись учасники угоди, адже вони становлять основу для

розрахунку цін, встановлених самостійно. Асоціація заявила, що домовленість була досить загальною і не мала обов'язкового характеру, тобто не підпадає під дію зазначеної статті. Суд у свою чергу підтримав висновки Комісії про те, що домовленість порушує ст. 85 (1) ДЕС, зауваживши що *«встановлення цін, навіть коли вони індикативні, впливає на конкуренцію, тому що дає змогу всім учасникам передбачати зі значним ступенем вірогідності, яку цінову політику мають проводити їхні конкуренти»* [2]. Таким чином, з точки зору Суду, встановлення індикативних цін дає змогу сторонам проводити спільну політику. Не було ні зобов'язуючої норми, ні явної згоди щодо встановленої ціни, проте домовленість, якою б широкою вона не була, дає змогу сторонам спільно діяти в напрямі, дещо далекому від самостійності, а це підпадає під дію положень права ЄС щодо обмежувальної практики. Рішення асоціацій включають насамперед діяльність торговельних асоціацій та інших колективних і представницьких органів. у такому разі зовсім не суттєво, чи має орган правосуб'єктність, чи доручається йому виконання суспільних функцій і завдань. Таким чином, союз асоціацій, наприклад, Пан'європейська федерація, яка охоплює всі національні асоціації, також є «асоціацією». Поняття «рішення» має широке тлумачення, що включає в себе не тільки зобов'язуючі рішення, а й рекомендації членам, оскільки вони можуть їх спонукати діяти відповідним чином, незважаючи на їхній непримусовий характер. Це поняття стосується заборони неформальних домовленостей у ст. 85 (1) ДЕС [1], які не можуть розглядатися як «угода» або «рішення асоціацій підприємств». З цієї точки зору «узгоджена дія» є до певної міри занадто загальним положенням. Класичну дефініцію узгодженої дії дано Судом ЄС у справі *ICI v Commission (Dyestuffs)* [1972] [3], де стверджується, що фраза застосовується у Договорі про ЄС таким чином, щоб охопити ст. 85 ДЕС: *«форми координації між підприємствами, які свідомо змінюють ризики конкуренції практичною кооперацією між ними, не пройшовши стадії,*

¹ Слід нагадати, що за правом ЄС до функцій Комісії ЄС належить розгляд справ по суті, а до функцій Суду ЄС – нагляд за тим, чи вірно було застосовано право ЄС, тобто власне розгляд справи по факту.

коли укладається власне так звана угода»[1]. Необхідно зазначити, що для того, щоб дія була визначена як власне узгоджена дія, не обов'язково мати узгоджений план. Достатньо, щоб кожна сторона мала можливість поінформувати іншу сторону про напрям, який вона обиратиме, щоб кожна з них могла здійснювати свою лінію, будучи впевненою в тому, що її конкуренти діятимуть у тому самому напрямі. Безумовно, такі дії можуть завдавати не меншої шкоди конкуренції, ніж угоди або рішення асоціацій, що, як свідчить практика, набагато складніше довести [3]. У справі *ICI v Commission (Dyestuffs)* [1972] Суд зосередився на трьох підвищеннях цін, які було здійснено майже одночасно основними виробниками анілінових барвників у 1964, 1965 і 1967 роках. Підвищення стосувалися однакових продуктів. У період між 7 і 10 січня 1964 р. ціни підвищилися на 10%, між 14 жовтня і 28 грудня 1964 р. було прийнято рішення про підвищення цін на 10-15%, яке набуло чинності 1 січня 1965 року. На зустрічі в Базелі в серпні 1967 р. один із виробників заявив про підвищення на 8% цін з 16 жовтня. Згодом два інших виробники заявили також про підвищення цін на 8%. Комісія прийняла рішення, що були узгоджені дії щодо спільного підвищення цін, і наклала на них суворі штрафи. Компанія *ICI* у свою чергу домагалася скасування такого рішення, аргументуючи свої дії тим, що підвищення цін було лише прикладом дій, звичайних для олігономії. Цей довід, однак, не був прийнятий Судом, який визнав, що в той час, коли паралельні рішення самі по собі не є узгодженими діями, такі дії стають цілком очевидними, якщо призводять до спотворення конкуренції, що не відповідає нормальним умовам ринку. Слід зазначити, що цей аспект рішення був підданий критиці. Адже в той час, як висновки щодо узгоджених дій були прийнятими, відповідно до фактів виявилось, що ринок ділився згідно з державними кордонами. Таким чином попередні зустрічі і заяви виключали будь-які невизначеності між сторонами, підвищення цін було загальним і спільним та поширюва-

лося на однакові види продукції. Зазначалося також, що рішення, яке базується виключно на досить загальній формулі «нормальні умови ринку», буде дуже важко довести і воно може зробити олігономії надто вразливими до обвинувачень щодо узгоджених дій навіть у разі цілком «нормальних» і необхідних підвищень цін [3].

Слід зазначити, що Суд ЄС був обережнішим у своїх підходах до олігономії у справі *Ahlstrom v Commission (Woodpulp)* [1988] [4]. Під час судового процесу з анулювання рішення Комісії, згідно з яким коло провідних світових виробників деревини, яким спільно належало дві третини ринку деревини Співтовариства, були оштрафовані за узгоджені дії через щоквартальне одночасне оголошення ідентичних підвищень цін. Суд визнав, що ці чинники не є фактом, що доводить наявність узгоджених дій, адже система оголошення цін представляє «поміркувану реакцію на необхідність обмежити комерційний ризик у довгостроковій перспективі». На відміну від попереднього рішення він вирішив, що схожість була результатом високого ступеня прозорості ринку ЄС, а паралелізм у підвищенні цін можна цілком пояснити олігономістичними тенденціями ринку. Хоча з іншого боку, угоди сторін, укладені на засіданнях своєї торговельної асоціації, відносно фіксації рекомендованих цін і попередження заздалегідь своїх членів про будь-який запропонований відступ від таких цін розглядалися як такі, що стримують конкуренцію в межах ЄС [4].

У справі *Hasselblad v Commission* [1984] [5] Суд підтримав висновки Комісії про узгоджені дії Віктора Хасельблада, шведського виробника фотоапаратури, і дистриб'юторів його продукції в кількох державах-членах. Фірма «Камера Кер» у Лондоні була лідером з продажу фотоапаратів Хасельблада, але в 1978 р. вона втратила ліцензію. Тоді фірма спромоглася отримувати камери Хасельблада для перепродажу з Ірландії, де вона скупила запаси продукції у «Ілфорда», офіційного дилера Хасельблада. Унаслідок розслідування, проведеного компанією «Хасельблад Ю.К.», дистриб'ютора в Об'єднаному

Королівстві, він дізнався про отримання «Камера Кер» своєї продукції за межами Великої Британії. Хасельблад подав скаргу на «Ілфорда» та «Телоса». Обидва припинили продаж для «Камера Кер» і почали торгувати тільки на вітчизняних ринках. У цьому разі Суд підтримав позицію Комісії, що ці дії є узгодженими й підпадають під дію ст. 85 ДЕС. Адже за ініціативою та під тиском Хасельблада дилери виробили план дій, що не дозволяв торгівлю поза межами держави, а також стримував конкуренцію на спільному ринку ЄС. Скарга такого роду, що веде до розподілу ринків, є очевидною узгодженою дією, яка заборонена ст. 85 ДЕС [1]. Вважається, що основою для визначення «узгодженої дії» є наявність у контактах чи зв'язках між сторонами впливу на комерційну ситуацію на ринку. При визначенні наявності або відсутності «узгодженої дії» Комісія вимагає враховувати характерні особливості ринку [5].

Досліджуючи це питання, необхідно звернути увагу на те, що у справі *AEF-Telefunken v Commission* [1983] [6] сторони оголосили про підписання дистриб'юторських угод щодо продукції *AEF-Telefunken*, однак не отримали дозволу Комісії на це. Пізніше *AEF-Telefunken* була звинувачена в порушенні ст. 85 (1) ДЕС. Вважається, що при розробленні цих угод учасники намагалися обмежити конкуренцію шляхом систематичної відмови у використанні своєї мережі дилерами, які не згодні з неофіційною ціновою політикою, якої, вочевидь, дотримувалися всі учасники цих угод. Більше того, хоча *AEF-Telefunken* почала діяти поза межами оголошеної її угоди, нова політика не звільнила фірму від сплати штрафу.

Необхідно звернути увагу на те, що подібним чином, у справі *Ford Werke v Commission* [1984] [7] Суд схвалив відмову Комісії надати дозвіл на те, що на перший погляд здавалося повністю прийнятною стандартною дистриб'юторською угодою, оскільки *Ford Werke* відмовився співпрацювати з дистриб'юторами в Німеччині й постачати їм автомобілі з правостороннім кермом для експорту до Англії, очевид-

но, з метою збереження штучного розподілу ринку і, отже, різного рівня цін у державах-членах. Хоча в так даному разі не було жодної угоди, що свідчила б про наявність узгоджених дій, Суд визнав, що рішення *Ford Werke* припинити постачання частково набувають форми договірних відносин між *Ford Werke* та його дилерами. Доступ до дилерської мережі *Ford Werke* означав схвалення з боку договірних сторін його політики. Таким чином, ці справи свідчать про те, що Комісія і Суд, застосовуючи ст. 85 (1) ДЕС повинні брати до уваги контекст, у якому присутня конкретна дія, і тлумачити ст. 85 (1) проти її буквального значення, якщо це необхідно для припинення дій, які не відповідають духу конкурентного права ЄС. Слід зазначити, що застосування ст. 85 (1) ДЕС вимагає наявності угоди «між підприємствами». Застосування слова «між» вказує на те, що повинно бути щонайменше два зацікавлених підприємства. На перший погляд це твердження здається неважливим, однак воно набуває важливого значення, коли розглядається угода між материнською і дочірньою компаніями. Постає запитання як їх розглядати – як одне чи як два підприємства? Перш ніж відповісти, слід з'ясувати, що розуміється під терміном «підприємство». Необхідно відмітити, що загальне поняття має широке тлумачення, яке охоплює всіх фізичних і юридичних осіб, які займаються економічною діяльністю [1]. Воно включає державні підприємства, компанії з обмеженою відповідальністю, товариства, торговельні асоціації, кооперативи, дрібних торговців, державні торговельні корпорації, некомерційні організації тощо. Фізичні особи також можуть вважатися підприємцями, якщо здійснюють економічну діяльність за власний рахунок. Таким чином адвокати, оперні співаки, консультанти та винахідники можуть бути підприємцями. І навпаки, службовці не можуть вважатися підприємцями. Деякі сумніви можуть виникати щодо статусу професійних спілок, особливо щодо фактичної діяльності. Хоча їх промислова діяльність має значний вплив на ринкову конкуренцію, антимонопольні органи

традиційно вважають, що така діяльність повинна проводитися поза правилами з очевидних політичних причин. Асоціація осіб, зайнятих самостійною працею, також є «підприємством». Повернімося до запитання, що залишилося без відповіді: чи є материнська і дочірня фірми, що уклали між собою угоду, одним підприємством? Угода між ними не підпадає під ст. 85 (1) ДЕС за умови, що материнська і дочірня фірми створюють насправді єдину економічну одиницю. Для цього перевіркою фактів повинно бути встановлено, що дочірня компанія настільки залежить від материнської, що не має права визначати власний напрям діяльності. На практиці дуже рідко члени одного корпоративного об'єднання не розглядають себе як щось єдине, тому слід навести винятково вагомий свідчення, щоб змінити таку категоричну презумпцію. Слід зауважити, що ст. 85 ДЕС застосовується, коли угода або узгоджена дія можуть «впливати на торгівлю між державами-членами». Якщо цього не існує, угода не підпадає під норми конкурентного права ЄС і отже, тільки національне антимонопольне законодавство може визначати, чи підлягає угода взагалі будь-якому законодавчому контролю щодо порушень правил конкуренції [1]. Таким чином, від формулювання залежить норма, яка визначатиме юрисдикцію Союзу.

Вважаємо за необхідне розглянути окремо значення слів «впливати» і «торгівля». Почнемо з останнього. «Торгівля» як термін повинен тлумачитися широко й охоплювати всі форми економічної активності. У справі *Societe Technique Miniere v Maschinenbau Ulm* [1966] [8] Суд застосував ст. 85 (1) ДЕС: «На підставі кола об'єктивних моментів з точки зору права та факту можливо, що ця угода впливатиме прямо чи побічно, зараз або у майбутньому, на характер торгівлі між державами-членами» [8]. У справі *Windsurfing International v Commission* [1986] [9] Суд визнав, що при визначенні впливу на торгівлю слід аналізувати угоду в цілому. Тобто, якщо угода в цілому впливає на торгівлю, то не має значення, чи можуть окремі її положення мати та-

кий вплив. В інших справах Суд розширив сферу дії формулювання таким чином, що нині багато угод чітко підпадають під юрисдикцію Комісії. Так угода, яка стосується однієї держави-члена, впливає на міждержавну торгівлю, як і угода щодо сировини, яка сама по собі не має впливу на міждержавну торгівлю, однак, входить до складу іншого продукту, який є об'єктом міждержавної торгівлі. Слід зазначити, що угоди, предмет яких міститься дуже близько від кордону ЄС, особливо спроможні впливати на міждержавну торгівлю. Виходячи з правила «*de minimis*», ст. 85 ДЕС [1] повинна застосовуватися тільки при значному впливі на торгівлю, тобто не всякий вплив викликає її дію. З метою забезпечення дієвого контролю за компаніями Комісія ЄС видала повідомлення щодо угод другорядного значення. Згідно цього повідомлення Комісія орієнтовно визначила, що угода не є об'єктом застосування ст. 85 (1) ДЕС, коли: 1) товари та послуги, які є предметом угоди, не становлять понад 5% загального ринку таких товарів і послуг на Спільному ринку; 2) сукупний оборот зацікавлених підприємств не перевищує 200 млн євро [9]. Необхідно зауважити, що відповідність цим двом вимогам визначається за допомогою перевірок у кожному конкретному випадку. Таким чином, наприклад, угода між двома гігантськими корпораціями стосовно продукту, коли їх спільна частка на ринку становила 0,1% такого продукту, не виграє від цього повідомлення. Подібним чином, наприклад, домовленість між двома дрібними виробниками відносно продукту, який, можливо, займає дуже специфічну нішу на ринку, якщо вони володіють десятою часткою ринку, не зможе спокійно скористатися повідомленням. Ураховуючи, що цей елемент ст. 85 ДЕС підпадає під юрисдикцію Комісії, не є дивним, що вона часто намагається звести до мінімуму важливість цього формування, аргументуючи, що дійсно багато локальних угод мають побічний економічний вплив на міждержавну торгівлю. Очевидно, що такий підхід підвищує політичну вагу Комісії. І навпаки, національні суди намагаються бути суво-

рішми і вимагати надання переконливих доказів щодо дій впливу на торгівлю.

Як і в питанні впливу на торгівлю між державами, конкурентне право ЄС опікується не проблемами зростання обсягів торгівлі між країнами, а лише можливостями спотворення «нормальної» конкуренції в межах Спільного ринку. Крім того це стосується не тільки «горизонтальних» угод, тобто між конкуруючими виробниками або конкуруючими оптовиками – класичний картель, які явно обмежують конкуренцію. Також це стосується «вертикальних» угод, тобто між виробником і дистриб'ютором, між дистриб'ютором і роздрібними торговцями, сторонами, що не конкурують одна з одною, які часто економічно корисні, оскільки раціоналізують процес розподілу і концентрують діяльність з просування продукції на користь споживачів.

Такий підхід було закладено у справах *Consten & Grundig v Commission* [1966] [10]. Ця справа стосується ексклюзивної дилерської угоди між *Grundig*, компанією з Німеччини, що виробляє електронне устаткування, і акціонерним товариством *Consten* із Франції. Згідно з угодою *Consten* визначався єдиним дистриб'ютор *Grundig* у Франції і надавав ексклюзивні права торговельній марці *Grundig*, *GINT* у Франції. Констен дав згоду не займатися реекспортом продукції *Grundig* в інші держави-члени, а *Grundig* погодився забезпечити аналогічне запевнення від своїх дилерів. Таким чином, існувала цілковита заборона на паралельні імпорту і експорт продукції *Grundig*, посилена торговою маркою *GINT*. *Consten* довідався, що інша французька фірма *UNEF* купувала продукцію *Grundig* у німецьких торговців і продавала її у Франції за ціною, нижчою від ціни *Consten*. *Consten* подав позов проти *UNEF* за порушення правил використання торгової марки фірми. *UNEF* звернулася до Комісії рішенням, що угода *Consten-Grundig* порушувала положення ст. 85 (1) ДЄС, і згодом Комісія прийняла таке рішення. Зверненнями до Суду сторони намагалися скасувати це рішення. Позивачі доводили, що метою їхньої угоди було не скорочен-

ня торгівлі між державами-членами, а її збільшення. Угода мала на меті концентрацію і раціоналізацію розподілу продукції *Grundig* на території Франції та фактично продаж виробів *Grundig* збільшився. Суд відкинув такі аргументи. Збільшення продажу продукції *Grundig* було кваліфіковано як таке, що могло впливати на торгівлю між державами-членами і зашкодити меті Договору ЄС, тобто створенню спільного ринку. Право конкуренції в цьому разі стосувалося не тільки домовленостей, що обмежували конкуренцію між виробниками та марками виробників. Справа в тому, що метою угоди було взагалі знищити конкуренцію на продукцію *Grundig* на оптовому рівні, та конкуренцію серед дистриб'юторів однієї торгової марки. До того ж, сторони за таких обставин не могли покладатись на свої права щодо товарного знаку. Використовувати їх тільки з метою розподілу ринку кваліфікувалося як зловживання такими правами. Однак Суд, на відміну від Комісії, не був готовий визнати цю угоду недійсною, тому анулював лише окремі статті, які порушували право ЄС. Хоча рішення Суду було піддано критиці, слід визнати, що обмеження конкуренції серед дистриб'юторів однієї торгової марки, які мають місце у вертикальних угодах, використовуються досить часто, як у разі з угодою *Consten & Grundig*, яку було використано для розподілу ринку за національними кордонами з метою ізолювання дистриб'ютора в кожній державі від конкуренції паралельного імпорту товарів з інших держав, де рівень цін нижчий. Таким чином можна штучно підтримувати високий рівень цін. Слід звернути увагу на те, що застосування термінів «мета» і «вплив» дає чітко зрозуміти, що ст. 85 ДЄС застосовується до угоди, за допомогою якої сторони намагались обмежити конкуренцію, але не встигли цього зробити, таким чином угода, у якій сторони намагались досягти в принципі законних цілей, але при цьому ненавмисно стримували конкуренцію. Отже, Комісія як відповідний орган має право втручатися на ранній стадії виконання угоди для запобігання шкоди для ринку.

Зазначимо, що аналіз наслідків угод потребує розгляду всіх економічних і правових обставин. Сфера застосування відповідного аналізу розглядалася у справі *Societe Technique Miniere v Maschinenbau* [1966] [8]. Вона стосувалась ексклюзивної дистриб'юторської угоди між німецьким виробником важких землерийних машин *Maschinenbau* і французьким дистриб'ютором *Societe Technique Miniere* і була подібною до угоди *Consten & Grundig*. Вона не стосувалась обмежень паралельного імпорту та експорту чи зловживань при використанні товарних знаків. *Societe Technique Miniere* намагалась відмовитись від цієї угоди, заявляючи, що вона порушує ст. 85 (1) ДЕС. На звернення Паризького апеляційного суду і посилаючись на ст. 177 ДЕС Суд визнав, що для з'ясування питання, чи здатна угода запобігти, обмежити або спотворити конкуренцію, необхідно проаналізувати ряд факторів. Серед них найпринциповіше – характер і кількість відповідної продукції, тобто ринок продукції і загальна частка сторін на цьому ринку. Адже чим більша частка ринку належить сторонам, тим більша шкода може бути завдана конкуренції. Окрім цього, слід дослідити масштаб зацікавлених сторін, тобто їх становище на ринку. Чим вони міцніші з точки зору обороту і відповідної частки ринку, тим імовірніше, що конкуренція буде обмежуватися. Слід також встановити наскільки ізольований чи неізольований характер угоди. Це особливо доречно щодо дистриб'юторської угоди, яка, на перший погляд може здаватися неважливою, але часто становить частину системи подібних угод на спільному ринку. Ще один аспект, який потребує окремого дослідження – це жорсткість статей. Чим жорсткішими є статті, тим імовірніше порушуватимуть ст. 85 (1) ДЕС. Однак будь-яке положення, що є більш ніж необхідним для отримання бажаного чи вигідного результату, ризикує порушити ст. 85 (1) ДЕС. Щодо можливості існування інших комерційних потоків на ідентичну продукцію на ринку через реімпорт і реекспорт, тобто паралельні імпорт та експорт, то будь-яка угода, що матиме

намір заборонити або навіть обмежити паралельні імпорт та експорт, буде, звичайно, порушувати ст. 85 (1) ДЕС. У нашому разі угода між *Societe Technique Miniere* і *Maschinenbau* була розцінена як така, що фактично не порушувала ст. 85 (1) ДЕС. Отже знадобилося широкомасштабне розслідування, щоб пересвідчитися, чи може угода потенційно запобігти, обмежити або спотворити конкуренцію в межах спільного ринку. Слід наголосити, що невелика розбіжність існує між поняттями «запобігання», «обмеження» або «спотворення конкуренції». Судом ЄС було визнано, що справа *Consten & Grundig* проти Комісії стосувалась конкуренції як на горизонтальному, так і вертикальному рівнях. Таким чином, ст. 85 ДЕС охоплює угоду щодо встановлення цін або розподілу ринку між конкурентами, тобто горизонтальні угоди, а також ексклюзивні дилерські угоди. Наприклад такі, що регулюють відносини між виробником і дилером, або відносини отримання патенту на інтелектуальну власність, між ліцензіаром і ліцензіатом, тобто вертикальна угода. Основні дебати відносно зазначених понять сконцентрувалися довкола підходу до їх тлумачення з точки зору так званого здорового глузду. Такий підхід з огляду на здоровий глузд передбачає уникання того, щоб засуджувати специфічний тип статей як таких, що обмежують конкуренцію. Замість цього застосування такого підходу вимагає аналізу загальної мети такої угоди і з'ясування, чи обмежує така мета конкуренцію. Якщо ні, тобто сприяє конкуренції або зовсім її не зачіпає, тоді розглядається питання, чи потрібні ці статті угоди для досягнення цієї мети. Знову ж таки в разі потреби вони не можуть запобігати, обмежувати або спотворювати конкуренцію, оскільки становлять будівельний матеріал конструкції проекту, що не шкодить конкурентним силам. У ряді випадків суд схвалив такий підхід, не застосовуючи фразу «мотиваційна норма». Наприклад, у справі *Remia & Nutricia v Commission* [1985] [11] до суду було направлено запит щодо застосування ст. 85 ДЕС до обмежувальних домовленостей в угоді про продаж активів.

Такі домовленості, як відомо, є загальним явищем для бізнесу. Коли продавець укладає угоду на продаж фірми, він, безумовно, повинен погодитися з пунктом, за яким бере на себе зобов'язання не конкурувати протягом визначеного терміну і на певному географічному просторі з компанією, яка продається. Суд погодився з загальноприйнятим підходом щодо таких пунктів, тобто вони були необхідні, аби забезпечити передачу в повному обсязі репутації фірми покупцю, у разі відсутності такого пункту продавець зможе конкурувати з компанією і залишити собі більшу частину такої репутації, і визначив, що угода з прийнятими обмеженнями не підпадає під дію ст. 85 (1) ДЕС. У справі *Pronuptia de Paris v Schillgalis* [1986] [12] суд вирішив, що франчайзингові угоди сприяють конкуренції, або є нейтральними щодо неї, і тому всі статті, які її явно або не явно обмежують, є необхідними, щоб франчайза взагалі мав право на існування, не підпадаючи під дію ст. 85 (1) ДЕС. Не викликає сумнівів той факт, що угоди між підприємствами, розташованими в межах Спільного ринку, підпадають під дію ст. 85 ДЕС. Що ж робити з угодами між підприємствами в межах або поза межами ЄС, які зосереджені на торгівлі за межами Союзу? Що робити, якщо такі угоди впливають на торгівлю в межах Союзу?

Багато ухвалених Комісією рішень свідчать про те, що наявність в угоді елемента, що має місце поза межами Союзу не виключає автоматично її юрисдикції. Так, угода стосовно експорту товарів до третьої країни в поєднанні з заборонаю реекспорту до ЄС може порушувати ст. 85 ДЕС, якщо існує реальна можливість реекспорту. Як правило, таких перспектив не існує через те, що вартість транспортування та мито можуть знівелювати будь-яку різницю в цінах, яка могла б зробити реекспорт прибутковим. Угоди між Союзом і сторонами з інших країн щодо обмеження імпорту порушуватимуть ст. 85 (1) ДЕС і, якщо ці товари є важливими, мають розглядатися як серйозне порушення, що заслуговує на штраф.

Намагання застосувати юрисдикцію

Співтовариства щодо нерезидентів можуть викликати, безумовно, гостру дипломатичну полеміку. Питання про екстериторіальне застосування права ЄС розглядалось у судовому порядку лише кілька разів. У справі *ICI v Commission (Dyestuffs)* [1972] [3] Комісія наклала штраф на виробників цієї продукції з країн ЄС та поза його межами начебто за встановлення цін. Слід зазначити, що три з покараних компаній не були на той час компаніями ЄС. Питання юрисдикції щодо компаній було розглянуто в апеляції до Суду, який вирішив, що юрисдикція має під собою основу. Тобто Суд постановив, що ці материнські та дочірні компанії утворюють єдине економічне підприємство. Отже, сам факт, що материнська компанія з держави-члена ЄС має дочірню компанію у межах ЄС, є достатнім для застосування ст. 85 ДЕС. Юрисдикція, таким чином, залежить від здатності контролювати дочірню компанію материнською, і така здатність має підтверджуватися відповідними фактами.

Справа *ICI v Commission (Dyestuffs)* не торкалася безпосередньо так званої доктрини впливу, яка стверджує, що юрисдикція базується на простому доводі – відсутності впливу «de minimis» на конкуренцію в межах ЄС. В останній справі щодо екстериторіальності – *Ahlstrom v Commission (Woodpulp)* [1988] [4] – Суд зіткнувся з апеляціями сорока трьох виробників паперової маси, жоден із яких не мав статусу юридичної особи в межах ЄС. Проти рішення Комісії заборони угод щодо встановлення цін і стягнення штрафів. Комісія постановила, що юрисдикція існує, оскільки угода мала вплив на торгівлю в межах Євросоюзу. Суд вирішив, посилаючись на загальновизнані норми міжнародного права, що оскільки угода «виконувалась» у ЄС, ст. 85 ДЕС повинна бути застосована. Імплементация могла мати вплив унаслідок існування і діяльності дочірніх фірм, філій, агенцій, субагенцій тощо. Отже, діяльність на території ЄС таких компаній у вигляді посередників, філій тощо, дала Союзу територіальну прив'язку, яка згідно зі звичаєвими нормами приватного міжнародного права підлягає його юрисдикції. У

цьому разі Суд не був зобов'язаний керуватися доктриною впливу.

Досліджуючи питання ролі прецедентної практики у формуванні конкурентного права ЄС слід звернути особливу увагу на те, що ще одна сфера правового регулювання конкуренції, де прецедентна практика має неабияке значення – це **зловживання домінуючим становищем**. Зазначимо, що ст. 86 ДЄС стосується поведінки підприємств, що домінують на ринку, а саме зловживання таким становищем. Кожна справа за ст. 86 ДЄС завжди складається з двох компонентів. По-перше, це докази домінування підприємства на ринку; по-друге, це докази власне зловживання таким становищем. Разом з тим необхідно чітко усвідомлювати, що явне домінування на ринку не є само по собі чимось незаконним, адже ст. 86 ДЄС забороняє зловживання ринковою владою, а не сам факт його існування.

У справі *Hoffmann-La Roche v Commission* [1979] [13] Суд зробив крок уперед при тлумаченні ст. 86 ДЄС як стримувача зловживань, коли визнав, що “концепція зловживання є об'єктивною концепцією, пов'язаною з поведінкою підприємства, яке має домінуюче становище на ринку, коли внаслідок лише присутності цього підприємства рівень конкуренції послаблюється, а через звернення до методів, що відрізняються від таких, які обумовлюють нормальну конкуренцію на виробі і послуги, спостерігається створення перешкод для утримання рівня конкуренції, який ще існує на ринку, або для зростання такої конкуренції» [13]. Таким чином проблема, проти якої спрямована ст. 86 ДЄС, є багатогранною. Вона може виражатись і в експлуаторській або нечесній поведінці; у використанні методів, які шкодять ефективній структурі ринку; і бізнесова практика, що відрізняється від існуючої за нормальних конкурентних умов. У доктрині права ЄС зазвичай зловживання поділяються на дві категорії: експлуаторські й антиконкурентні [14]. Перші стосуються нав'язування споживачам несправедливих умов, а другі – створення умов, що перешкоджають або обмежують

можливості інших підприємств конкурувати з домінуючим. Однак якщо певні зловживання можна чітко визначити, наприклад, конкуренти, що збивають ціни для усунення суперників з ринку, можуть, принаймні спочатку, приносити користь споживачам, то інші впливають негативно як на споживачів, так і на конкурентів як, наприклад, такі, що встановлюють дискримінаційні ціни. Експлуаторські зловживання стосуються параграфів (a) і (b) у переліку до ст. 86 ДЄС, натомість антиконкурентні або змішані дії підпадають під дію параграфів (c) і (d), оскільки пов'язані з несправедливими умовами контрактів. Антиконкурентні порушення включають дії, що впливають на структуру ринку, а також на кожного конкурента: «*Забороняючи зловживання домінуючою позицією на ринку, оскільки вони можуть впливати на торгівлю між державами-членами, ст. 86 ДЄС охоплює не тільки зловживання, що можуть завдати безпосередньої шкоди споживачам, а також ті, що шкодять їм побічно, руйнуючи ефективну конкурентну структуру, передбачену ст. 3(f) Договору*».

Із заяви Суду у справі *Hoffmann-La Roche v Commission* стає зрозуміло, що поведінка, пов'язана зі зловживанням, – це ненормальна поведінка, оскільки вона є за межами нормальної конкуренції. Однак ні Комісія, ні Суд ще не спромоглися дати повного визначення нормальної конкуренції. Антиконкурентна поведінка може включати дискримінаційне ціноутворення, що виявила Комісія в разі з *British Telecom* [14], коли відправка повідомлення коштувала значно більше, ніж у разі його надходження з будь-якого іншого місця Союзу. Продаж товарів, прив'язаний до дистриб'юторів або роздрібних торговців, також може викликати зловживання, як у разі з *Hoffmann-La Roche*. Політика, що обмежує імпорт, повинна розглядатися як антиконкурентна, оскільки призводить до розподілу в межах Спільного ринку. Однак Суд ЄС пішов далі і визначив, що поведінка, яка спричиняє скорочення експорту, також повинна вважатися антиконкурентною. Відмова з боку домі-

нуючого підприємства поставляти товари дистриб'юторам може призвести до витіснення торговця з його бізнесу, а, отже, є антиконкурентною. Однак тільки довільна і невинуватана відмова підпадає під дію ст. 86 ДЄС. За відсутності інших факторів було б маловірогідним, щоб небажання постачати товари дистриб'юторам, які мають значну заборгованість, розглядалося як зловживання.

Необхідно зазначити, що ст. 86 ДЄС необхідна для зменшення наслідків домінування. У справі *Michelin v Commission* [1983] [15] Суд повторив давно сформульований підхід до домінування: «Стабільна економічна позиція підприємства, що дає йому можливість стримувати підтримку ефективної конкуренції на відповідному ринку, і поводить значною мірою незалежно від конкурентів, покупців, а зрештою, і споживачів». Суттю такого визначення є поняття «відповідний ринок». Комісія ЄС зазначила, що ринок готової продукції як інструмент права конкуренції має свої обмеження. Вважається, що коли йдеться про відповідний ринок, то передбачається домінування, пов'язане з горизонтальним розширенням. Компанія, яка покладається переважно на вертикальну інтеграцію або політику диверсифікації, не обов'язково повинна відчути збільшення горизонтально визначеної частки ринку. Вважається за доцільне в розгляді домінуючої позиції вертикального або конгломеративного характеру іноді застосовувати штучне визначення відповідного ринку. Корисним у цьому разі є звернення до концепції обов'язкового торгового партнера, яка стосується відносин залежності, що можуть існувати між двома економічними операторами, завдяки їхнім комерційним угодам. У свою чергу, ринок відповідної продукції є таким, де продукція значною мірою взаємозамінна *ICI v Commission (Soda Ash)* [1995] [15]. Він включає ідентичну продукцію або таку, що її споживачі розглядають як подібну з точки зору характеристик, ціни або мети використання. Тоді постають два основних запитання: якою мірою споживач, імпортер або оптовик зможе купувати товари, подібні

до тих, що постачає домінуюча фірма, або прийняти їх як заміну? Це є перехресною еластичністю попиту. І друге запитання – якою мірою інші фірми спроможні постачати або виробляти прийнятні заміники? Це вже перехресна еластичність пропозиції. Зазначені питання повинні розглядатися з точки зору характеристик продукції, її ціни або сфери використання. Незважаючи на те, що основні засади формулюються через товари та продукцію, вони однаковою мірою застосовуються в контексті послуг. Виявлення ринку відповідної продукції не є легким. Як засвідчила справа *Europemballage & Continental Can v. Commission* [1973] [14]. У ній йшлося про приєднання великої голландської фірми з пакування продукції Томасен і Дрийвер-Вербліфа НВ до *Europemballage*, компанії, яка зареєстрована у Сполучених Штатах і контролюється іншою американською компанією, – *Continental Can*. *Continental Can* була потужною організацією, що займалася пакуванням продукції, Шмальбах–Любева–Вернке (ШЛВ), відомого у Німеччині виробника контейнерів з легких металів для м'яса, риби і машин для закриття пляшок. *Continental Can* запропонувала передати свою частку в ШЛВ до Юропамбалаж, що мало привести до зосередження у *Europemballage* і, побічно, у *Continental Can* значних ринкових потужностей. Комісія вирішила, що приєднання ТДВ до *Continental Can* через *Europemballage* призводить до порушення ст. 86 ДЄС. Стверджувалося, що *Continental Can*, завдяки своїй частці у ШЛВ, буде домінувати на трьох окремих ринках продукції Німеччини: банки з легкого металу для м'ясних продуктів; банки з легкого металу для рибних продуктів; металеві кришки для скляних банок. Придбання ТДВ компанією *Europemballage* мало у подальшому посилити її домінування на цих ринках, оскільки усунуло б потужного потенційного конкурента для ШЛВ. *Continental Can* і *Europemballage* намагались анулювати рішення Комісії. Хоча суд погодився з Комісією в принципі, що приєднання повинно було характеризуватися як зловживання, він виніс

рішення про те, що Комісія не довела факту домінування позивача на відповідному товарному ринку. Комісія не спромоглася вивчити питання заміни продукції. Щоб розглядатися як окремий ринок, така продукція, за визначенням суду, повинна чітко відрізнятися не тільки призначенням, а й специфічними характеристиками, які роблять її придатною для цього. Комісія також не розглядала питання заміни постачання, тобто не з'ясувала, чи не можуть інші потенційні конкуренти з'явитися на ринку шляхом простої адаптації.

Ретельніше Комісія поставилася до справи *United Brands v Commission* [1978] [16]. Вона заявила, що компанія *United Brands*, одна з найбільших у світі бананових імперій, постачальник бананів «Чикіта», часто зловживала домінуючим становищем. Питання полягало в тому, чи відповідний ринок продукції становили банани лише з товарним знаком чи без нього, або й інші свіжі фрукти, як свідчила *United Brands*. Очевидно, Комісія була зацікавлена дати більш вузьке тлумачення ринку, а *United Brands* – якомога ширше. Комісія провела дослідження за допомогою Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), яка виявила, що наявність інших фруктів незначною мірою впливала на вартість і споживання бананів. Більше того, банани мають особливе значення в дієті людей молодшого та старшого віку, а також хворих. Для них інші фрукти не можуть бути прийнятні як заміна. Цього разу Суд прийняв точку зору Комісії щодо вузького тлумачення відповідного ринку продукції. Також у даній справі було доведено, що ринок відповідної продукції міг бути визначеним навіть ще вужчим, тобто або це банани, які мають торгову марку, або такі, які купують люди молодшого і старшого віку та хворі, оскільки очевидно, що споживачі й надалі купуватимуть банани з товарним знаком, навіть якщо вони коштуватимуть значно дорожче, ніж без товарного знаку. Таким чином підтверджується невелика перехресна еластичність попиту, тоді як для людей молодшого та похилого віку і хворих навіть такої перехресної еластичності

практично не існувало. У зазначених вище справах ринок відповідної продукції був значним і сторони, що вважалися домінуючими на ринку, мали відповідну силу. Однак ринок товарів або послуг може бути невеликим, і домінування підприємства зовсім не означає, що воно є таким сильним, щоб підпадати під ст. 86 ДЄС. У справі *Hugin v Commission* [1979] [14] шведська фірма *Hugin*, виробник касових апаратів, постачала їх компанії Ліптонс Кеш Реджістерс енд Бізнес Еквіпамлент (Велика Британія) через англійську філію *Hugin* Кеш Реджістерс ЛТД. У цій справі було визнано, що шведська компанія займає домінуюче положення у постачанні запасних частин до апаратів *Hugin* для окремих ремонтних майстерень. Так само деякі види діяльності фірми, що можуть здаватися вкрай незначними за обсягом, можуть формувати відповідний ринок, на якому така фірма може мати перевагу. Наприклад у разі з *General Motors v Commission* [1975] [17] видача сертифікатів про перевірку призначених для імпорту нових автомобілів Опель, яка здійснювалася виключно *General Motors* у Бельгії, засвідчила наявність відповідного ринку, хоч за один рік (1973) було продано лише п'ять машин.

Слід зазначити, що визначити географічний ринок необхідно для того, аби вирішити, які підприємства повинні розглядатися як конкуренти існуючого домінуючого підприємства. Теоретично Суд становить відповідний географічний ринок для більшості продукції та послуг, оскільки спільний ринок не передбачає наявності торгових бар'єрів на території Союзу. Однак можуть існувати легальні торгові бар'єри, які ще не усунені або дозволені згідно з правами ЄС. Обмеження ринку можуть викликати, наприклад, продукти харчування, що швидко псуються. Як приклад доцільності обмеження можна навести справи *RTE, BBC & ITP v Commission* [1989] [17], які полягали в тому, що ринок телевізійного котування програм для RTE, Бі Бі Сі та Ай Ті Ві включав Ірландію та Північну Ірландію, оскільки саме в цьому просторі компанії вели трансляції.

Окрім того, якщо через високу вартість транспортних послуг неможливо створити великий ринок з географічної точки зору, то такий ринок можна визначити у вузькому сенсі. Нарешті, можуть існувати традиційні підстави для обмеження структури торгівлі. Наприклад, у справі *United Brands* Велика Британія і Франція були вилучені з географічного ринку, оскільки ці дві країни мали торговельні угоди з колишніми колоніями, що означає наявність відмінностей у структурі торгівлі бананами в цих країнах. У справі *Michelin* Суд погодився з Комісією, що завдяки практиці закупівлі продукції споживачами відповідний географічний ринок шин автомобілів може формуватися в одній державі-члені. У деяких справах, пов'язаних з проблемами транспортування, відповідним ринком визначалася навіть одна траса. Основним критерієм домінування є реальна частка ринку, що включає монополії, створені згідно з національним законодавством, хоча їхнє існування відповідає й праву ЄС, зокрема ст. 90 (2) ДЄС [14]. Однак значна частина ринку є лише доказом домінування, а не визначенням його: *«Наявність домінуючої позиції може визначатися за кількома чинниками, які при спеціальному розгляді виявляються невирішальними. Надзвичайно важливим серед них є наявність дуже великих часток ринку»* [14].

Європейський суд наполягає також на врахуванні інших чинників. Хоча не існує чіткого визначення, що таке «дуже значна частка ринку», суд у справі *AKZO Chemie* визначив, що навіть 50% можуть розглядатися як «дуже значна частка» [18]. Навіть підприємства, які володіли менш ніж 50% ринку, визнавалися домінуючими. За справою *Hoffman* Суд ЄС, однак, не підтримав висновок Комісії про домінування стосовно вітаміну фірми *Hoffman*, коли ця компанія володіла 41% ринку. У десятому звіті з Конкурентної політики Комісія констатувала, що домінування виникає при 40-45%, а потенційно можливе навіть і за 20%. Невеликі частки можуть забезпечувати домінування, якщо у кон-

курентів вони ще менші, ніж було у справі з компанією *Michelin*, де найближчий конкурент мав 8% ринку, хоч частка компанії *Michelin* ніколи не перевищувала 65%. Серед інших факторів домінування насамперед важливі умови створення бар'єрів для проникнення інших конкурентів. Якщо маловірогідно, щоб будь-який потенційний конкурент спричинив виклик будь-яким зловживанням підприємства, запропонувавши кращі умови для споживача, тоді, можливо, це підприємство посяде домінуючу позицію. Права на інтелектуальну власність можуть забезпечити різновид монополії у виробництві продукції, що запобігатиме, принаймні тимчасово, проникненню на ринок нових конкурентів. Кращі технології (такі як невикористані великі виробничі можливості) також є перешкодою для новачків, як і доступ до капіталу, що може полегшити швидку експансію, або створення ефективних мереж для торгівлі, що означає високий ступінь інтеграції у ринок.

Підприємство повинно бути домінуючим на значній частині єдиного ринку, щоб його дії підпали під ст. 86 ДЄС. Таке питання не може бути розв'язане тільки посиланням на відповідне визначення географічного ринку, хоча у справі *Michelin* обидві проблеми Європейський суд розглядав у цілому. Значна частина визначатиметься на інших засадах, ніж масштаби території, а саме «структура та обсяг виробництва і споживання такої продукції, а також звички і економічні можливості продавців і покупців».

Висновки

Отже, прецедентна практика у сфері конкуренції в Євросоюзі є суттєвою для досягнення та підтримки спільного ринку. Вона забезпечує та підтримує конкурентну поведінку підприємств і захищає інтереси споживачів, і таким чином сприяє виробленню товарів та послуг на кращих умовах. Окрім цього вона сприяє ефективності через створення клімату, придатного для інновацій і технічного прогресу.

Література

1. Європейський Союз. Консолідовані договори. / Пер. Ю.Петруся. (Наук. ред. к.ю.н., доц. В. Муравйов)– К.: Port-Royal, 1999. – 207 с.
2. Case 8/72, Vereniging van Cementhandelaren v Commission [1972] ECR 977.
3. Case 48/69 Imperial Chemical Industries Ltd. v Commission (Dyestuffs) [1972] [1972] ECR 619.
4. Cases 89 etc/85. Ahlstrom v Commission (Woodpulp) [1988] ECR 5193.
5. Case 86/82, Hasselblad (G.B.) LTD v Commission [1984] ECR 883.
6. Case 107/82, AEG-Telefunken v Commission [1983] [1983] ECR 3151.
7. Cases 228-9/82, Ford Werke v Commission [1984] [1984] ECR 1129.
8. Case 56/65 Societe Technique Miniere v Maschinenbau Ulm [1966] ECR 235.
9. Case 193/83, Windsurfing International v Commission [1986] ECR 611.
10. Cases 56&58/64, Consten & Grundig v Commission, [1966] ECR 299.
11. Case 42/84, Remia & Nutricia v Commission [1985] ECR 2524.
12. Case 161/84, Pronuptia de Paris v Schillgalis [1986] ECR 353.
13. Case 85/76, Hoffmann-La Roche v Commission [1979] ECR 461.
14. Valentine Korah. Cases and Materials on EC Competition Law. – Oxford: Hart Publishing, 2006. – 692 p.
15. Case 322/81, Michelin v Commission [1983] ECR 3461.
16. Case 27/76 United Brands v Commission [1978] ECR 207.
17. Case L 29/14 General Motors Continental NV v Commission, OJ 1975.
18. Case 41/69, ACF Chemiefarma v Commission [1970] ECR 661.

Поняття та критерії дієздатності суб'єктів права

І.С. Окунєв
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено актуальним питанням дієздатності в контексті теорії правового статусу суб'єктів права. Автор дійшов висновку, що дієздатність суб'єктів права має важливе значення для розроблення методологічних питань правової науки, а також вирішення конкретних практичних питань вдосконалення і впорядкування законодавства. За результатами дослідження сформовано поняття дієздатності суб'єктів права, окреслено інститути, що визначають їх дієздатність (ліцензування; акредитація; сертифікація; атестація), а також критерії дієздатності суб'єктів права.

Ключові слова: суб'єкт права, правовий статус, дієздатність, критерії дієздатності, ліцензування, акредитація, сертифікація; атестація.

Стаття посвящена актуальним вопросам дееспособности в контексте теории правового статуса субъектов права. Автор приходит к выводу, что дееспособность субъектов права имеет большое значение для разработки методологических вопросов правовой науки, а также для решения конкретных практических вопросов совершенствования и упорядочения законодательства. По результатам исследования сформулировано понятие дееспособности субъектов права, раскрыты институты, определяющие их дееспособность (лицензирование; аккредитация; сертификация; аттестация), а также критерии дееспособности субъектов права.

Ключевые слова: субъект права, правовой статус, дееспособность, критерии дееспособности, лицензирование, аккредитация, сертификация, аттестация.

This article is devoted to topical issues of the legal capacity in the context of the theory of the legal status of subjects of law. The author comes to the conclusion that legal capacity of subjects of law is essential for the development of the legal science methodological issues and also for solving of certain practical issues of legislation improving and codification. As a result, the author analyzes the concept of legal subjects capacity, determines the criteria of legal subjects capacity, analyzes institutions that determine their legal capacity (licensing; accreditation; certification; certification).

Keywords: subject of law, legal status, legal capacity, criteria of the legal capacity, licensing, accreditation, certification, certification

Постановка проблеми

Дослідження проблем правового статусу суб'єктів права нерозривно пов'язане з питанням їх дієздатності, оскільки з набуттям дієздатності суб'єкт права набуває можливість самостійно здійснювати права та обов'язки, а отже, займає певне місце в системі правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У теорії держави та права питання дієздатності суб'єктів права досліджували С.С. Алексєєв, Н.В. Вітрук, С.Ф. Кечек'ян, Н.І. Матузов, О.В. Міцкевич, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та інші вчені-правознавці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

До цього часу конструкція дієздатності не є остаточно сформованою, у зв'язку з чим потребує додаткового теоретичного осмислення.

Формулювання цілей статті

З урахуванням викладеного метою цього дослідження є розкриття деяких питань дієздатності суб'єктів права як складової частини теорії правового статусу суб'єктів права.

Виклад основного матеріалу дослідження

У юридичній літературі та чинному законодавстві України набуття дієздатності особою за загальним правилом пов'язується з досягненням певного віку, як виключення – з інших обставин (реєстрація шлюбу особою, що не досягла повноліття та ін.). З іншого боку, настання дієздатності визначається моментом усвідомлення себе волею, на що вказано й у юридичній літературі [1, с. 171].

Отже, настання дієздатності визначається такими критеріями, як вік і розумність. Водночас, у законі простежується певна непослідовність законодавця, що проявляється в його прагненні пов'язати дієздатність з критеріями, зазначеними вище. З цього приводу Д.І. Мейер писав про те, що і старіння здійснює певний вплив на юридичний стан фізичної особи [2, с. 76].

Дослідження сучасних норм законодавства України (п. 1 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. №4050-VI, ст. 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. №2493-III та ін.) дає змогу стверджувати, що вказані норми подекуди встановлюють вікові обмеження, наприклад, граничний вік перебування на державній службі, на службі в органах місцевого самоврядування тощо.

Вважаємо, що встановлені законом зазначені вікові обмеження, пов'язані з можливістю здійснення певних видів діяль-

ності, дають підстави вважати, що поряд із нижньою віковою межею настання дієздатності, у суб'єктів права реально існує й верхня вікова межа дієздатності. Поряд з віковими існують також інші обмеження, встановлені законодавством, що не відносяться до вікових обмежень, зокрема, пов'язані зі станом здоров'я, наявністю певної освіти, фізичною підготовкою (наприклад, ст. 17 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1991 р. №565-XII).

Таким чином, з наведеного вбачається обмеження саме дієздатності, можливості здійснення суб'єктом права конкретних видів діяльності, що виходять за межі встановлених законом критеріїв визначення дієздатності (досягнення певного віку, розумність).

У літературі виділяється низка обставин, що впливають на право- і дієздатність особи. Так, О.В. Міцкевич у якості законних умов обмеження правосуб'єктності виділяв стан здоров'я (фізичного або психічного), прийняття судового рішення (як міра покарання винної особи). Крім того, відносно обмеження дієздатності психічно хворих ним називається можливість ухвалення рішення суду про визнання особи недієздатною [3, с.78-81].

З урахуванням викладеного можна стверджувати про відсутність чіткого розмежування обставин, що впливають на правоздатність і дієздатність у законодавстві та юридичній науці, та відповідно про нечіткість розмежування зазначених понять.

З урахуванням зазначених критеріїв, покладених в основу конструкції дієздатності, вона має сенс лише для індивідуальних суб'єктів права – фізичних осіб. Відносно використання конструкції дієздатності щодо юридичних осіб у літературі висловлюються певні заперечення та сумніви [4, с. 121; 5, с. 93]. Це дає змогу констатувати, що конструкція дієздатності дотепер остаточно не сформувалася, не стала загальною для всіх суб'єктів права.

Юридичні особи набувають цивільних прав та обов'язків і здійснюють їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів і закону. Як справедливо

во зазначає Б. Віндшейд, для юридичних осіб визначати власні дії необхідно інакше, ніж для людини. Дії юридичної особи є діями фізичної особи від імені юридичної особи. Слід зазначити, що закон, визначаючи дієздатність як здатність набувати та здійснювати права та обов'язки, не враховує такий аспект, як готовність здійснення особою різних функцій суб'єкта. Дієздатність, на нашу думку, повинна передбачати діяльнісну здатність, здатність з точки зору зовнішніх умов, факторів.

Отже, на нашу думку, дієздатність – це реальна здатність (можливість готовності) особи до здійснення функцій суб'єкта права з точки зору передумов (організаційних, майнових та інших), визначених законом (залежно від виду суб'єкта права). Відповідно до цього, інститутами, що визначають, на нашу думку, дієздатність суб'єктів права, їхню готовність до здійснення окремих видів діяльності є інститути ліцензування, акредитації, сертифікації, атестації тощо.

Ліцензування. За загальним правилом види діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до законів, не можуть здійснюватися без отримання ліцензії. Право на здійснення ліцензованого виду діяльності виникає в силу створення необхідних передумов для здійснення такої діяльності (дотримання ліцензійних умов встановлених для відповідного виду діяльності). В основу інституту ліцензування покладено дозвільний принцип, що забезпечується прямим державним контролем за учасниками правовідносин, проведенням перевірок з боку уповноважених органів за здійсненням ліцензованої діяльності, можливістю припинення дії ліцензії, правом вимагати здійснення певних дій від володільців ліцензій, застосування штрафних санкцій до порушників ліцензійних умов (наприклад, Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. N1775-III).

Акредитація. Інститут акредитації використовується відносно колективних суб'єктів права та індивідуальних суб'єктів права. Відповідно до цього нормативні положення, які встановлюють правила та

умови акредитації для різних суб'єктів і видів діяльності, відрізняються різноманітністю підходів відносно регулювання процедури акредитації, що у свою чергу обумовлює необхідність у прийнятті загального нормативно-правового акта з питань акредитації.

Сертифікація. Сертифікація продукції, робіт, послуг (інших об'єктів) є спеціальною процедурою, дотримання якої забезпечує суб'єкту права можливість бути учасником відносин і діяльності, що пов'язана з виробництвом і реалізацією окремих груп товарів, виконанням деяких робіт або послуг.

Отже, дієздатність суб'єктів права може визначатися не тільки щодо певного єдиного виду діяльності або декількох видів діяльності (і відповідно до здійснення прав і обов'язків, що виникають при цьому), а й щодо виробництва окремого виду продукції, здійснення певного виду робіт або послуг.

Сертифікація (як процедура ліцензування та акредитації) характеризує безпосередню здатність (готовність) суб'єкта права здійснювати функції виробника товару (виконавця роботи, послуги).

Атестація. До однієї з процедур, що визначає здатність особи здійснювати певні функції суб'єкта права відноситься процедура атестації. Атестація також використовується в різних сферах соціальної діяльності до різних суб'єктів права, у тому числі фізичних та юридичних осіб (організацій).

Нормативно-правові акти, що регулюють процедуру атестації, рішення про атестацію суб'єкта права, за загальним правилом, розглядають як таке, що одночасно породжує для суб'єкта, що підлягає атестації, особливе право – право на здійснення певної діяльності, право на заняття конкретної посади тощо.

Процедура атестації в змістовому плані істотно відрізняється залежно від того виду діяльності, функцій, відносно яких атестується суб'єкт права. Відповідно критерії, за якими відбувається оцінка суб'єкта, що атестується; форма випробувань (письмовий іспит, тест, співбесіда, пере-

вірка практичних навичок тощо); порядок визначення результатів атестації; строки проведення; форма документа, що підтверджує проходження атестації (свідомство, посвідчення, атестат), не співпадають за видами атестації. Вважаємо, що для того щоб атестація мала значення форми визначення дієздатності особи, вона повинна мати правовий характер, бути формалізованою правовою процедурою; однією з головних цілей атестації повинно бути визначення готовності особи до здійснення (реалізації) відповідних функцій; задовільна атестація повинна бути передумовою (підставою) для здійснення суб'єктом певної діяльності (реалізації деяких прав і обов'язків).

Викладене також вказує на необхідність у прийнятті загального нормативно-правового акта з питань атестації.

Слід зазначити, що є й інші форми визначення дієздатності суб'єктів права. Ідеться про передбачену законом можливість встановлення випробування при прийнятті на роботу (ст.ст. 26, 27, 28 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII). Таку форму визначення дієздатності характеризує відсутність чітких формалізованих критеріїв, відповідно до яких встановлюється відповідність особи роботі, що їй доручається, а також особливості строків та порядку її проведення. З погляду порядку її проведення випробування цю форму відрізняє відсутність іспитів, тестів, співбесід, перевірок тощо. Сама робота особи, її результати є об'єктом контролю, визначення готовності особи до її здійснення.

Розглядаючи проблему дієздатності суб'єкта права, необхідно зупинитися на питанні загальних критеріїв визначення дієздатності суб'єктів права, які, на нашу думку, можна розподілити на кілька груп.

До першої групи умов відносяться ті, що характеризують готовність суб'єкта права з точки зору його волі, здатності приймати правові рішення (вольовий критерій). Саме воля визначає особу, як суб'єкта права, хоча має різні якісні стани, рівні зрілості.

Щодо фізичних осіб формальним кри-

терієм визначення зрілості згідно із законом є вік. Цей критерій містить в собі також певний елемент свавілля. Можливі при цьому відхилення реального стану волі від деякої умовної норми, на яку орієнтується закон, ураховуються за допомогою різних процедур, що доповнюють віковий критерій. Зокрема, процедури визнання фізичної особи недієздатною, процедури обмеження дієздатності тощо.

Відносно юридичних осіб формально закріплений принцип настання дієздатності одночасно з виникненням правоздатності. Водночас, стосовно деяких видів діяльності, а також окремим суб'єктам права встановлені спеціальні процедури, що дають змогу встановити готовність їхньої волі до прийняття правових рішень (ліцензування, атестація, інші спеціальні процедури).

Однак на практиці існувала (і частково досі існує) необхідність визначення недієздатності юридичної особи безвідносно до конкретного виду діяльності в ситуації фактичного припинення нею діяльності та за відсутності відомостей про місцезнаходження його органу і засновників з метою ліквідації юридичної особи. Це проблема так званих мертвих підприємств. Коли у юридичної особи відсутні органи, здатні приймати рішення (відсутні особи, що повинні їх приймати), то має бути передбачена процедура визначення її недієздатності та його ліквідації на цій підставі. Водночас, у законодавстві відсутні норми, що прямо визначають таку причину ліквідації юридичної особи як настання її недієздатності.

До другої групи умов належать організаційні (внутрішні та зовнішні). Внутрішні організаційні умови стосуються перш за все організацій: юридичних осіб, їх внутрішнього устрою, системи взаємовідносин, їх органів, учасників тощо. Наприклад, при перевищенні максимальної кількості учасників товариство з обмеженою відповідальністю підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а після цього строку – ліквідації в судовому порядку, якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі

(ч. 1 ст. 141 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. №435-IV).

Зовнішні організаційні умови стосуються видів діяльності (функцій), що здійснюються суб'єктом права. Наприклад, для отримання ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності суб'єкт права повинен відповідати встановленим ліцензійним умовам для провадження діяльності відповідного виду.

До третьої групи умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, можна віднести умови, що характеризують майновий стан (положення) особи. До їх числа, на наш погляд, відносяться умови щодо мінімального розміру статутного капіталу юридичних осіб, з метою гарантування інтересів його кредиторів (наприклад, ч. 4 ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №XII, ч. 2 ст. 30 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. №85/96 – ВР, ст. 31 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 12 липня 2000 р. №2121-III). Майновий стан як критерій визначення здатності особи бути суб'єктом права, на наш погляд, найбільшою мірою виявляється в законодавстві про банкрутство (див. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. №2343-XII). Головне значення юридичної процедури банкрутства, як уявляється, полягає саме у визнанні нездатності особи на майновій підставі бути суб'єктом права.

Четверту групу умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, складають умови, які характеризують можливості правової взаємодії особи, участі в правових зв'язках, відносинах з іншими суб'єктами права.

Здатність суб'єкта права вступати у правові відносини з іншими суб'єктами права є важливою складовою загального стану його дієздатності. Однак трапляються випадки коли суб'єкт права через свої фізичні або психічні вади, причини соціального порядку не може самостійно реалізувати свої права, взаємодіяти з іншими суб'єктами права. З метою захисту прав та інтересів цієї групи суб'єктів, законом

встановлено деякі спеціальні положення, що визначають їх дієздатність. Наприклад, обов'язкова участь захисника забезпечується в кримінальному провадженні щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, – з моменту встановлення цих вад (п. 3 ч. 2 ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI). Отже, відносно осіб, які не здатні внаслідок фізичних (психічних) вад здійснювати деякі види діяльності, функції суб'єктів права, у сучасному праві можна говорити про обмеження, що стосуються здійснення конкретних видів діяльності, функцій.

Обмеження можливості суб'єкта права брати участь у певних правових відносинах, здійснювати відповідні функції може бути обумовлено також причинами статусного порядку (правовим статусом). Наприклад, здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування ч. 4 ст. 43 Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV) тощо. У цьому разі не йдеться про загальне обмеження дієздатності такої категорії суб'єктів, а лише про видове обмеження стосовно здійснення підприємницької діяльності, що пов'язане з особливим статусом вказаних осіб. Подібні обмеження, пов'язані з юридичним положенням суб'єкта права, М.М. Коркунов відносив до обмежень, що витікають із несумісності відомих юридичних відносин [6, с. 148]. На відміну від обмежень, що стосуються дієздатності неповнолітніх осіб, ці обмеження мають на меті забезпечення захисту інтересів інших осіб (третіх осіб) від можливих зловживань з боку суб'єкта владних повноважень або підприємницької діяльності.

П'яту групу умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, становлять нормативні умови, що характеризують функціональні можливості (якості, здібності) суб'єкта права. Звичайно такі умови встановлюються статутами, іншими установчими актами організацій; посадовими інструкціями; положеннями про атестацію; про ліцензування; актами, що регламен-

тують порядок здійснення окремих видів діяльності, законами, що визначають статус суб'єкта права тощо. До числа таких умов, що визначають можливість індивіда або персоналу юридичної особи здійснювати певну діяльність, відносяться: умови про наявність освіти, спеціальних знань, певного досвіду, стажу роботи, окремих навичок, володіння деякими особистими або діловими якостями, фізичними даними, творчими здібностями тощо. Законодавець враховує функціональні здібності, властивості суб'єкта права при визначенні його дієздатності не тільки як атестаційні або ліцензійні критерії.

До шостої групи обставин, що визначають дієздатність осіб, умовно іменовані як «поведінкові умови», можна віднести: скоєні особами правопорушення і прийняті відносно них рішення про застосування окремих видів покарань або встановлення факту порушення. Так, М.М. Коркунов, надаючи особливе значення заходам примусу в контексті обмеження дієздатності, виділяв цю групу правових обмежень, іменував такі обмеження «карними». Чинне законодавство містить чимало прикладів, коли можливість суб'єкта займатися певним видом діяльності, зайняти певну посаду обумовлюється відсутністю його протиправних дій і застосуванням до нього заходів юридичної відповідальності. Так, особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, одержання неправомірної вигоди та інші корисливі злочини, не можуть займати в товариствах керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю (наприклад, ч. 3 ст. 23 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №ХІІ).

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ (п. 3 ч. 1 ст. 51, ч. 3 ст. 52, ст. 55) передбачає такий вид покарання, що тягне обмеження дієздатності, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. №8073-Х (далі – КУпАП) також передбачає такий вид адміністративного стягнення, що обмежує дієздатність. Ідеться про позбав-

лення спеціального права, наданого громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання) (п. 5 ч. 1 ст. 24 КУпАП). При позбавленні спеціального права, наданого фізичній особі, обмежується не просто сама реальна можливість здійснення відповідних видів діяльності, а встановлюється юридичне обмеження, обмежується дієздатність особи.

Крім зазначених кодексів існує низка інших нормативно-правових актів, що містять «карні обмеження» дієздатності суб'єктів права.

В особливу групу умов, обставин можна виділити юридично-політичні обставини, чинники, що впливають на дієздатність суб'єктів, які породжені здебільшого причинами політичними (зокрема, державна належність). Для української правової системи розподіл, зокрема, фізичних осіб на громадян, іноземців і осіб без громадянства залишається однією з головних класифікацій, що має на меті розмежувати їхню дієздатність і правовий статус.

Настання дієздатності є значущою обставиною як для самого суб'єкта, визнаного дієздатним, так і для оточуючих. Таке визнання, на думку Н.Л. Дювернуа, повинно знаменуватися для загального відома якою-небудь зовнішньою ознакою, наприклад, для римлян *toga praetexta* змінювалася іншим одіянням, *toga virilis*, носінням яких-небудь знаків, позначень [7, с. 332-333]. Сучасне право України сприйняло цю конструктивну ідею. Можна привести безліч прикладів, коли вказівка на дієздатність особи міститься в його найменуванні, інших позначеннях («акціонерне товариство», «страхова компанія», «банк», «кредитна спілка» тощо) (наприклад, ст. 2 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №ХІІ, ч. ч. 5, 6 ст. 2 України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. №85/96 – ВР, ст. 15 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 12 липня 2000 р. №2121-ІІІ).

Висновки

Слід зазначити, що дієздатність суб'єктів права є невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права, має

важливе значення як для розроблення методологічних питань правової науки, так і для вирішення конкретних питань практики вдосконалення і впорядкування законодавства, що не є досконалим з цих

питань. Теоретичне осмислення категорії дієздатності та її критеріїв дає змогу глибше та повніше з'ясувати проблеми правового статусу суб'єктів права, що вимагає подальших теоретичних досліджень.

Література

1. *Трубецкой Е. Н.* Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. — М. : Т-во Типографии А. И. Мамонтова, 1913. — 227 с.
2. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право : Чтения, изданные по запискам слушателей : С приложением очерка русского вексельного права, биографий и портретов Д. И. Мейера и А. И. Вицына и трех указателей / Д. И. Мейер ; под ред. А. Вицына. — [8-е изд.]. — С.-Петербург : Типография Д. В. Чичинадзе, 1902. — 676 с.
3. *Мицкевич А. В.* Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. — М. : Госюриздат, 1962. — 211 с.
4. *Синайский В. И.* Русское гражданское право / В.И. Синайский ; ред. кол. тома : В. С. Ем, А. Г. Долгов. — М. : Статут, 2002. — 638 с.
5. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Шершеневич Г. Ф. — М. : Фирма «Спарк», 1995. — 556 с.
6. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — [9-е изд.]. — СПб : Издание Юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1909. — 354 с.
7. *Дювернуа Н. Л.* Чтения по гражданскому праву : Т. 1 : Введение и часть общая : Вып. 1 — 1902 ; Вып. 2 : Лица. Вещи, 1902 ; Вып. 3 : Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке, 1905. Т. 1 : Вып. 1-3 / Н. Л. Дювернуа. — [4-е изд.]. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. — 959 с.

Медіація у сфері охорони здоров'я – правові проблеми та перспективи розвитку

О.В.Двірська

асистент кафедри
державно-правових
дисциплін юридичного
факультету
Університету економіки
та права «КРОК»

У даній статті аналізуються основні переваги розгляду медичних спорів за допомогою проведення процедури медіації, визначаються відмінності процедури медіації від судового розгляду, описуються основні принципи процедури медіації. У висновку дається оцінка існуючого положення процедури медіації за медичними спорами в Україні та можливого вектора розвитку даного інституту.

Ключові слова: медіатор, медіація у сфері охорони здоров'я, юридичний конфлікт.

В данной статье анализируются основные преимущества рассмотрения медицинских споров посредством проведения процедуры медиации, определяются различия процедуры медиации от судебного разбирательства, описываются основные принципы процедуры медиации. В заключении дается оценка существующего положения процедуры медиации по медицинским спорам в Украине и возможного вектора развития данного института.

Ключевые слова: медиатор, медиация в сфере здравоохранения, юридический конфликт.

This article analyzes the main advantages of medical examination of disputes through a mediation procedure, mediation procedure defined differences from the trial, describes the basic principles of mediation procedure. In conclusion assesses the status of mediation procedure for medical disputes in Ukraine and the possible direction of development of this institution.

Keywords: mediator, mediation in health care, legal conflict.

Постановка проблеми

«Nolite judicare et non judicabimini» – «Не судить, і не судимі будете» Євангеліє від Матвія (гл. 7, ст. 1–2). Як свідчить багатовіковий досвід правосуддя, судове вирішення конфліктів (спорів) не здатне конструктивно розв'язати конфлікт і не завжди приносить задоволення всім його учасникам.

По-перше, воно дуже дороге. По-друге, довготривале (суди перевантажені різного роду розглядами). По-третє, воно офіційно-публічне. По-четверте, в судочинстві вирішити конфлікт «по справедливості» практично неможливо, так як в суді завжди є сторона яка виграла і яка програла. Остання обставина змушує конфліктуючих шукати альтернативні способи вирішення конфліктів, які, втім, трактуються ними по-різному.

Слід особливо підкреслити, що сучасні

правознавці, політологи, соціологи, психологи, теологи в теоретичному і процесуальному плані дуже багатозначно характеризують альтернативні форми вирішення конфліктів (спорів).

Альтернативні методи – це ціла система державних і недержавних методів, за допомогою яких врегульовуються конфлікти (спори). На початку статті відзначимо, що поняття «альтернативні методи вирішення конфліктів (спорів)» в українському і зарубіжному науковому співтоваристві однозначно не визначено, і загальновизнаної класифікації альтернативних методів у науковій літературі немає. Але, незважаючи на розбіжності і навіть протилежні думки, суспільствознавці сходяться в тому, що альтернативні методи представляють собою не юридичні (позасудові) способи вирішення конфліктів. Втім, більша частина правознавців досудові

погоджувальні процедури також включають в альтернативні методи. Під «альтернативними методами», тобто не юридичними, будемо розуміти усі посередницькі способи врегулювання конфліктів через переговори. Ядром всіх альтернативних методів виступає медіація (mediation), або посередництво. Дана тема останнім часом стає досить актуальною для тих, хто займається теорією і практикою вирішення конфліктів (спорів).

У США і багатьох країнах Західної Європи більшість медичних конфліктів і суперечок вирішується не в судах, а в центрах медіації. Відносно недавно в Україні також з'явилася можливість врегулювати конфліктні і спірні ситуації у сфері медичної діяльності без звернення до суду. Це можуть бути такі ситуації, як конфлікти між пацієнтами та медичними закладами, суперечки між власниками і працівниками медичних установ.

На даний момент чинне законодавство не має норм, які спеціально регламентують проведення медіації. Хоча спроби розробити спеціальний закон в Україні робилися з ініціативи як держави, так і приватних осіб. Але ці спроби були безуспішними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Актуальність теми зумовлена недостатнім рівнем науково-теоретичної розробки проблем, пов'язаних з медико-правовим регулюванням процедур примирення в Україні. Так, науково-теоретична розробка даної проблематики з цивільно-правової точки зору розглядалась у дисертаціях: Притики Ю. Д. «Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді» (2006 р.), Бортнік О. Г. «Мирова угода у цивільному судочинстві» (2007 р.), Спектор О.М. «Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів» (2012 р.), з адміністративно-правової точки зору у дисертації Іваненко Я.Л. «Адміністративні неюрисдикційні провадження» (2011 р.), з господарсько-правової точки зору у дисертаціях: Сгари Е.В. «Використан-

ня інституту мирової угоди у процедурі банкрутства» (2005р.) і Юлдашева С.О. «Правове регулювання третейського розгляду господарських спорів» (2006р.). Окремі аспекти теми на рівні наукових статей розглядалися Задорожною С.Ф., Бондаренко-Зелінською Н.Л., Белінською О.В., Степановою Т.В., Подцерковним О.П., Клименко О.В. [1]

У країнах Євросоюзу медіацію вивчали Карнавел, Прюїт [3], Брейденбах [4], Моллер [5], Волф, Клар [2].

Доводиться констатувати, що в даний час наукова думка більшою мірою обмежена розглядом теми мирової угоди та окремими вузькоспеціальними питаннями судового примирення. Крім того науковцями не приділено достатньої уваги аналізу формування сучасного стану медіації у медичній сфері.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Некеровані конфлікти у сфері охорони здоров'я обходяться дорого. Конфлікти відбуваються регулярно між лікарями та пацієнтами, персоналом лікарень та членами сімей пацієнтів, колегами, співробітниками і адміністрацією. Якщо їх не вирішувати, це може призвести до нестачі персоналу, страйків, фінансових втрат, а також потенційно руйнівних наслідків судового розгляду.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання основних переваг розгляду медичних спорів за допомогою проведення процедури медіації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Історія людства по своїй суті є історією конфліктів між людьми, їх соціальними групами і цілими державами. Вже на ранніх етапах розвитку цивілізації виникла необхідність вирішувати такі протиріччя. Саме право виступає тим механізмом, який покликаний регулювати відносини в найбільш важливих сферах життя і виробляти шляхи вирішення. У сучасній сфері охорони здоров'я існують

основні системні суперечності між такими суб'єктами:

- Лікувально-профілактичний заклад (далі – ЛПЗ) і пацієнт;
- ЛПЗ і працівник;
- ЛПЗ та органи управління охороною здоров'я;
- ЛПЗ і контрагент за договором (замовник, виконавець, постачальник);
- Пацієнт і медичний працівник;

Протиріччя, що виникають між названими суб'єктами, найчастіше можуть перерости в конфлікт, розв'язати який можливо тільки в судовому порядку. Але вирішення спорів у звичних для нас державних судах може розтягнутися за часом, зажадати від сторін істотних фінансових витрат і негативно позначитися як на репутації окремого лікаря, так і медичного закладу в цілому.

Професійні послуги з врегулювання конфліктних ситуацій в професійному середовищі називаються медіацією (від лат. *mediare* – бути посередником). Разом з тим медіація для багатьох, особливо українців, – нове явище. Постає необхідність розібратися з дефініцією цього терміна іноземного походження. Терміни «медіація» (посередництво) і «медіатор» (посередник) використовуються не тільки в соціальних науках. Розглянемо найхарактерніші значення цього поняття.

Медіатори (нейромедіатори) – хімічні речовини (молекули), які здатні брати участь у передачі нервових імпульсів між клітинами, викликаючи в них появу (генерацію) активного електричного сигналу. Медіатори передають і генерують електросигнали між нервовими клітинами, викликаючи в них новий потенціал дії. У центральній нервовій системі роль медіаторів виконують ацетилхолін, норадреналін, дофамін, серотонін, гліцин, гамма-аміномасляна і глутамінова кислоти.

Речовини, подібні до медіаторів, виявлені і в рослинах. У Біологічному енциклопедичному словнику медіатори розуміються як фізіологічно активні речовини, за допомогою яких в нервовій системі здійснюються міжклітинні взаємодії. За допомогою нейромедіаторів нервові ім-

пульси передаються від одного нервового волокна до іншого або до інших нервових клітин [6].

Узагальнюючи представлену інформацію про медіаторів, приходимо до висновку про те, що медіатори – це хімічні речовини, здатні передавати між клітинними мембранами інформацію і викликати в них потенціал будь-яких змін, тобто основна функція медіаторів – викликати не саме по собі явище, а потенціал його зміни.

Отже, медико-біологічне значення терміна «медіатори» («медіація») зводиться до виділення в ньому в якості головних ознак: 1) бути посередником, 2) через посередництво активізувати потенціал майбутніх змін.

У бізнес-співтоваристві терміном медіо («*medio*») позначають термін виконання біржових угод, який припадає на середину місяця, на відміну від розрахунків в кінці місяця (ультимо).

Зовсім не важливо, що поняття «медіація» і «медіатор» спочатку з'явилися в природознавстві, головне в іншому: сьогодні цей термін прийнятий науковою громадськістю і звичайної публікою, а подекуди і законодавчо закріплений (США, Австрія, Німеччина).

Медіація – альтернативний метод, тобто позасудовий, вирішення проблем (спорів) між конфліктуючими сторонами на основі добровільних переговорів за участю нейтрального посередника і пошук взаємоприйнятного, як правило, компромісного рішення (мирової угоди). Отже, медіація – це альтернативне (позасудове) врегулювання спірних проблем через переговори за участю нейтрального посередника. Медіатор – це авторитетний нейтральний посередник-професіонал (арбітр), організуючий і направляючий переговори до досягнення взаємоприйнятного рішення (необов'язково взаємовигідного).

Медіація – міждисциплінарна область, яка зустрічається в юриспруденції, дипломатії, психології, менеджменті. Але найчастіше за традицією медіацію порівнюють з юриспруденцією, в першу чергу з

судочинством. Дійсно, між ними є багато схожого. Правда, відрізняються форми і функції. На відміну від судочинства, закріпленого в конституціях і законах, суворо регламентованого процесуального порядку вирішення спорів державними органами (суддями), забезпеченого заходами державного примусу (нехай навіть шляхом змагальності та на основі демократичних принципів поваги громадянських прав і свобод), медіація – неформальне, тобто недержавне, конфіденційне (мабуть, це найголовніше), рівноправне, відверте, але шанобливо-делікатне вирішення спорів у формі діалогу-диспуту, (проте не виключає емоційно-психологічні методи доведення своєї правоти), толерантне (компромісне) обговорення і врегулювання конфлікту (спору) з метою пошуку взаємовигідних інтересів для подальшого укладення мирової угоди (або примирення). Медіацію потрібно відрізнити від правосуддя, хоча сам факт застосування елементів медіації в судочинстві теж слід приймати а рїогї. Медіаційні технології є головними в альтернативних методах правосуддя. Мова йде про досудові та позасудові вирішення юридичних конфліктів. Але альтернативні методи вирішення юридичних конфліктів на сьогоднішній день не рахуються загальноновизнаними, а їх дослідження лише зароджується в сучасній Україні

Чи може процедура медіації застосовуватися в сфері медицини? Не тільки може, а й повинна, що підтверджує досвід таких «ветеранів медіації», як США і Великобританії. Одним з вирішальних факторів, що впливають на рішення сторін застосувати позасудовий спосіб вирішення конфліктів, є можливість вирішити спір конфіденційно. Це дозволяє медичному закладу зберегти обличчя і репутацію, адже репутація це те, що напрацьовується роками, а може бути втрачено після оголошення рішення суду.

Отже розглянемо переваги медіації.

Переваги медіації визначаються її статусом в системі позасудових інститутів вирішення конфліктів (спорів). Підкреслимо, що медіація – недержавний інститут;

найчастіше в ролі посередників-медіаторів виступають громадські та некомерційні організації, приватні особи і приватні фірми. На відміну від судочинства, медіація дозволяє серйозно прискорити і здешевити розгляд за спірним проблемам, в першу чергу у сімейних, економічних (фінансових), міжнародних конфліктах, у тому числі у сфері охорони здоров'я. Перевагою медіації, безсумнівно, виступають її основні принципи: добровільність, конфіденційність, рівноправність сторін, право будь-якого учасника на вільний вихід з переговорів без будь-яких санкцій, а тим більше наслідків, матеріальних витрат, взаємних претензій [7].

Привабливість медіації для ділових партнерів обумовлюється, мабуть, її головною аксіомою, або, висловлюючись мовою приватного права, диспозитивністю медіації (те, що не заборонено законом, дозволено).

Важливою позитивною ознакою є нейтральна роль посередника-медіатора. Він не дає ніяких вказівок, не виносить ніяких рішень, рекомендацій, а тим більше вироку, на відміну від судді та прокурора. Головне його призначення – організувати переговорний процес, створити комфортну емоційно-психологічну атмосферу, пом'якшити гострі конфліктогени і оформити їх у корисну аргументацію, прищепити дух взаєморозуміння і співпраці, допомогти вибрати з альтернативних варіантів найкращий, забезпечити корисною інформацією по предмету спору всіх учасників переговорів, вказати на пересічні інтереси і схожі позиції, вибрати вірні критерії вирішення спору. Перевага медіації також складається в незначній у порівнянні з витратами на судочинство оплаті послуг посередника.

Відмінності процедури медіації від судового розгляду наведені в таблиці (табл. 1.)

На сьогоднішній день медіація інституційно оформлена у багатьох країнах, а в більшості держав законодавчо закріплена (США, Канада, Німеччина, Австрія, Швеція, Австралія, Японія). У багатьох країнах світу у сфері медіації працюють

Медіація	Судовий розгляд
Процедура медіації добровільна	Процес може розпочатися всупереч волі однієї зі сторін
Медіатор обирається	Суддя призначається
Рішення приймається з урахуванням інтересів сторін але в рамках закону	Рішення приймається у суворій відповідності до закону
Прискорена і неформальна процедура	Тривала і формалізована процедура
Медіатор на має владних повноважень і лише сприяє виробленню рішень	Суд наділений владними повноваженнями
Конфіденційність	Публічність процесу
Співробітництво сторін	Змагальність сторін

державні та приватні організації (наприклад, US Equal Employment Opportunity Commission, Фонд правового співробітництва Білоруського республіканського союзу юристів), але в основному це громадські та некомерційні організації, приватні особи, в тому числі і в Україні (Український центр медіації (УЦМ) при Києво-Могилянській бізнес-школі).

Практика використання медіації при вирішенні конфліктів (спорів) показує, що ефективність такої процедури різко підвищується в тих країнах, де вона законодавчо закріплена. У цьому випадку нейтральне і неупереджене сприяння у врегулюванні спорів третьою стороною (медіатором) є професійною діяльністю, ліцензованою державними органами, а сама професія медіаторів сертифікується.

У національному законодавстві вже є елементарні основи для запровадження медіації. Зокрема, це така норма у процесуальному законодавстві, як примирення – ст. 175 Цивільного процесуального кодексу та ст. 78 Господарського процесуального кодексу, які регламентують укладення між сторонами судового процесу мирової угоди з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок.

Однак такі норми потребують доопрацювання та внесення змін при прийнятті закону про медіацію [8].

Висновки

Досліди з впровадження медіації в альтернативні форми вирішення конфліктів (спорів), проведені в Атланті, Канзас-Сіті, Лос-Анджелесі (США) свідчать про те, що вона «розвантажує» судову систему до 80% (правда, в цих штатах експерименти проводились за рахунок бюджетних коштів).

Медіаційна діяльність на ринку надання посередницьких послуг в даний час здійснюється в усіх країнах, в тому числі і в Україні. Поки посередницькі послуги різного спрямування надають громадські організації, приватні юристи та адвокатські контори, корпоративні юристи, психологи і просто авторитетні люди «з доброї волі» без сертифікатів і ліцензій.

Сьогодні, як ніколи, актуально на законодавчому рівні визначити «альтернативні форми вирішення спорів»; об'єднати всі нормативні акти про альтернативні форми вирішення спорів у закон про медіацію, виділити в ньому окрему главу або частину про методи медіації, юридично оформити перелік посередницьких послуг через різного роду переговори, офіційно визнати медіацію та інші альтернативні (позасудові) методи, впровадити медіацію в судову систему і тим самим її розвантажити, організувати навчальні курси з навчання медіаторів і в кінцевому підсумку її сертифікувати.

Література

1. *Клименко О.В.* Механізми розгляду конфліктів у сфері охорони здоров'я/ О.В. Клименко// Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=680>
2. *Wolf F., Klar S.* Mediation bei Scheidungen. In: *Psychologie in Österreich*. – Jahrgang, 1993. № 13. С. 110–112.
3. *Carnevale P.J., Pruitt D.G.* Negotiation and Mediation. In: *Annual Review of Psychology*, 1992. № 43. С. 531–582.
4. *Breidenbach, S.* Mediation. Struktur, Chancen und Risiken von Vermittlung im Konflikt. – Köln, 1995.
5. *Mähler G., Georg H.* Mediation in der Praxis. In: *Familiendynamik*. Jahrgang, 1992. № 17. С. 247–372.
6. Енциклопедія Кольєра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vseslova.com/koler/search/?word=%ED%E5%E9%F0%EE%EC%E5%E4%E8%E0%F2%EE%F0&select=koler>
7. *Двірська О.В.* Проблеми становлення медіації як одного із альтернативних способів вирішення господарських спорів /О.В.Двірська// «Право як ефективний суспільний регулятор»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». – Частина 1 . – Львів, 2013. – С.77-78.
8. *Гусейнова Р.* Перспективи розвитку медіації в Україні/Юридична газета online// [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jur-gazeta.com/publications/actual/perspektivi-rozvitku-mediacyi-v-ukrayini.html>

Теоретичні підходи до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності

В.Ю. Калібабчук

асистент секції цивільно-правових дисциплін кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті приділено увагу окремим аспектам юридичної природи матеріальної шкоди, яка виникає внаслідок порушення прав інтелектуальної власності, науковим підходам до визначення розміру цієї шкоди суб'єктивного та об'єктивного складу.

Ключові слова: матеріальна шкода, розмір матеріальної шкоди, права інтелектуальної власності, способи розрахунку, методи розрахунку, судово-економічна експертиза.

В статье уделено внимание отдельным аспектам юридической природы материального ущерба, который возникает вследствие нарушения прав интеллектуальной собственности, научным подходам к определению размера данного ущерба субъективного и объективного состава.

Ключевые слова: материальный ущерб, размер материального ущерба, права интеллектуальной собственности, способы расчета, методы расчета, судебно-экономическая экспертиза.

In this paper an author pays attention to some aspects of the legal nature of property damage resulting from infringement of intellectual property, focuses on scientific approaches to determine the amount of damage, subjective and objective structure.

Keywords: material damage, the material injury, intellectual property rights, methods of calculation, ways of calculation, forensic economic expertise.

Постановка проблеми

На сьогодні однією з найактуальніших проблем у процесі складання висновків судовими експертами є методичне забезпечення у вигляді розробки єдиних методичних підходів до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності. Відсутність уніфікації підходів до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності на торгову марку унеможливорює об'єктивізацію судово-експертних і спеціальних досліджень. Саме тому необхідно здійснити всебічний аналіз підходів до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню проблеми визначення матеріальної шкоди внаслідок порушення ін-

телектуальних прав присвячено праці Дж. Русма, Дж. Керр та Р. Рейлі. Серед української наукової спільноти вагомий внесок у теоретичні та практичні розробки зробили О. Бутнік-Севірський [4], А. Коваль [7] та інші.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, низка питань щодо методологічної основи залишається недостатньо розробленою для проведення судових експертиз та експертних досліджень за спеціальністю 13.9 «Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності».

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження сучасних підходів до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу дослідження

У законодавчих актах відсутня однозначність у визначенні термінів «матеріальна шкода», «упущена вигода», «збитки» в розрізі господарського, кримінального та цивільного права [1; 2; 3]. Обмежимо аналіз матеріальної шкоди правовласників інтелектуальної власності лише таким визначенням, яке дасть змогу обґрунтувати й кількісно розрахувати розмір матеріальної шкоди (збитку) внаслідок правопорушення, за допомогою різних підходів і методів. Отже, відповідно до положень спеціальної літератури з питань дослідження об'єктів інтелектуальної власності та нормативно-правових актів, як правило, розмір матеріальної шкоди (збитку та упущеної вигоди) внаслідок порушення прав інтелектуальної власності слід розглядати як суму витрат, необхідних для відновлення порушеного права, вартості «втраченого майна» (реального збитку) і вартості неoderжаних доходів (упущеної вигоди). Правильне визначення розміру завданої майнової шкоди має значення не тільки для встановлення міри цивільно-правової відповідальності, а й для правильної кваліфікації дій правопорушника, розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності, визначення виду адміністративного стягнення.

Матеріальна шкода як результат і наслідки протиправного діяння може бути заподіяна тільки майновим інтересам особи, крім майнових прав, у окремих випадках шкода може бути заподіяна й нематеріальним благам. Вона виникає внаслідок правопорушень, об'єктом яких є майнові права громадян і юридичних осіб. Подією, що спричинила заподіяння шкоди, може бути: порушення прав, порушення умов контракту/ліцензії/угоди про створення спільного підприємства, порушення умов трудового договору/угоди про відмову від конкуренції та дотримання конфіденційності, порушення умов угоди про комерціалізацію/розробку, припинення комерційної діяльності або цивільне правопорушення, відповідальність кредитора у

зв'язку з невиконанням його зобов'язань, шахрайство або перекручування фактів, пов'язане з продажем, передачею тощо.

На практиці розрахунок матеріальної шкоди проводиться різними способами [9], основними з яких є такі:

1) вартість ліцензійної, справжньої продукції множиться на кількість контрафактних, піратських екземплярів;

2) вартість, за якою реалізовувалася контрафактна, піратська продукція, множиться на кількість такої продукції;

3) розмір ліцензійних відрахувань (роялті), що підлягають сплаті при звичайному (непіратському) використанні продукції, множиться на кількість контрафактної, піратської продукції.

Перший спосіб є найпоширенішим. Розмір шкоди обчислюється з кількості вилучених у винного зразків контрафактної продукції, помноженої на середню ринкову вартість однієї одиниці такої ж, але легальної продукції. Логіка цього підходу в тому, що матеріальна шкода (збиток) полягає у витісненні з ринку стількох-то одиниць легальної продукції рівною кількістю контрафакту. Іноді до розміру матеріальної шкоди додають і моральну шкоду, що, як показує практика, нараховується абсолютно довільно. Недоліком застосування такого підходу є те, що середню вартість одиниці «піратської» і легальної продукції встановлюють у кожному конкретному випадку різні організації та особи. Таким чином, середня вартість суттєво коливається.

Якщо документальні дані про вартість ліцензійної продукції від правовласника інтелектуальної власності відсутні або не відомі, найчастіше в такому разі використовується другий спосіб.

Третій спосіб застосовується в тих випадках, коли правовласник отримує дохід від продажу ліцензійної продукції на території України винятково у вигляді ліцензійних відрахувань і не здійснює самостійно продажу ліцензійної продукції. При цьому захисник потерпілого акцентує увагу слідства, прокуратури і суду на тому, що в такому разі не може застосовуватися перший спосіб розрахунку матеріального збитку.

У зарубіжних джерелах описано три основні методи розрахунку матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності [11, с. 162-164].

Метод вартості «до і після» порушення. Його зміст розкривається через порівняння стану вартості певного об'єкта інтелектуальної власності до порушення прав зі станом цього об'єкта після порушення. У такому разі різниця становить собою економічний ефект до події, що спричинила шкоду. Для використання цього методу на практиці слід провести аналіз вартості об'єкта інтелектуальної власності безпосередньо перед подією, що спричинила шкоду, а також відобразити наслідки після події, що спричинила шкоду. Таким чином, різниця вартості «до і після» порушення відображає розмір матеріальної шкоди (збиток) унаслідок порушення прав інтелектуальної власності.

Слід зазначити, що це не залишкова величина матеріальної шкоди (збитку), оскільки необхідно також враховувати, що зниження вартості об'єкта інтелектуальної власності може бути пов'язане й з упущеною вигодою за період подій, що спричинили шкоду, і з витратами, понесеними з метою усунення шкоди протягом цього періоду, і з судовими/адміністративними витратами.

Метод «якби не порушення». Його зміст розглядають через розмір економічного доходу, який міг би отримати суб'єкт права інтелектуальної власності, якби не відбулися певні події, що завадили цьому. У цьому підході, економічний дохід слід аналізувати з точки зору минулого, що визначається з настання першої події, яка спричинила шкоду (може бути дата судового розгляду з предмету спору або дата звіту експерта щодо визначення розміру матеріальної шкоди). А також – із позиції майбутнього, охоплюючи період з дати аналізу (наприклад, з дати судового розгляду) до моменту завершення події, що спричинила шкоду. Отже, результат минулого визначає майбутню вартість на дату аналізу, а результат майбутнього визначає поточну вартість на дату аналізу, таким чином розмір матеріальної шкоди становить по-

єднання майбутньої вартості з поточною (у цьому аспекті розраховується загальна сума майбутньої вартості з поточною).

Метод фактичних витрат/упущена вигода. Його застосування полягає в розрахунку таких складових:

- минулих витрат на розробку і комерціалізацію інтелектуальної власності до дати аналізу – до складу цих витрат відносять прямі витрати (наприклад, витрати часу та коштів на інженерну розробку, проектування, дослідження ринку), непрямі (наприклад, витрати часу управлінського персоналу, накладні витрати), на комерціалізацію/просування (наприклад, витрати на рекламу, маркетинг), підприємницький стимул (наприклад, справедливу ставку прибутковості на всі інші витрати в процесі розробки). Слід зазначити, що фактичну величину минулих витрати необхідно привести до поточної вартості на дату аналізу, застосовуючи коефіцієнт інфляції цін;

- минулих витрат, втрачених можливостей з комерціалізації інтелектуальної власності до дати аналізу, що включають дохід, який міг би отримати правовласник від використання інтелектуальної власності за відсутності події, що спричинила шкоду. Остання розраховується з дати події, що спричинила шкоду, до дати аналізу. Потім ці витрати приводяться до майбутньої вартості (тобто, збільшуються для відображення поточних витрат) на дату аналізу;

- майбутніх витрат, втрачених можливостей з комерціалізації інтелектуальної власності після дати аналізу, що включають дохід, який міг би отримати правовласник від використання інтелектуальної власності в майбутньому за відсутності події, що спричинила шкоду. Ці витрати розраховують з дати аналізу до дати, на яку, як передбачається, ця подія більше не впливатиме. Потім майбутні витрати втрачених можливостей приводяться до поточної вартості на дату аналізу.

Вищезгадані методи не є універсальними. Як зазначає російський дослідник А. Костін [8], вони мають певні особливості й обмеження, пов'язані з національними відмінностями в законодавстві про інте-

лектуальну власність. На думку науковця, використання методу «вартості до і після порушення» ускладнене тим, що дуже рідко випадає нагода оцінити вартість прав на об'єкт права інтелектуальної власності до і після порушення. Основна складність застосовності методу «якби не порушення» полягає в невизначеності дати закінчення порушення і такого параметра, як «відсутність залишкового ефекту від правопорушення». Недолік третього підходу (метод «фактичних витрат/ упущена вигода») проявляється в тому, що некоректно враховувати в якості показників збитку «минулі витрати часу та коштів на розробку і комерціалізацію, а також ставку прибутковості на всі інші витрати на розробку».

Українські науковці А. Коваль [7], В. Гулькевич [5], А. Гурін [6, с. 29-33.] пропонують визначати матеріальну шкоду як суму коштів, яку суб'єкт права інтелектуальної власності отримав би від особи, що незаконно використала об'єкт права інтелектуальної власності (тобто розмір недотриманої винагороди за використання об'єкта права інтелектуальної власності). Вітчизняні підходи до розрахунку матеріальної шкоди свідчать про те, що розмір матеріальної шкоди (збиток) слід розрахувати, виходячи з таких положень:

- чинна господарська операція щодо об'єкта права інтелектуальної власності співвідноситься з економічними показниками фактично установленими фактами неправомірного використання (виготовлення, відтворення та розповсюдження ідентифікованих об'єктів права інтелектуальної власності у складі продукції);

- підхід для визначення збитків не повинен ототожнювати показники кількості контрафактної продукції, перемножені на ціну чинної продукції, з економічними показниками досліджених об'єктів прав інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів, у частині їх витрат у продукції;

- витрати суб'єкта господарювання на об'єкти права інтелектуальної власності співвідносяться з чистим доходом правопорушника від використання ідентифікованого об'єкта права інтелектуальної власності;

- співвідношення здійснюється при встановленому факті реалізації продукції з ознаками контрафактності;

- чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) визначається шляхом вирахування з доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) відповідних податків, зборів, знижок тощо [9, с. 301].

Висновки

Ураховуючи вищезгадані положення, чистий дохід як прибуток обчислюється як різниця між валовим доходом (як виручка) і документально підтвердженими витратами. У такому контексті розмір матеріальної шкоди (збиток) щодо об'єктів прав інтелектуальної власності становить недоотриманий чистий дохід, за винятком документально підтверджених витрат, помножених на кількість реалізованої продукції з відтворенням у ній (продукції) об'єктів інтелектуальної власності в натуральних одиницях.

Дослідження сучасних підходів до визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності характеризується відсутністю методологічно обґрунтованих критеріїв установлення розміру матеріальної шкоди. Отже, визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав інтелектуальної власності на сьогодні є досить складним завданням, оскільки відсутня будь-яка методика визначення такої шкоди. Першочерговою потребою для розроблення методики проведення судово-економічної експертизи є стандартизація термінів, створення єдиних вимог з проведення експертиз з аналізу матеріальної шкоди (збитків).

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. №435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40-44. – С. 22.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс] // Сис-

тема інформаційно-правового забезпечення «ЛІГА: ЗАКОН ENTERPRISE». Версія 9.1.2. – файл t012341.LNT. – С. 176, 177, 229.

3. Господарський кодекс України №436-IV від 16 січня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – С.224.

4. Бутнік-Сіверський О. Б. Підходи до визначення збитків від використання піратського програмного забезпечення (передумови методики судової експертизи) / О. Б. Бутнік-Сіверський // Інтелектуальна власність. – № 11. – 2011. – С. 51-60.

5. Гулькевіч В. Характеристика незаконного відтворення та розповсюдження об'єктів авторського права і суміжних прав, як основних різновидів злочину, передбаченого ст. 176 КК України / В. Гулькевіч [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crime-research.ru>

6. Гурін А. Определение размера деяния при квалификации правонарушения по статье 146 ч.2 УК РФ / А. Гурін // Право интеллектуальной собственности. – 2007. – № 2. – С. 29-33.

7. Коваль А. Як визначити шкоду, завдану «кримінальним» порушенням прав інтелектуальної власності? / А. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yurgazeta.com/oarticle/659>

8. Костин А. В. Комментарий научного редактора перевода статьи Анализ упущенной выгоды и экономического ущерба от нарушения прав интеллектуальной собственности / А. В. Костин // «Business Valuations Guide». – 2007. – № 1. – С. 174-175.

9. Методологічний підхід до проведення економічного дослідження у сфері інтелектуальної власності // Матеріали Міжнародної конференції «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі: політика, законодавство, практика» (Київ, 15-16 червня 2011 р.). Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 480 с.

10. Остапчук В. Расчет материального ущерба для квалификации преступлений в сфере интеллектуальной собственности / В. Остапчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravotoday.in.ua/ru/blogs/1244/250/>

11. Русма Дж. Анализ упущенной выгоды и экономического ущерба от нарушения прав интеллектуальной собственности / Дж. Русма, Дж. Керр и Р. Рейли // Business Valuations Guide. – № 1. – 2007. – С. 158-175.

Проблеми розмежування правових категорій «непереборна сила», «випадок», «форс-мажор»

С.А. Чорний

студент,
Інститут післядипломної
освіти Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка

У статті досліджено підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності, наведено критерії їх розмежування з метою встановлення належної доказової бази та відповідного захисту сторін у зобов'язанні.

Ключові слова: *непереборна сила, випадок, форс-мажор.*

В статье исследованы основания освобождения от гражданско-правовой ответственности, приведены критерии их разделения с целью установления надлежащей доказательной базы и соответствующей защиты сторон в обязательстве.

Ключевые слова: *непреодолимая сила, случай, форс-мажор.*

In this article the grounds for exemption from civil responsibility are researched. There were resumed the principles of its differentiation for definition of the eligible proofs and appropriate protection of the party in the obligation.

Key words: *irresistible force, case and force majeure*

Постановка проблеми

Непереборна сила, випадок і форс-мажорні обставини відносяться до підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. Разом з тим законодавство України жодним чином не розмежує ці три групи обставин, які мають надзвичайне значення як для управленої, так і для зобов'язаної сторони в цивільних правовідносинах. Більше того, якщо Цивільний кодекс України [1] розрізняє поняття «випадок» та «обставини непереборної сили», то Господарський кодекс України [2] не виділяє випадок як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності. Отже, важливим вбачається розмежування зазначених понять, що обумовлюється практичною необхідністю, пов'язаною із захистом інтересів сторін у зобов'язанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань досліджували такі цивілісти як О.С. Йоффе, М.М. Агарков, Д.М. Генкін, Х.І. Шварц, Б.С. Антимонов, Г.К. Матвеев. На сучасному етапі зазначену проб-

лематику розробляють І.С. Канзафарова, В.В. Луць, О.Г. Очіченко, О.І. Зозуляк та інші дослідники.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми.

Науковцями були здійснені спроби сформулювати визначення підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності та їх основні ознаки. Однак до сьогодні в сучасній цивілістиці не досягнуто загального підходу до зазначених питань. Окремі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняттям «надзвичайна ситуація», інші обґрунтовують тотожність «форс-мажору» і «непереборної сили».

Формулювання цілей статті

Метою статті є виділення характерних ознак правових категорій «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор» для забезпечення підстав формування правової позиції суб'єктів цивільних правовідносин і встановлення принципів доказової бази задля звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній цивілістиці та законодавстві України не існує однозначного підходу до проблеми розмежування правових категорій «непереборна сила», «випадок», «форс-мажор».

Так, окремі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняттям «надзвичайна ситуація», інші обґрунтовують тотожність «форс-мажору» і «непереборної сили». З метою аналізу наведемо визначення понять «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор».

Під випадком слід розуміти будь-які діяння, не викликані чийось наміром або необережністю, тобто відсутність вини порушника. Випадковою можна визнати обставину, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, хоча вона могла б бути передбачена та попереджена, якби боржник поставився до свого зобов'язання з більшою обачністю ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якби на місці боржника була інша особа.

Непереборною силою в цивільному праві вважається надзвичайна або невідворотна за цих умов подія. Слід зазначити, що в Цивільному кодексі України визначення непереборної сили міститься у ст. 263, присвяченій зупиненню перебігу позовної давності. Господарський кодекс України закріплює визначення обставин непереборної сили безпосередньо у статті, присвяченій підставам господарської відповідальності.

Зазначена стаття закріплює, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим унаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за цих умов здійснення господарської діяльності.

Форс-мажорні обставини слід визначити як перешкоду поза контролем зобов'язаної особи, яку нерозумно було брати до уваги під час укладення договору або

вимагати уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків.

Розглянемо окремо межі понять «випадок» і «непереборна сила» і відповідно «непереборна сила» та «форс-мажор».

У цивілістиці існує два протилежних підходи до питання розмежування понять «випадок» і «непереборна сила». Перша група вчених, до яких належать такі апологети цивілістики, як М.М. Агарков [3, с. 44], О.С. Йоффе [4, с. 196] розглядають непереборну силу як обставину, яку неможливо передбачити та попередити всіма доступними засобами. Ця теорія поєднує поняття випадку та непереборної сили, зазначаючи лише, що непереборна сила є обставиною, якій не може протистояти будь-яка особа, та визначаючи її як кваліфікований випадок. Ця теорія базується на суб'єктивному підході до аналізу непереборної сили.

Об'єктивна теорія непереборної сили розглядає це явище як обставину, що не входять до сфери діяльності. Надзвичайність таких обставин полягає у значних розмірах, значній силі дії та має бути загальновідома, а непереборність визначається відсутністю сенсу протистояти їй настанню. Прихильниками об'єктивної теорії, серед яких можна відзначити Д.М. Генкіна, Х.І. Шварца, Б.С. Антимонова та інших, була здійснена спроба визначити ознаки непереборної сили в об'єктивних рисах зовнішніх подій, не залежних від діяльності сторін.

Розглядається також можливість суб'єктивно-об'єктивного розгляду поняття «непереборна сила». Так, В.А. Туманов визначав непереборну силу як руйнівну, об'єктивно-випадкову для цих цивільних відносин природну силу, що заподіяла майнову шкоду, яка не зумовлена винною поведінкою зобов'язаних осіб [5, с. 116].

Учений Г.К. Матвеев вказував на необхідність розмежування випадку (казусу) та непереборної сили тільки на такій ознаці казусу як поняття, протилежного вині, що лежить у площині об'єктивно необхідних зв'язків між дією заподіювача і його шкідливим результатом, а непереборна сила, навпаки, лежить у площині об'єктивно ви-

падкових зв'язків між сферою діяльності заподіювача і шкодою. Тобто випадком є дії, що мають безпосереднє відношення до зобов'язаної особи, а непереборна сила має зовнішній, об'єктивний характер по відношенню до зобов'язаної особи чи заподіювача шкоди. Разом з тим і випадок, і непереборна сила характеризуються надзвичайністю та непередбачуваністю. Випадок об'єктивно є відворотним, у той час як непереборна сила за своєю природою є невідворотною подією. Для встановлення невідворотності слід дослідити заходи, вжиті зобов'язаною стороною для належного виконання зобов'язання за умов, ускладнених обставинами непереборної сили. У разі відсутності спроб належного виконання зобов'язання та відвернення шкідливих наслідків такі обставини не можна вважати підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, оскільки неможливим виявляється встановити рівень невідворотності [6, с. 78].

Ураховуючи викладене, можна дійти висновку, що випадок і непереборну силу можна відмежувати за ознакою об'єктивності сфери дії, невідворотності та передбачуваності.

Стосовно розмежування правових категорій непереборна сила та форс-мажор слід зазначити таке. У сучасній цивілістиці існує кілька підходів до зазначеної проблеми. Так, деякі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняття «надзвичайна ситуація», інші стверджують, що «форс-мажор» охоплює решту обговорюваних понять. Третя група дослідників обґрунтовує тотожність понять «форс-мажор» і «непереборна сила».

Аналізуючи цивільне законодавство України, можна зазначити, що форс-мажорні обставини включають у себе як стихійні природні явища, так і обставини публічного характеру: страйки, революції, війни, обмежувальні дії органів державної влади. Слід зазначити, що непереборну силу характеризують надзвичайність і невідворотність у сукупності. Відповідно до зауважень Вищого господарського суду України до Господарського кодексу категорія «непереборна сила» втілює в собі

лише стихійні природні явища, а категорія «форс-мажор» – тільки виключні події суспільного життя. Тобто ці два поняття є різними за змістом. Постанови Кабінету Міністрів України, інші підзаконні акти встановлюють, що до форс-мажорних обставин відносяться як природні явища, так і дії публічного характеру. Відтак можна стверджувати, що форс-мажорні обставини є родовим поняттям для обставин непереборної сили.

Розмежування цих понять можна проводити за способом правового закріплення права на звільнення від цивільно-правової відповідальності. Так, Цивільний і Господарський кодекси встановлюють незалежне право на звільнення від відповідальності у зобов'язаної сторони, незважаючи на відсутність закріплених у кожному окремому договорі обставин, які визначалися б непереборною силою. Натомість визначення форс-мажорних обставин, питання їх посвідчення та дії сторін у разі їх настання визначаються виключно в договорі. Господарський кодекс закріплює право сторін передбачити певні обставини, які через їх надзвичайний характер виступатимуть підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Висновки

З метою забезпечення захисту інтересу сторін у зобов'язанні та формування уявлення про належну доказову базу обставин, що звільняють від цивільно-правової відповідальності, необхідно розмежовувати поняття «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор» у цивільному праві. Випадок має місце за наявності об'єктивно необхідних зв'язків між дією заподіювача і його шкідливим результатом, у той час як непереборна сила має зовнішній характер щодо діяльності заподіювача шкоди, вирізняється надзвичайністю та непередбачуваністю. Особливе значення при посиленні на обставини непереборної сили мають заходи, вжиті зобов'язаною стороною для відвернення шкідливих наслідків.

Форс-мажорні обставини являються урегульованими договором підставами

для звільнення від цивільно-правової відповідальності, що характеризуються як ознаками, що не є надзвичайними, а можуть здійснитися з певною вірогідністю. Саме договором передбачається порядок дій сторін у зобов'язанні в разі настання

форс-мажорних обставин, гранична тривалість таких обставин і вимоги до їх підтвердження. Недодержання встановленого порядку не звільняє зобов'язану сторону від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань.

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 205.
3. *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М., 1940. – С. 192.
4. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
5. *Туманов А. В.* Понятие непреодолимой силы в советском гражданском праве / В. А. Туманов // Вопросы советского гражданского права. – М. : Госюриздат, 1955.
6. *Матвеев Г. К.* О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К., 1955. – С. 27.
7. *Канзафарова І. С.* Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – С. 17.
8. *Лобков А.* Підприємницький ризик, форс-мажор і договірні зобов'язання / А. Лобков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.putevoditel.kz>
9. *Л. Баранова.* Поняття «непереборна сила» і «форс-мажор» та їх співвідношення в цивільному праві. Підприємництво, господарство, право. – 1997. – № 11. – С. 13
10. *О. Хлонь.* Форс-мажор і непереборна сила : їх розмежування у цивільному праві. Право України. – 2005. – № 1. – С. 112.

Розділ 3

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Особливості участі неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) у кримінально-процесуальних угодах

І.В. Тарасова
кандидат юридичних
наук, доцент кафедри
державно-правових
дисциплін, доцент,
Університет економіки
та права «КРОК»

Статтю присвячено проблемам захисту прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві України. Розглянуто проблеми, пов'язані з укладанням угод у кримінальному процесі, особливо за участю неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених), а також нормативне регулювання цих питань.

Ключові слова: неповнолітні підозрювані, угода про визнання винуватості, угода про примирення з потерпілим, законний представник.

Статья посвящена проблемам защиты прав несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве Украины. Рассмотрены проблемы заключения сделок в уголовном производстве, в особенности с участием несовершеннолетних подозреваемых (обвиняемых), а также нормативное регулирование этих вопросов.

Ключевые слова: несовершеннолетние подозреваемые, сделка о признании виновности, сделка о примирении с потерпевшим, законный представитель.

This article focuses on the problems of the juveniles rights protection in criminal proceedings in Ukraine. In addition, we consider the problem of an agreement in a criminal proceeding, with a juvenile as the party to it, as suspect or convicted, in the criminal process of Ukraine.

Key words: juvenile suspects, the agreement on conviction, the trade of reconciliation with the injured party, the legal representative.

Постановка проблеми

Побудова правової держави повинна ґрунтуватися на повазі кожного громадянина до суспільства в цілому та до держави. Завданням реформування правосуддя в

Україні є не лише полегшення праці суду й правоохоронних органів і зниження рівня злочинності, а й підвищення ефективності захисту населення як від злочинних посягань, так і від неефективності держави.

Одним із перспективних напрямів є зменшення злочинності серед неповнолітніх, оскільки вони є майбутнім країни. Неповнолітні є найбільш вразливим прошарком населення, у тому числі й неповнолітні підозрювані та обвинувачувані, тому варто зміцнювати захист їхніх прав і законних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання щодо інституту угод у кримінальному процесі висвітлювали у своїх працях Ю.В. Баулін, О.М. Боброва, І.А. Войтюк, В.В. Землянська, І.І. Ємельянова, Н.С. Карпов, В.Т. Нор, В.Т. Маляренко, В.М. Тертишник, М.І. Хавронюк, Т.В. Шевченко, О.Г. Шило, Л.А. Хруслова та інші. Однак в Україні інститут угоди в кримінальному провадженні викликає критичні зауваження й неоднозначні оцінки у спеціалістів.

Питання забезпечення прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні перебувають у процесі дослідження вітчизняними науковцями, серед яких: Л.С. Вигодський, В.І. Галаган, Л.В. Головки, В.С. Зеленецький, Л.М. Зюбіна, Г.М. Омеляненко, Д.П. Письменний, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова та інші. Однак рівень наукового дослідження захисту прав неповнолітніх під час укладання угод є недостатнім.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Кримінальний процесуальний кодекс України від 2012 р. діє вже протягом трьох років, але, ураховуючи кардинальність змін, багато положень потребували практичного напрацювання. Інститут угод у кримінальному судочинстві наразі застосовується успішно, однак на практиці виникають проблеми, пов'язані з участю неповнолітніх у кримінально-процесуальних угодах, що потребують законодавчого вирішення.

Формулювання цілей статті

Кримінальний процесуальний кодекс України ввів нові принципи здійснення кримінального провадження та постанов-

лення вироку на підставі угод, тому існує недостатність висвітлення в науковій літературі цих питань, що у свою чергу спонукає до ретельного дослідження вказаної тематики за чинним кримінальним процесуальним законодавством.

Виклад основного матеріалу дослідження

Неповнолітні відносяться до найбільш уразливого прошарку населення, у тому числі й неповнолітні підозрювані та обвинувачувані, тому вони потребують пильної уваги з боку держави. Це положення має загальне визнання. Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливу турботу й допомогу [1]. Україна, яка ратифікувала Конвенцію про права дитини в 1991 р., також визнала необхідність приділяти особливу увагу захистові прав неповнолітніх [1], тому законодавець повинен і надалі коригувати норми права задля захисту неповнолітніх.

У подоланні злочинності неповнолітніх в Україні важливе місце належить процесуальній діяльності органів досудового розслідування, кримінальної міліції у справах дітей, прокуратурі та суду, що здійснюють провадження по справах про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли повноліття. Пріоритетним напрямом їхньої діяльності під час провадження по кримінальній справі за участю неповнолітнього повинна бути охорона і захист прав і законних інтересів дитини, яка є безпосереднім суб'єктом кримінального процесу. Це обумовлює необхідність удосконалення кримінального процесуального законодавства України, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), підкреслюють, що загальне ставлення до неповнолітнього правопорушника повинно бути якомога гуманнішим [1].

Введення в кримінальне процесуальне законодавство України норм права, які дають змогу скоротити терміни проведення розслідування і судового розгляду за

рахунок укладання угод і винесення на їх підставі вироків без тривалих судових засідань, є беззаперечним прогресом. Однак Кримінальний процесуальний кодекс України від 2012 р. (далі – КПК України від 2012 р.) не містить норм, які під час укладання угод та винесення на їх підставі вироків додатково захищали б права неповнолітніх. У цьому контексті потребують ретельного врегулювання питання участі неповнолітніх під час укладання угод і захист їхніх прав у кримінальному процесі України.

Практика вкладання угод у кримінальному провадженні існує в різних країнах, тому іноді стає предметом оскарження Європейським судом з прав людини. Однак Суд визнає, що під час прийняття рішень на підставі угод у кримінальному судочинстві може бути порушено право людини на справедливе рішення, однак наявність у національних законодавствах спрощених процедур судового розгляду кримінальних справ не суперечать Конвенції з прав людини та практиці Європейського суду з прав людини. Головне під час застосування спрощених процедур розгляду кримінальної справи в суді – це відповідність умов угоди фактичним обставинам справи [2].

Введенням у кримінально-процесуальне законодавство України інституту угод викликало багато дискусій у наукових колах про доцільність цього інституту в умовах існування в країні континентальної системи права.

Інститут угод у кримінальному судочинстві є втіленням концепції відновного правосуддя, хоча й має деякі відмінності з ним. Зазначена концепція судочинства покликана сприяти досягненню консенсусу між його сторонами, урегулюванню соціального конфлікту. Головна мета інституту угод у кримінальному провадженні – не встановлення істини у справі, а задоволення інтересів сторін [3]. Професор В.І. Бояров з приводу введення в Україні інституту угод у кримінальному провадженні зазначає, що концепція погоджувальних процедур має свої корені в теорії компромісів, насамперед як інститут боротьби

зі злочинністю. Тобто розвиток інституту погоджувальних процедур у кримінальному судочинстві повинен, по-перше, підвищувати ефективність боротьби зі злочинністю, а по-друге, сприяти зменшенню витрат на цю державну діяльність [4, с. 39].

Обговорення цієї тематики триває донині. Незважаючи на це, за перший рік дії нового КПК України від 2012 р. за даними ВССУ, з моменту набрання чинності кримінальним процесуальним законом, суди загальної юрисдикції станом на 1 січня 2014 р. розглянули 22 653 угод, із них 11 512 – про примирення та 11 141 – про визнання винуватості [5]. Це свідчить про те, що вказаний інститут кримінального процесу активно використовується в судовій практиці в Україні. Ураховуючи, що цей інститут права новий, закономірним є те, що разом з цим у ході практичного застосування норм, пов'язаних з укладанням угод у кримінальному провадженні та постановленням на їхній підставі вироків, виникла низка питань, що потребують більш чіткого законодавчого врегулювання.

Повертаючись до законодавчого закріплення інституту угод у кримінальному процесі України та особливостей участі в них неповнолітніх, необхідно почати з того, що відповідно до ст. 468 КПК України від 2012 р. у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод: 1) угода про примирення між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим; 2) угода між прокурором і підозрюваним або обвинуваченим про визнання винуватості [6].

Угода про примирення може бути укладена в провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої або середньої тяжкості і в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. Слідчий, прокурор зобов'язані повідомити підозрюваному і потерпілому про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не перешкоджати в укладанні угоди про примирення [6].

Угода про визнання винуватості може бути укладена в провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої

або середньої тяжкості, тяжких злочинах, унаслідок яких збиток був заподіяний тільки державним чи громадським інтересам. Укладання угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні, у якому бере участь потерпілий, не допускається [6].

Слід зазначити, що КПК України від 2012 р. наголошує, що укладання угоди про примирення або про визнання винуватості можна ініціювати в будь-який момент після повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для винесення вироку. У разі якщо згоди не досягнуто щодо укладання угоди, факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її укладання, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винності [6].

Відповідно до інформаційних листів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №223-1679 / 0 / 4-12 від 15 листопада 2012 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод», якщо неповнолітній досяг шістнадцятирічного віку, він має право укласти угоду про примирення самостійно, але за наявності згоди його законного представника. Якщо неповнолітній не досяг 16 років, угоду про примирення з його згоди укладає законний представник неповнолітнього. Про надання вказаної згоди повинно бути зазначено в угоді про примирення. Такий підхід слід використовувати і тоді, коли укладається угода про визнання провини з неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим [7].

Необхідно відзначити, що згідно із зазначеним вище інформаційним листом Вищого спеціалізованого суду України ініціювати укладання угоди про примирення має право лише потерпілий або підозрюваний, обвинувачений. Вести переговори (домовлятися) про укладання угоди про примирення можуть також захисник, представник (законний представник) і інша особа, узгоджене сторонами (за винятком слідчого, прокурора або судді). Слід зазначити, що вони мають право вести переговори, але не мають права

укладати угоди. Так, в Узагальненнях судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначено, що суддям слід ураховувати, що згідно з ч. 4 ст. 58 КПК України від 2012 р. представник користується процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, за винятком процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представникові. Зважаючи на викладене, неправильно є практика укладання угод і відповідно їх затвердження з неналежними особами, зокрема з представником неповнолітнього потерпілого (наприклад, вирок Кременського районного суду Луганської області від 6 лютого 2013 р. у справі № 414/169/13-к) [5].

При цьому щодо укладання угоди про визнання винуватості в законодавстві взагалі не вказано про можливість участі в ініціюванні захисника та/або законного представника підозрюваного, обвинуваченого, що дає привід вважати можливим використання прокурором психологічного тиску і маніпуляцій правового характеру. Це, у свою чергу, дає змогу зробити висновки про істотні порушення права на захист підозрюваного, обвинуваченого, що мають місце під час обговорення умов угоди про визнання винуватості. Як правильно зазначають О.Г. Шило, Є.В. Повзик, «у провадженні на підставі угоди про визнання винуватості забезпечення кваліфікованої правової допомоги, а отже, і участь захисника набуває особливого значення, оскільки в таких кримінальних провадженнях ухвалення вироку здійснюється за спрощеною процедурою за відсутності гарантій справедливого судового розгляду...» [8, с. 4]. Таким чином, обумовлена обов'язковість участі захисника підозрюваного, обвинуваченого у всіх випадках обговорення умов угод про визнання винуватості, що знайшло закріплення у змінах до КПК України від 2 лютого 2015 р. та введення п. 9 ст. 52 КПК України, а саме положення, що стосується обов'язкової участі захисника у провадженні на під-

ставі угоди про визнання винуватості – з моменту ініціювання укладання такої угоди [6].

З урахуванням того, що неповнолітні підозрювані й обвинувачувані відносяться до найбільш уразливого прошарку населення, особливо швидко піддаються чужому впливові й розглядають все, що відбувається, з точки зору юнацького максималізму, можливість психічного маніпулювання з боку прокурора під час проведення кримінального провадження дуже велика. Тому гуманізація кримінального процесу реалізується в тому, що неповнолітнім підозрюваним було надано обов'язкову професійну правову допомогу. Це закріплено у кримінальному процесуальному законодавстві України, а саме неповнолітній набуває право на забезпечення його захисником з моменту як стало відомо про його неповноліття (п. 1, ч. 2, ст. 52 КПК України від 2012 р.) [6].

Таким чином, незважаючи на вид угоди в кримінальному провадженні на момент її ініціювання неповнолітній підозрюваний (обвинувачений) повинен бути забезпечений кваліфікованою правовою допомогою. Завдання захисника і законних представників у кримінальному судочинстві полягає в «контролі» за дотриманням прав неповнолітнього підозрюваного і обвинуваченого з боку співробітників правоохоронних органів незалежно від виду процесуальної дії та можливості укладання угоди в кримінальному провадженні. Однак обов'язки захисника не обмежуються присутністю при укладанні угоди та перечитуванні тексту угоди, яку склав прокурор чи потерпілий у справах, в яких бере участь захисник до моменту ініціювання укладення угоди, на наш погляд, адвокат повинен повідомити підозрюваному, обвинуваченому про його право на ініціювання укладання угоди, а іноді повинен самостійно ініціювати укладання угоди в кримінальному провадженні, для того щоб скоротити час проведення кримінального провадження. Крім того, адвокат зобов'язаний до укладання угоди роз'яснювати підозрюваному (обвинуваченому), а у разі неповноліття його закон-

ному представнику наслідки невиконання угоди (які відповідно до ст. 476 КПК України від 2012 р. полягають у скасуванні вироку та призначенні судового розгляду в загальному порядку або направленні матеріалів провадження для завершення досудового розслідування в загальному порядку, якщо угода була ініційована на стадії досудового розслідування), а також наслідки умисного невиконання угоди (що полягають у можливості притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 389-1 КК України від 2012 р.) ...» [6; 8].

Крім того, ми беззаперечно згодні з О.Г. Шило та Є.В. Повзик стосовно їхнього висловлювання, що «перед ініціюванням та укладанням угоди про визнання винуватості захисником повинно бути роз'яснене не лише ті правові наслідки, що закріплені у ст. 473, 476 КПК України, але й ті, що в майбутньому можуть негативно вплинути на правове становище підозрюваного, обвинуваченого у зв'язку із затвердженням цієї угоди, а саме: вирішення питання щодо речових доказів; процесуальних витрат; неможливість працевлаштуватися до правоохоронних органів; неможливість бути обраним до представницьких органів влади тощо. Повторно ці самі наслідки повинен роз'яснити суд під час розгляду угоди про визнання винуватості. ...» [8].

Правила адвокатської етики України у ч. 2, ст. 8 наголошують, що «адвокат має, за можливості, сприяти позасудовому врегулюванню спорів...» [9]. Але цього не достатньо, на наше розуміння, за умови якщо в договорі про надання правової допомоги між адвокатом та підозрюваним (обвинуваченим) є положення, яким адвокату надається право на ініціювання угоди в кримінальному процесі. Це слід розглядати прокуророві як згоду підозрюваного (обвинуваченого) на обговорення умов угоди як щодо визнання винуватості, так і в угодах щодо примирення з потерпілим. Для цього необхідно законодавчо закріпити право захисника й надати право законному представникові підозрюваного (обвинуваченого) на ініціювання укла-

дання угоди в кримінальному процесі.

Ураховуючи положення КПК України від 2012 р. зрозуміло, що правовий статус неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному процесі, у співвідношенні до правового статусу дорослого, слід розглядати ширше і включити в нього такі положення: забезпечення конфіденційності на всіх стадіях здійснення кримінального провадження, запрошувати педагога та/або дитячого психолога для участі у проведенні всіх процесуальних дій, включаючи процедуру укладання угоди; враховувати думку фахівця з дитячої психології при прийнятті рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; надати право заявити відвід педагогу, психологу як самим неповнолітнім, так і законним представникам неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) [10]. Необхідно зазначити, що регламентований кримінальним процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх визначено в гл. 38 КПК України від 2012 р., у тому числі реальне забезпечення їхнього права на захист, поширюється як на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, так і на осіб, які в одному кримінальному провадженні обвинувачуються у вчиненні декількох кримінальних правопорушень, частину з яких було вчинено ними до, а решту – після досягнення 18 років [5].

У зв'язку з вищесказаним і тим, що в угодах про визнання винності однієї зі сторін може бути неповнолітній, а участь законного представника неповнолітнього гарантується як ст. 44 УПУ України від 2012 р. (законні представники підозрюваного і обвинуваченого), так і ст. 488 КПК України від 2012 р. (участь законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого), то на нашу думку необхідно доповнити ч. 2, ст. 469 КПК України від 2012 р. (ініціювання та складання угод) нормою, яка дає право законному представникові неповнолітнього ініціювати укладання угоди про визнання винуватості та брати участь в обговоренні

умов угоди в інтересах неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. А в кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), якому виповнилося від 14 до 16 років, та в яких може бути укладено угоду про визнання винуватості відповідно до ст. 469 КПК від 2012 р. заборонити прокурору ініціювати укладання угоди, задля гарантій забезпечення права на справедливий суд для неповнолітнього.

Висновки

Перспективи подальшого дослідження розглянутої нами проблематики дають змогу зробити висновок про необхідність розроблення пропозицій з удосконалення процесуальної форми кримінального судочинства, що відбувається на підставі угод; розроблення комплексу механізмів протистояння судовим помилкам, спрямованого на зміцнення гарантій прав і свобод людини, особливо якщо підозрюваний, обвинувачений, із яким укладається угода, є неповнолітнім.

Норми Кримінального процесуального кодексу України від 2012 р., які надають неповнолітньому права на ініціювання угоди, право брати участь в обговоренні умов угоди у кримінальному провадженні, говорять про те, що законодавець вважає неповнолітнього досить дорослим і відповідальним для вирішення таких важливих питань. Однак це не повинно стосуватися правових гарантій і утискати право неповнолітнього на захист. Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство України потребує введення додаткових гарантій захисту прав неповнолітніх, пов'язаних з реалізацією права на укладання угоди в кримінальному провадженні, особливо щодо процедури укладання угод у кримінальному судочинстві, включаючи розширення прав законних представників при узгодженні умов угод і можливості оскаржити вирок, який виносився на підставі угоди, що укладалися без їхньої присутності, та обмежити право прокурора на ініціювання угоди про визнання винуватості з неповнолітнім, якщо йому не виповнилося 16 років.

Література

1. Международные акты о правах человека : сб. док./ В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева, М. : Норма - ИНФРА-М, 2002. – 271 с.
2. Добровольская О. Г. Кримінальне провадження на підставі угод при визнання винуватості відповідно до нового КПК України / О. Г. Добровольская, Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки», 2013. – Том 26 (65). – С. 367-372.
3. Лотоцький М. В. Угода про визнання винуватості : процесуальний порядок укладання / М. В. Лотоцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.by/portalus/modules/internationallaw/readme.php?archive&id=1364933435&start_from&subaction=showfull&ucat=3
4. Бояров В. І. Скорочена процедура судового слідства та угода про визнання вини : проблемні питання нового Кримінального процесуального кодексу України / В. І. Бояров // Науково-практичний журнал : Часопис цивільного і кримінального судочинства 2013. – № 4 (7). – С. 38-44.
5. Узагальнення судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод // Офіційний сайт Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/userfiles/file/sud1690/proect_virok_1.pdf
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р., редакція від 15 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013. – №№ 9-10, №№ 11-12, № 13. – С. 88.
7. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1679/0/4-12 від 15 листопада 2012 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод»/ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v1679740-12>
8. Шило О. Г. Актуальні питання забезпечення права на правову допомогу у провадженні на підставі угоди про визнання винуватості / О. Г. Шило, Є. В. Повзик // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2015. – № 1 (11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles /2015/n1/15sohpvv.pdf>
9. Правила адвокатської етики, затверджені Установчим з'їздом адвокатів України від 17 листопада 2012 р., м. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kdkado.com.ua/news/pravila_advokatskoji_etiki/2013-03-13-1
10. Рибак М. С. Конституционные гарантии для несовершеннолетних детей // М. : Представительная власть, 1997. – № 5-6. – С. 34.

Настання відповідальності як наслідок наявності вини

А.А. Лакстінш
студент,
Інститут післядипломної
освіти Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка

У статті розглянуто підстави та умови настання відповідальності. Досліджено проблему вини як умови цивільно-правової відповідальності. Проаналізовано та вивчено теоретичні й практичні підходи до визначення вини як однієї з підстав настання відповідальності в цивільному праві.

Ключові слова: відповідальність, вина, наявність вини, відшкодування шкоди.

В статье рассмотрены основания и условия наступления ответственности. Исследована проблема вины как условия гражданско-правовой ответственности. Проанализированы и изучены теоретические и практические подходы к определению вины как одного из оснований наступления ответственности в гражданском праве.

Ключевые слова: ответственность, вина, наличие вины, возмещение ущерба.

This article describes the bases and necessary conditions for liability. The author studied the problem of guilt as a condition for civil liability. Also, in the article were analyzed and studied the theoretical and practical approaches to the determination of guilt, as one of the bases element for liability in civil law.

Key words: liability, guilt, availability guilt, reparation.

Постановка проблеми

У цивільному праві діє так званий принцип генерального делікту, згідно з яким сам факт заподіяння шкоди вважається протиправним, якщо заподіювач шкоди не доведе, що мав право на дії, що спричинили шкоду. Протиправно заподіяна шкода підлягає відшкодуванню в усіх випадках. Шкода, спричинена правомірними діями, підлягає відшкодуванню тільки у випадках, передбачених законом. У галузі цивільного права дискусія з приводу однієї з умов настання цивільної (цивільно-правової) відповідальності, а саме вини, є найбільш бурхливою і тривалою.

Варто зауважити, що з позицій цивілістики дослідження поняття вини було актуальним у дореволюційний, радянський періоди та нині. Утім, сучасна цивілістична доктрина не відзначається єдністю поглядів стосовно розуміння зазначеного поняття, а тому не дивно, що Цивільний кодекс України [1], як і Цивільний кодекс УРСР 1964 р., визначаючи поняття вини, так і не містить його прямої дефініції.

У другому абзаці першої частині ст. 614 Цивільного кодексу України вперше закріплено легальну цивільно-правову дефініцію вини, визначену через обставини, які свідчать про її відсутність. Так, особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів з належного виконання зобов'язання. Отже, вина в цивільному праві – це невжиття особою всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди. Це визначення вини позбавлене суб'єктивної характеристики, воно ґрунтується на зовнішніх, об'єктивних критеріях визначення. Уживання всіх залежних від особи заходів є формою поведінки особи, а не її психічного ставлення. В актах міжнародного приватного права саме відсутність вини (а не її наявність) має юридичне значення. Вважаємо, що сучасна українська цивілістика потребує наукового дослідження вини, як однієї з підстав виникнення цивільної (цивільно-правової) відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Філософська проблема відповідальності бере свій початок із виникнення антиномії *свобода – необхідність*. Перші спроби осмислити співвідношення свободи і необхідності були зроблені в античному світі. Надалі антиномія *свобода – необхідність* стала однією з центральних філософських проблем. Досліджували цю проблему Платон, Гоббс, Локк, Монтеск'є, Юм, Дж. Мілль та багато інших мислителів. Однак найбільший внесок у формування сучасного розуміння відповідальності зробили представники німецької класичної філософії – Кант і Гегель. Питання вини в цивільному праві досліджували такі відомі науковці-цивілісти як О. Іоффе, Г. Матвеев, М. Агарков. На сучасному етапі проблемі вини в цивільному праві присвячено дослідження І. Канзафарової, С. Гринько, Т. Ківалової, О. Церковної.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Цивільне законодавство, керуючись напрацюваннями цивілістичної доктрини, в сучасних реаліях економічного життя вимагає постійного уточнення вже існуючих концепцій трактування вини, цивільний оборот не стоїть на місці, він весь час адаптується під нові потреби людства, набирає масштабів, вимагаючи не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок.

Формулювання цілей статті

У статті пропонується розглянути проблему вини як умови цивільної (цивільно-правової) відповідальності. У контексті цього дослідження постає необхідність розроблення єдиного підходу до поняття вини та методів її визначення, що базується на аналізі концептуальних аспектів вини та встановленні критеріїв винної поведінки, виходячи з доктринальних положень цивільного права та національного цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цивільна (цивільно-правова) відповідальність як один із видів юридичної від-

повідальності юридичних і фізичних осіб – це встановлені нормами цивільного та господарського права юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою передбачених правом обов'язків, що пов'язане з порушенням суб'єктивних прав іншої особи.

Цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язань або заподіяння шкоди настає за таких умов:

- протиправна поведінка особи, що заподіяла шкоду;
- наявність збитків або шкоди;
- причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та настанням шкоди;
- вина особи, що заподіяла шкоду.

За загальним правилом суб'єкт правопорушення є суб'єктом юридичної відповідальності – відповідальність за наявності вини. Однак не завжди суб'єкт правопорушення стає суб'єктом юридичної відповідальності. Цивільне право передбачає випадки, коли відповідальність настає без наявності вини – за договором або за законом.

Проблема вини як умови цивільно-правової відповідальності досліджується в науці з двох позицій: теорії спричинення – відповідальність виникає як сам факт заподіяння шкоди протиправною поведінкою особи, і теорії відповідальності за вину. Принцип відповідальності за вину є історично усталеним, він був закріплений у нормах радянського цивільного законодавства з двадцятих років минулого століття. Незважаючи на тенденцію розширення кола випадків настання відповідальності незалежно від вини, принцип вини й на сьогодні є однією з головних засад інституту відповідальності в цивільному праві. Сучасна цивілістика загалом виходить із напрацювань радянської доби в концепціях розуміння вини, серед яких виділяють дві основні: психологічну та поведінкову.

У радянський період сформувалася й стала основною так звана психологічна концепція, за якою поняття вини розкривалося через психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Так, О. Іоффе вказував, що під виною розуміють психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії

чи бездіяння, а також до наслідків, які настають у зв'язку з цією протиправною дією [2, с. 128]. Мається на увазі, що відповідальність за заподіяну шкоду може мати місце, якщо шкоду заподіяно свідомими діями заподіювача. У своїй роботі Г. Матвєєв підкреслює, що вина – це не тільки психологічне, а й юридичне поняття, що включає в себе соціальний момент [3, с. 122-201]. Під виною тут розуміються не тільки психологічні хвилювання, а й протиправність поведінки. Подібної позиції дотримувалися й інші науковці радянського періоду [4, с. 130-131]. Отже, підходи в розумінні вини були доволі близькими до кримінально-правових.

Звичайно, внесок цивілістів радянської доби в розуміння вини залишається авторитетним і в умовах сьогодення. Так, зокрема, І. Канзафарова аргументує висновок, що визначення вини в цивільному праві повинно ґрунтуватися на психологічній концепції вини, наводячи при цьому такі міркування: (і) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології в кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти; (ii) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд із визначенням вини на основі поведінкової концепції, є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість; (iii) конструкція вини як психічного ставлення не є спеціальною кримінально-правовою конструкцією. Поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології, так само, як поняття причинного зв'язку юристи запозичують у філософії [5, с. 25].

Незважаючи на теоретичну значущість вказаного підходу, сучасні реалії економічного життя вимагають пошуку дещо нових шляхів у розробленні цього питання, оскільки виключно суб'єктивна характеристика психологічної концепції, ви-

раженої через психічну форму ставлення особи до власної поведінки, виглядає досить сумнівно.

Критерій оцінки вини боржника не обмежується виключно його психічними переживаннями при вчиненні правопорушення. Як зазначається у правовій літературі, цивілістичній науці не властиві кримінально-правові погляди на вину як один із елементів складу правопорушення, що виступають як певне гіпотетичне психічне ставлення правопорушника до своїх дій та їхніх наслідків [6, с. 721]. На переконання Є. Годеме, такий підхід до розуміння вини виступає відображенням нерозрізнення цивільної та кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди та кримінального покарання [7, с. 320-321]. А вина, як доречно зазначено в літературі, у різних галузях права (кримінальному, трудовому, цивільному) не може мати однакового змісту [8, с. 100].

Цивільний оборот не стоїть на місці, він весь час ускладнюється, набирає масштабів, вимагаючи тим самим не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок. Саме тому психологічна концепція вини не повною мірою відповідає сутності договірної відповідальності. Так, виникає ще одна концепція трактування вини – це так звана *поведінкова концепція*, відповідно до якої під виною розуміють невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Так, на думку Б. Пугінського та Д. Сафіуліна, під виною суб'єкта майнових відносин слід розуміти існування двох обставин, на основі яких виникають підстави для покладення відповідальності. По-перше, наявність у боржника реальних можливостей для належного виконання. По-друге, невжиття ним усіх необхідних заходів з недопущення порушення, відвернення шкоди [9, с. 216-217].

У поведінковій концепції поняття вини нерозривно пов'язане з принципом розумності, що полягає в обов'язку вжиття заходів, до яких вдалася б розумна людина за аналогічних обставин. У цьому разі вина, як елемент цивільного правопорушення, зводиться до співвідношення поведінки відповідача з певним належним стандар-

том. Як свого часу в римському праві, так і в сучасному європейському цей стандарт описується як *поведінка розумної людини*. Цей критерій полягає в тому, щоб поставити на місце відповідача гіпотетичну розумну людину і змодельувати її поведінку за таких обставин. Тобто вина розглядається як нежиття тих заходів обачності, до яких вдалася б розумна людина за таких самих обставин. Однак визначення критеріїв того, як саме поводитися б розумна людина в кожній конкретній справі, є досить складним питанням теорії цивільного права.

Найбільш послідовний і логічний підхід до вирішення цієї проблеми запропонований теорією економічного аналізу, згідно з якою, заходи обачності є розумними, якщо вони раціональні: заходи обачності є раціональними, якщо вони вартісно-виправдані; заходи обачності є вартісно-виправданими, якщо їхня вартість нижча від вартості ймовірних збитків, зменшеної множенням на коефіцієнт ймовірності їхнього настання.

Кваліфікація вини або її відсутності відбувається на основі порівняння поведінки відповідача з об'єктивним мірилом належної обачливості, притаманної будь-якій розумній людині. Напевне, саме з таких міркувань сучасний український законодавець у Цивільному кодексі України передбачив випадки покладення відповідальності незалежно від вини. Так, наприклад, відповідно до другої частини ст. 612 Цивільного кодексу України, боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Актуальним у цивільному законодавстві нашої держави є принцип винної відповідальності (за винятком випадків, прямо передбачених законом) щодо фізичних і юридичних осіб. Однак ми не можемо стверджувати про цілковите втілення в Цивільному кодексі України психологічної чи поведінкової концепції. Тобто в основу розуміння вини законодавцем покладено суб'єктивно-об'єктивний критерій. Так, відповідно до першої частини ст. 614 Цивільного кодексу

України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Таким чином, при розкритті поняття вини у формах умислу або необережності маємо не що інше, як використання психологічної концепції. Говорячи про дані форми вини, О. Іоффе зауважував, що умисел включає елемент наміру, а необережність — результат недодержання вимог уважності, турботливості, завбачливості, дотримуватись яких було необхідним для виконання зобов'язання. При необережності відсутнє конкретне, однак є абстрактне передбачення можливості шкідливих наслідків. Водночас автор вважав, якщо коли конкретна особа, маючи великий досвід і високу кваліфікацію, могла дотриматися значно вищих вимог, однак цього не зробила, то її слід визнавати винною. І, навпаки, за таких же обставин, якщо через непередбачуваність порушник не міг дотриматися навіть зазначених загальних вимог, якщо цю непередбачуваність не можна поставити йому у вину, то може йтися про звільнення від відповідальності [2, с. 132-134].

Разом із тим, відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Так, згідно з положенням ст. 614 Цивільного кодексу України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів з належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. У цій нормі дуже чітко простежуються положення поведінкової концепції.

На нашу думку, застосування в цивільному законодавстві України такого підходу, до розуміння вини є доволі вдалим і цьому є декілька причин: (і) розуміння вини є універсальним і може застосовуватись як до договірних, так і позадоговірних (деліктних) зобов'язань; (ii) юридичних і фізичних осіб не може бути притягнуто до відповідальності без вини, за виключенням випадків, коли така відповідальність передбачається законом або договором.

При такому підході доволі показово простежується принцип справедливості як один із основоположних принципів ци-

вільного права, адже в кожному конкретному випадку боржник має змогу довести свою невинуватість, надавши докази, які свідчать, що ним ужито всіх залежних від нього заходів з належного виконання зобов'язання, і це повинно сприяти недопущенню несправедливих наслідків щодо нього, побудованих на основі вини.

Таким чином, цивільне законодавство України, керуючись напрацюваннями цивілістичної доктрини в розумінні вини як умови договірної відповідальності, використовує об'єктивно-суб'єктивний критерій, що дає змогу поєднати позитивні риси як поведінкової, так і психологічної концепції.

Попри законодавче відображення в Цивільному кодексі України поведінкової концепції вини особи, доктрина і судова практика не мають чітких критеріїв стандарту поведінки розумної людини. Наведене свідчить про доцільність упровадження в національне цивільне право стандарту поведінки розумної людини, як мірила дій розумної людини та критерію кваліфікації відсутності вини в діях особи, якщо такі дії є вартісно-виправданими заходами обачності, коли їхня вартість нижча від вартості ймовірних збитків, зменшеної на коефіцієнт імовірності їхнього настання.

Юридичне значення стандарту поведінки розумної людини полягає в тому, що кваліфікація вини або її відсутності відбувається на основі порівняння поведінки відповідача з об'єктивним мірилом

належної дбайливості, притаманної будь-якій розумній людині згідно з критеріями, визначеними стандартом. З погляду теорії економічного аналізу та поведінкової концепції вина є умовою відповідальності, що передбачає перенесення (перерозподіл) втрат однієї особи на рахунок іншої з метою мінімізації сукупного обсягу втрат від фактів порушення суб'єктивних цивільних прав з урахуванням вартості застережних заходів, розміру збитків і рівня дбайливості правопорушника.

Вина зазвичай є передумовою відповідальності як компенсаційної міри, унаслідок чого відбувається покладання майнового позбавлення на сторону, що порушила право іншої. Ураховуючи те, що цивільним правом регулюються майнові правовідносини, вплив на правопорушника відбувається через майнову сферу, однак ступінь вини не враховується при визначенні обсягу відповідальності.

Висновки

Перспективним напрямом подальших досліджень проблеми вини як умови настання відповідальності в цивільному праві є пошук розумного співвідношення можливих збитків і вартості застережних заходів. Визначення такого співвідношення із застосуванням методів економічного аналізу права сприятиме побудові моделі поведінки розумної людини, яка й буде визначати наявність чи відсутність вини зобов'язаної особи.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.
2. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
3. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. – К. 1955.
4. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М., 1971.
5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007.
6. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский, изд. 2-е. – М. : Статут, 1999. – Кн. 1. – 848 с.
7. Годеме Е. Общая теория обязательств / Е. Годеме / Пер. с фр. И. Б. Новицкого. – М. : Юриздат, 1948. – 500 с.
8. Церковна О. В. Вина як елемент складу цивільного правопорушення / О. В. Церковна / Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2.
9. Пугинский Б. И. Правовая экономика : проблемы становления / Б. И. Пугинский, Д. Н. Сафуллин. – М., Юрид. лит. – 1991. – 240 с.

Актуальні проблеми психології

Аналіз особистісних особливостей викладача як чинника його професійної успішності

І.В. Сингаївська
кандидат психологічних
наук, доцент,
завідувач кафедри
психології,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті обґрунтовано актуальність аналізу особистісних особливостей викладача як передумови його професійної успішності. Проаналізовано особливості особистості викладача як системоутворювального фактора для досягнення успішності в професійній науково-педагогічній діяльності. Описано специфіку особистісних якостей і психологічних станів викладача, а також його індивідуальної мотиваційно-ціннісної системи. Означено перспективи подальших досліджень особливостей особистості викладача як чинника його професійної успішності.

Ключові слова: професійна успішність, професіоналізм, особистісні якості, мотиваційно-ціннісна система, наратив, професійний архетип.

В статье обоснована актуальность анализа личностных особенностей преподавателя как фактора его профессиональной успешности. Проанализированы особенности личности преподавателя как системообразующего фактора для достижения успешности в профессиональной научно-педагогической деятельности. Описана специфика личностных качеств и психологических состояний преподавателя, а также его индивидуальной мотивационно-ценностной системы. Очерчены перспективы дальнейших исследований особенностей личности преподавателя как фактора его профессиональной успешности.

Ключевые слова: профессиональная успешность, профессионализм, личностные качества, мотивационно-ценностная система, наратив, профессиональный архетип.

The article substantiates the topicality of the analysis of teacher personal peculiarities as a precondition of a teacher's professional success. It analyzes teacher personal peculiarities as a backbone factor for successfulness achievement in professional scientific and pedagogical activity. Thus, the article describes the specificity of personal qualities and psychological states as well as individual motivational and value system of a teacher. It gives prominence to further research perspectives as regards personal peculiarities of a teacher as a factor of his/her professional success rate.

Key words: professional success rate, professionalism, personal qualities, motivational and value system, narrative, professional archetype.

Постановка проблеми

Особистість викладача є системоутворюючим фактором для успішного виконання професійної науково-педагогічної діяльності. Розвиток особистості, виявлення її психологічних особливостей – ключова проблема в дослідженні процесів, пов'язаних із досягненням професійної успішності. Професійне буття особистості зазвичай втілюється в її професійній поведінці та відображується в її світогляді. Виявити чинники професійної успішності викладача вищого навчального закладу можливо саме завдяки вивченню специфіки його особистісних особливостей, психологічних станів, індивідуальної мотиваційно-ціннісної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження особистості в рамках професійної діяльності є актуальними, про що свідчать численні публікації вітчизняних і зарубіжних учених (Г. Балла, І. Беха, О. Бондарчук, С. Гарькавця, Л. Дикої, О. Донченко, А. Журавльова, Е. Зеєра, В. Зливкова, Л. Карамушки, В. Крайнюк, С. Максименка, Г. Олпорта, В. Онищенко, В. Семиченко, О. Сергєєнкової, Т. Титаренко, К. Холла, В. Ямницького). Спостерігається тенденція подолання наукової традиції щодо розгляду цієї проблематики лише в контексті психології праці та професійної діяльності. Останнім часом переважають дослідження, у яких поєднуються буттєвий, ціннісний і професійний простір особистості. Унаслідок цього психологічний зміст професійної успішності збагачується певними теоретичними аспектами щодо інтеграції та структурування уявлень про цінність професії для окремої особистості; усвідомлення важливості професійної рефлексії; визначення та узгодження цілей і засобів досягнення професійних перспектив і реалізації стратегій професійної успішності тощо.

Разом із визначенням спрямованості професійної діяльності, формуванням та уточненням особистісних професійних цілей, досліджується професійний вибір, а відтак професійний розвиток і професійне

самовизначення. Науковцями (Н. Андрєєва, Л. Балецька, Д. Белова, В. Гупаловська, С. Максименко, В. Москалець, Т. Приходько, М. Худишева) виокремлюється низка показників професійного самовизначення, зокрема: професійний статус, рівень професійної ідентифікації, рівень задоволеності своєю професійною підготовкою і діяльністю, ціннісна спрямованість фахівця, професійна мотивація, емоційний стан, рівень професійних домагань, рівень визначеності та конкретності життєвих і професійних цілей, професійна активність, рівень реалізації особистісного потенціалу, наявність перспектив професійного та особистісного зростання тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У наявних дослідженнях не достатньо повно проаналізовано особистісні особливості викладача як системоутворюючого фактора для досягнення успішності в професійній науково-педагогічній діяльності. Необхідно виявити специфіку особистісних якостей викладача, а також його індивідуальної мотиваційно-ціннісної системи як чинників професійної успішності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу особистісних особливостей викладача як чинника досягнення успішності в професійній науково-педагогічній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження особистості викладача як суб'єкта професійної діяльності та професійної успішності доцільно здійснювати в рамках інтегративного підходу, що дасть змогу узгодити особистісну, теоретичну та практичну сферу досягнення професійної успішності в науково-педагогічній діяльності викладача. При цьому:

- *теоретична сфера* свідчитиме про відповідний рівень професійної готовності (освіта, рівень теоретичних знань тощо) викладача до успішного виконання своїх обов'язків;

- *практична сфера* відображатиме рі-

вень професійних здібностей, компетенцій, досвіду, а також способів (організаційні, комунікативні, поведінкові тощо) їх застосування у професійній діяльності;

- *особистісна сфера* забезпечуватиме ціннісно-сміслові та мотиваційні ресурси для досягнення цілей професійної успішності.

Особистісні якості викладача безпосередньо обумовлюють його працездатність, задоволеність працею, рівень професійної відповідальності. До названих можна додати ряд особистісних якостей, що виділяються дослідниками як професійно важливі для успішного здійснення науково-педагогічної діяльності: самоконтроль, емоційна стійкість, рефлексивність, гнучкість, креативність, відкритість, моральність тощо [3; 6; 21 та ін.]. Водночас особистісні особливості кожного викладача визначаються певною системою взаємодій, що істотно позначається як на самому викладачеві, так і на його професійній діяльності, її результатах.

Досліджуючи особистісні якості викладача, доцільно взяти до уваги теоретичні висновки С. Максименка про те, що «особистість є складною системою, яка саморозвивається. Для того, щоб ... дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали і не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі це є співіснування за принципом сполучальності (Г. Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керування такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації» [10, с. 12].

Психологічними дослідженнями розвитку інтелекту вченого та його впливу на ефективність наукової діяльності також підтверджується важливість урахування особистісних якостей. Однак не можна встановити прямого кореляційного зв'язку між високорозвиненими інтелектуальними здібностями і наступними науковими відкриттями або успішною професійною діяльністю. Більше того, часом розвину-

тий інтелект без морального підкріплення стає так званим злим генієм і може зашкодити не лише окремій людині, а й цілому поколінню і навіть людству. Відтак *морально-ціннісний вплив викладача на студента може бути як позитивним, так і негативним*. Останній посилюватиметься внаслідок зростання негативних тенденцій в особистісному та професійному житті викладача. Зокрема, за низького рівня особистісної та професійної відповідальності психологічна і моральна шкода, завдана викладачем, може бути досить відчутною (і в рази більшою, ніж неякісні теоретичні знання) з огляду на подальше професійне майбутнє студента.

Ураховуючи вищевказане, вивчення особистісних якостей, що слугуватимуть умовою професійної успішності викладача, доцільно здійснювати, опираючись на попередній досвід і напрацьовані теоретико-методологічні підходи. Це, по-перше, урахування психоаналітичних (З. Фрейд, К. Юнг), диспозиційних (Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк), соціально-когнітивних (А. Бандура, Дж. Роттер), гуманістичних (Е. Фромм, А. Маслоу), феноменологічних (К. Роджерс), соціокультурних (К. Хорні) та інших концепцій особистісного розвитку. По-друге, слід урахувувати біполярну природу людини, крайніми полюсами якої, за Л. Х'еллом і Д. Зіглером, виступають: свобода – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементалізм; конституціоналізм – інвайронменталізм; змінність – незмінність; суб'єктивність – об'єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаз; пізнавальність – непізнавальність [19].

Така *«парність»* або *поєднання протилежностей стає джерелом особистісного розвитку*. Кожний новий етап професійного вдосконалення додає нові внутрішньоособистісні та міжособистісні полюси. Внутрішні та зовнішні протиріччя потребують насамперед психологічного вирішення з метою запобігання можливим негативним явищам, пов'язаним зі зміною соціальних умов, професійних вимог, характеру міжособистісних стосунків тощо.

З огляду на спрямованість професійної діяльності, особистісна та професійна активність викладача може вибудовуватися в межах полюсів «успішності – неуспішності».

Сама система сучасної вищої освіти є багатополосним явищем. Для сучасного фахівця недостатньо лише глибоких якісних теоретичних знань. Неодмінною умовою професіоналізму стають професійна та психологічна культура, світоглядні та моральні настанови, а також особистісно-ціннісна складова професійної діяльності. Отже, суттєвої ваги набирає акмеологічний вектор удосконалення не лише професійної діяльності, особистісного професіоналізму, а й особистісних (насамперед, психологічних) якостей викладача.

Проаналізувати та переосмислити професійну діяльність та особистісні якості викладача вищого навчального закладу крізь призму наукової конкурентоспроможності, педагогічної майстерності, професійного іміджу та інших чинників, що сприяють досягненню його професійної успішності, дає змогу акмеологічний підхід. На часі посилення ролі акмеологічної компетентності як інтегральної здатності особистості викладача здійснювати свій професійний розвиток, задіюючи наявні психологічні ресурси та постійно оцінюючи свій особистісний і науково-педагогічний вплив на інших учасників освітнього процесу.

Дослідники в галузі психології освіти та психології професійної діяльності приділяють багато уваги проблемам розвитку ціннісного потенціалу науково-педагогічних працівників. У світлі переосмислення та формування нової парадигми вищої освіти в Україні актуалізуються питання осучаснення сутності, змісту і структури педагогічного професіоналізму як акмеологічної категорії, акмеологічних засад професійного становлення та розвитку викладачів, їхніх особистісних стратегій досягнення професійної успішності [1; 5; 9; 14; 16; 18 та ін.].

Наявність акмеологічних компетенцій свідчить про сформовану систему особистісних і професійно значущих якостей

викладача; високий рівень теоретичної підготовленості та практичного досвіду науково-педагогічної діяльності. У ракурсі досліджуваної проблематики сформована акмеологічна компетентність вказує на:

- високий рівень особистісного переосмислення та переживання набутих знань, їх трансляцію в ціннісному розумінні та значенні;

- переважання в психологічній структурі професійної мотивації готовності реалізувати стратегії досягнення успішності згідно з ціннісними настановами та переконаннями;

- розвиненість емоційного інтелекту, емпатії, комунікативних здібностей, позитивного мислення;

- узгоджену особистісно-професійну єдність теоретичних знань, особистісного світогляду, професійного досвіду та поведінки викладача.

Вищезазначене повинно функціонувати на тлі постійного самоаналізу, самооцінки з урахуванням громадської думки та оцінки особистісних досягнень з боку професійного середовища. Як справедливо підкреслюють О. Бородуліна та А. Портнова, акмеологічна компетентність є системною взаємодією і взаємообумовленістю мотиваційних, інструментально-операційних, рефлексивно-оцінних і перцептивно-регулятивних компетенцій викладача [4].

У такий спосіб можна подати й цілу систему професійної діяльності, у якій важливу роль відіграє особистісно-ціннісна складова. Актуалізація особистісних цінностей у поєднанні з особистісними здібностями та професійно значущими якостями уможливило успішний перебіг професійної діяльності та досягнення позитивних результатів. При цьому психолого-акмеологічна діагностика¹ спрямована

¹ «П'ятифакторний особистісний опитувальник» Р. МакКрєе і П. Коста («Велика п'ятірка»); «Короткий індекс самоактуалізації» (SI) А. Джонса, Р. Крендела; «Самоактуалізаційний тест» (CAT) Е. Шострома; «Шкала ясності Я-концепції» (SCC) Д. Кемпбела; багатфакторний особистісний опитувальник (16 PF) Р. Кеттелла, копінг-тест Р. Лазаруса і С. Фолкмана та ін.

насамперед на визначення особистісних якостей, що відповідають викладацькій професії, сприяють її успішній реалізації.

Ціннісна позиція викладача може визначатися як певний дискурс, коли задекларовані особистісні цінності, у тому числі професійні, відповідають та узгоджуються з його життєвою позицією. Інакше цінності залишаються певним ідеалом, абстракцією. Донести свою ціннісну позицію до студента може викладач, який володіє достатнім інтелектуальним, комунікативним потенціалом і водночас використовує відповідні вербальні засоби. Варто підкреслити, що невідповідність професійної поведінки задекларованим цінностям може суттєво зашкодити в досягненні професійної успішності викладача ВНЗ. Тому визначення індивідуальної стратегії досягнення професійної успішності необхідно здійснювати, керуючись принципом несуперечливості особистісних і професійних засад. Ідеться про те, що викладач сприймається студентами як певний взірць з відповідною системою цінностей, а «взірець як реальне або сконструйоване обличчя має мотивувати до наслідування» [8, с. 128].

Виникає нагальна потреба в нових дискурсах – теоретичних, освітніх, професійних, поведінкових тощо – для переосмислення професійних ролей викладача та відповідних особистісних якостей для їх успішної реалізації. Водночас актуалізується застосування дискурсивного та наративного підходів [2; 11; 15; 17] у психологічних дослідженнях особистісного розвитку, за допомогою яких уможливується пояснення психологічних (насамперед, психолінгвістичних) алгоритмів соціальних взаємодій та конструювання ідентичностей.

Дискурсивний підхід уможливує пояснення формування особистісної ідентичності як взаємодії індивідуального та соціального досвіду. Особлива роль у цьому процесі відводиться комунікативним практикам. У викладацькій діяльності ефективний комунікативний дискурс є необхідною умовою успішних особистісно-професійних взаємодій. При цьому процес

ідентифікації особистісного «Я», на думку дослідників з Единбурзького університету Б. Бенвелла та Е. Стоке, є результатом дискурсивних практик [20]. У професійній діяльності викладача дискурс слугує механізмом узгодження певних знакових систем для взаємопорозуміння між учасниками освітнього процесу. Аналіз використовуваних дискурсів може слугувати одним із засобів оцінки педагогічної майстерності викладача, рівня і глибини його теоретичних знань.

Наративний підхід стає у нагоді, коли необхідно інтерпретувати ті чи інші дискурсивні форми людської поведінки. З психологічної точки зору важливим є спосіб конструювання особистісного «Я» викладача за допомогою наративу. Ідеться про особистісні здібності, важливі для викладача як інтерпретатора теоретичних знань (передусім, інтелектуальні та аналітичні). Донести інформацію, при цьому не спотворити її, запропонувати сучасне об'єктивне бачення подій – ці та інші комунікативні якості особистості можуть стати визначальними у професійній діяльності викладача.

Слід підкреслити необхідність постійного особистісного та професійного самовдосконалення викладача, щоб завжди бути сучасним, орієнтуватися в соціальних і теоретичних новинках, мати змогу їх фахової інтерпретації. Чутливість наративу до часового модусу людського існування дає змогу зрозуміти специфіку змін в особистісній ідентифікації (зокрема, викладача вищого навчального закладу). Своєрідною схемою для пояснення цієї специфіки може слугувати схема наративу Дж. Брунера: «Наратор, що знаходиться «тут і зараз», зобов'язується описати дії героя «там і тоді», героя, який носить його ім'я. Він повинен привести у відповідність минуле з сьогоденням таким чином, щоб герой і наратор зрештою злилися і стали однією людиною, з єдиною свідомістю. Отже, для того щоб привести героя в точку, де він стає наратором, потрібна теорія зростання або, принаймні, трансформації» [22].

В узагальненому вигляді наратив – це сукупність певних лінгвістичних і психо-

логічних структур, переданих культурно-історично шляхом, обмежених рівнем мовної майстерності та соціально-комунікативних здібностей особистості (у нашому разі – викладача). Наративна домінанта дискурсивної діяльності обумовлена психологічними особливостями особистості, які можна виявити, аналізуючи її мовленнєвий стиль і мовні практики. Стильовий різновид наративної дискурсії особистості викладача характеризується низкою лексичних, семантичних характеристик і комунікативних стратегій. У рамках певного мовного стилю можна спостерігати прояв психологічної спрямованості (екстраверсивна чи інтроверсивна) та інших ознак психологічної структури особистості.

Заслуговує на увагу наукове бачення професійного архетипу як природного покликання до діяльності, як результату наповнення родової архетипної форми змістом професійних потреб особистості [12, с. 48]. Пізнання професійного архетипу відбувається в процесі самоактуалізації особистості. Для викладача – це насамперед його педагогічна діяльність. Саме в лекційній аудиторії розкриваються не лише професійні, а й особистісні якості викладача, його індивідуальні особливості (часом неусвідомлювані). Самоактуалізуючись, тобто професійно вдосконалюючись, викладач постійно транслює певні смисли і в такий спосіб змінює своє світобачення і світобачення студента. У процесі науково-педагогічної діяльності використовуються певні символи, схеми, моделі з досвіду попередніх поколінь. Для того щоб діяльність викладача була успішною, йому необхідно перевести на рівень свідомості використовувані символи та подати їх в певному емоційному забарвленні. Рівень емоційного переживання виштовхує колективне несвідоме з надр людського досвіду і актуалізує його у свідомості окремої особистості.

Емоційна складова є суттєвою в психологічній структурі професійної діяльності викладача. Емоційна спрямованість визначається ціннісною та мотиваційною сферами особистості, а також залежить від її

психологічного типу (альтруїстичний, гностичний, романтичний, гедоністичний тощо) [7, с. 98-103]. Викладацька діяльність завжди супроводжується емоційними переживаннями та емоційними затратами, що може впливати на її результати як позитивно (задоволеність, захоплення працею), так і негативно (емоційне вигорання). Для досягнення та підтримання високого рівня професійної успішності важливою умовою є певний емоційний баланс особистості викладача, що безпосередньо залежить від його психічного стану та психологічних компетенцій. Розвиток останніх допомагає досягненню емоційної рівноваги в поєднанні різних видів професійної діяльності викладача.

Загалом усі емоційні стани особистості, необхідні для успішної професійної діяльності викладача, можна окреслити поняттям *емоційної культури*. Дослідження емоційної культури охоплює процеси самоуправління, саморегуляції емоційним станом, емоційними реакціями, а також здатність до емпатії, що дає змогу усвідомлювати власні переживання та переживання оточуючих, а отже, функціонально забезпечувати адекватний вияв поведінки та активне включення суб'єкта в певний суспільний простір [13, с. 151]. Емоційна культура викладача – це своєрідний лакмусовий папір, що віддзеркалює професійну придатність і готовність до самореалізації в професійній діяльності.

Які б особистісні якості не розглядалися (когнітивні, мотиваційні, ціннісні, комунікативні тощо), важливим є їх бачення крізь призму професійної успішності. Навколо останньої повинні вибудовуватися особистісні стратегії досягнення успіху. Ставши на цей шлях, доведеться спочатку діяти в межах правил та норм, визнаних суспільством як таких, що призводять до успіху. Це досягнення успішності на рівні адаптаційних стратегій. Однак для реалізації стратегії самоактуалізації доведеться вийти за межі соціальної, культурної, професійної обумовленості, подолати певні стереотипи професійної поведінки.

Для утвердження в професійному середовищі, викладачеві необхідно отри-

мати позитивну оцінку своєї діяльності з боку інших учасників освітнього процесу. Професійна самоактуалізація пов'язана, насамперед, з утіленням особистісно значущих якостей і цінностей. Цінності і способи професійної поведінки стають своєрідним індикатором узгодженості наряду діяльності в професійному середовищі, а також мірою співвіднесеності окремої особистості з середовищем.

Висновки

Отже, шлях до професійної успішності – це процес постійного узгодження особистісних і соціальних сенсів у професійній діяльності. Стратегія досягнення професійної успішності повинна базуватися на особистісній ієрархії значущих цілей; соціально прийнятних способах досягнення цих цілей; отриманні соціально значущих результатів і особистісного задоволення від професійних досягнень.

Досягнення професійної успішності потребує саморозвитку особистості викладача та відповідних особистісних якостей. Завдяки своїй особистісній харизмі викладач позитивно впливає на інших учасників освітнього процесу і водночас досягає професійних успіхів. Харизма для викла-

дача – це певна сукупність особистісних (насамперед, психологічних) якостей, що дає змогу успішно реалізовувати поставлені цілі, а також мотивувати та переконувати інших в істинності своїх поглядів і способів професійної поведінки. У поєднанні з іншими особистісними якостями (наполегливістю, педагогічною майстерністю, експресивністю тощо) харизматичність може стати запорукою професійної успішності й основою особистісного розвитку.

Особистісні якості повинні вплітатися в психологічну культуру викладача з метою формування успішних особистісних і професійних взаємодій. Сукупність психологічних знань (у тому числі для самопізнання), емоційної лабільності та рівноваги, мотиваційних, ціннісних і поведінкових особливостей, помножених на виразну особистісну харизму, сприятимуть як особистісному саморозвиткові, так і професійним досягненням викладача вищого навчального закладу.

Перспективними є дослідження прояву особистісних якостей викладача у професійній діяльності на рівні смислових, ціннісно-мотиваційних, комунікативних та інших взаємодій.

Література

1. Акмеологія – наука XXI століття : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 лютого 2011 р., Київ / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Укр. акад. акмеол. наук / Ред. : В. О. Огнев'юк. – К., 2011. – 229 с.
2. Андреева Г. М. Презентации идентичности в контексте взаимодействия / Г. М. Андреева // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5. – № 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n26/772-andreeva26.html>
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : уч. пособие для вузов / В. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
4. Бородулина Е. М. Акмеологическая компетентность личности в профессиональной деятельности педагогов / Е. М. Бородулина, А. Г. Портнова, Е. С. Каган // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012v5n25/727-borodulina25.html>
5. Гладкова В. Акме-синергетичний підхід як методологія забезпечення якісної підготовки майбутніх менеджерів освіти / В. Гладкова // Наука і освіта. – 2011. – № 6. – 2011. – С. 45-47.
6. Деркач А. А. Акмеология в вопросах и ответах : Учеб. пособие / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. – М. : МПСИ, Воронеж : НПО МОДЭК, 2007. – 248 с.
7. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 140 с.
8. Донченко О. Насильство, заборона і візирець як складові педагогічної свідомості / О. Донченко // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 120-132.
9. Дубасенюк О. Професійна педагогічна освіта : акме-синергетичний підхід: монографія / О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова, О. С. Березюк, С. С. Вітвіцька, О. М. Власенко ; ред. : О. А. Дубасенюк ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – 388 с.

10. Максименко С. Д. Генетико-модельючий метод дослідження особистості / С. Д. Максименко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки . – 2014. – Вип. 2.13. – С. 8-16.
11. Мельникова О. Дискурсивный подход к исследованию идентичности / О. Мельникова, Е. Кутковая // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология. – 2014. – № 1. – С. 59-71.
12. Морогин В. Методологические принципы ценностно-потребностного анализа профессиональной идентичности / В. Морогин // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2010. – Т. 3. – № 4. – С. 44-61.
13. Нікіфорова Л. Структура та функції емоційної культури особистості / Л. Нікіфорова // Гуманітарні науки : наук.-практ. журн. – 2007. – № 2. – С. 150-154.
14. Подолянко Л. Аксиологічні параметри буття людини: контекст науки / Л. Подолянко // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2011. – № 2. – С. 9-14.
15. Преображенская А. О. Реализация позиции субъекта в автобиографическом нарративе / А. О. Преображенская. – Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2007. – № 4 (1). – С. 142-150.
16. Проценко О. Акмеологічні засади формування професійної компетентності викладача вищого навчального закладу / О. Проценко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогіка. – 2011. – № 6. – С. 295-303.
17. Турушева Ю. Особенности нарративного подхода как метода изучения идентичности / Ю. Турушева // Психологические исследования. – 2014. – № 7 (33) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psystudy.com/index.php/num/2014v7n33/932-turusheva33.html>
18. Хрипко С. А. Аксиологія освіти в сфері комунікативної культури : ціннісні акценти ; комунікативні тенденції ; дистанційний формат : навч.-метод. посіб. / Уклад. : С. А Хрипко ; С. А Яценко. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 270 с.
19. Хьелл Л. Теории личности : основные положения, исследования, применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>
20. Benwell B. Discourse and identity/ B. Benwell, E. Stokoe – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 308 p.
21. Boudreau J.W. Effects of personality on executive career success in the United States and Europe / Boudreau J.W., Boswell W.R., Judge T.A. // Journal of Vocational Behavior. – 2001. – Vol. 58. – P. 53-81.
22. Bruner J.S. The narrative construction of reality / Bruner J.S. // Critical Inquiry. – 1991. – № 17. – P. 1-21.

Сучасна модель онтогенетичного підходу до розуміння розвитку Я-концепції практичного психолога

Г.В. Католик

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Український католицький університет

Розглянуто різноманітні підходи до формування Я-концепції, запропоновано авторську модель формування Я-концепції дитячого психотерапевта в контексті онтогенетичного підходу та навчального професійного простору.

Ключові слова: Я-концепція, Я-образ, пренатальна самість, постнатальна самість, ідентичність, онтогенез.

Рассмотрены различные подходы к формированию Я-концепции, предложена авторская модель формирования Я-концепции детского психотерапевта в контексте онтогенетического подхода и учебного профессионального пространства.

Ключевые слова: Я-концепция, Я-образ, пренатальная самость, постнатальная самость, идентичность, онтогенез.

This article discusses various approaches to the formation of self-concept and proposes the author's model of self-concept of children's therapist in the context of ontogenetic approach and professional educational space.

Keywords: self-concept, self-representation, prenatal self, postnatal self, identity, ontogenesis.

Постановка проблеми

Сучасні публікації, що так чи інакше висвітлюють проблематику професійної підготовки практичних психологів і психотерапевтів, базуються на кількох засадах, провідними темами в яких є дві у рівній мірі взаємопов'язані та взаємозалежні проблеми: етична та «психотехнічна». Значущість етичної визначається тим, що вона відіграє провідну роль у формуванні особливого – деонтологічного менталітету цілої професійної групи. Так само як етичність виступає смисловим осередком семантичного простору «Я», а духовність – умовою і атрибутом психологічних та психотерапевтичних впливів і особистісних змін, турбота про етику є своєрідним показником професійної придатності психолога-практика та психотерапевта до практичної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Як відзначає Дж. Вуді, «детермінантою психотерапевтичного процесу є те, що психотерапевт – не лише експерт, а й

особистість. А саме особистість мислить і приймає рішення». У моменті перетинання Я-функціонального та Я-екзистенційного стикаються в неповторній взаємодії рівні й аспекти професійних та особистісних проявів психолога-практика та психотерапевта, утворюючи багатомірний і багатоманітний «життєвий світ» цих професіоналів. В іншому випадку виникає роздвоєність, тривожність і, як наслідок, невпевненість або авторитарність; тенденції не до інкорпорування нового досвіду, а навпаки – до загострення й напруження захисних механізмів, тобто врешті-решт виникає безліч проблем і перешкод на шляху особистісного зростання, якщо таке взагалі можливе [11].

Виражена орієнтація на цінність іншої людини у професійній діяльності психолога-практика та психотерапевта передбачає адекватне сприйняття ним своїх можливостей як міри впливу на іншу людину, власної Я-концепції, що базується на переживанні почуття професійного обов'язку та відповідальності за свої професійні дії.

Для розуміння формування певних професійних якостей психолога-практика та психотерапевта, об'єкт і предмет діяльності яких є однаковим, проаналізуємо поняття Я-концепції та професійної Я-концепції. Узагальнення теоретичних підходів до визначення Я-концепції дає підстави стверджувати про багатоаспектність вивчення самого поняття зокрема, як: системи уявлень людини про себе, свої фізичні, інтелектуальні, характерологічні, соціальні та інші властивості (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс), те, що людина вважає собою, і те – що вона вважає своїм (У. Джемс), те, що людина означає для себе (Т. Шибутані), відносно стійку, не завжди усвідомлювану, неповторну систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує свої взаємовідносини з людьми (І. Кон, В. Петровський і М. Ярошевський) [1; 2; 10; 11; 12]. У науковій літературі також є безліч авторських трактувань структури Я-концепції, а саме за змістовою ознакою: переконання про себе, емоційне ставлення до цих переконань, відповідна реакція, яка виражається в поведінці (Р. Бернс); за формою уявлень про себе, диференційованій за сферою проявів: соціальне Я, духовне Я, фізичне Я, особисте Я, моральне Я, сімейне Я; за часовою ознакою: Я в минулому, Я в теперішньому, Я в майбутньому (У. Джемс, К. Роджерс, М. Різенберг) [1; 2; 4; 5; 11].

Оскільки ми розуміємо, що головним професійним інструментом психолога-практика є зміст його Я-концепції, то формування його професійної Я-концепції має полягати в психотерапевтичному та психокорекційному опрацюванні образів його інтрапсихічного простору і наступній професійній рефлексії. Таким чином, ми виходимо з того, що професійна Я-концепція бачиться нами як опрацьована і професійно відрефлексована особистісна Я-концепція. Остання, в свою чергу являє собою інтеріоризовані частки різних інтерперсональних взаємодій, що екстеріоризуються у вигляді сукупності уявлень людини про себе і становлять зміст її самопрезентації.

Метою нашого дослідження є теоретично дослідити динамічні аспекти розвитку Я-концепції практичного психолога в онтогенетичному контексті, представити комплексний підхід до розуміння Я-концепції та її функцій у життєдіяльності особистості, та запропонувати (модель) трактування динаміки формування Я-концепції в онтогенетичному ракурсі. На основі цієї моделі збудований освітній простір, що дає можливість оволодіння практичними психологами певною системою регресивних та рефлексивних психотехнік, що в свою чергу формують їх професійну Я-концепцію.

Виклад основного матеріалу дослідження

На основі синтезу різних підходів до розуміння Я-концепції та її структурних компонентів нами було побудовано інтегративну модель Я-концепції у статичному аспекті, сконструйовано авторську проєктивну методику її дослідження (СЕДНОР+). Також виокремлено чотири основні складові структури Я-концепції: когнітивну, що відображає уявлення людини про себе та основні характеристики її самоприйняття, емоційну як сукупність оцінкових характеристик своєї особистості та пов'язаних із ними переживань, ціннісно-орієнтовану, чи спонтанно-духовну, і вчинково-креативну, тобто поведінкову. Їх покладено в основу розуміння формувального впливу на професійну Я-концепцію практичного психолога.

Ще одним підґрунтям нашої моделі стала концепція генетико-моделюючого розвитку особистості академіка С.Д. Максименка, висвітлений у праці «Гене́за існування особистості», в якій позиціонуються наступні принципи:

1. принцип аналізу та синтезу,
2. принцип єдності біологічного та соціального,
3. принцип креативності,
4. принцип рефлексивного релятивізму,
5. принцип єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку [1; 2; 6; 7; 10; 13].

Таким чином, побудована нами модель

динаміки формування Я-концепції в онтогенезі є результатом комплексного аналізу та узагальнення різних наукових підходів до розуміння передумов цього формування. Серед таких підходів також – концепція самості як архетип цілісної особистості (К. Юнг) чи як уявлення людини про себе, яке виникає на основі минулого і теперішнього досвіду та очікувань майбутнього (К. Роджерс). Передумовою формування Я-концепції виділено також пошук суспільних зв'язків, наявність іншого та взаємодії з ним як фактора виникнення власного «Я» (Ж. Лакан, Р. Мей).

Важливим є питання і про встановлення функціональних систем групового спілкування, які становлять нейрофізіологічну основу етапного переходу до соціальної поведінки, починаючи з пренатальних чинників людської інтерсуб'єктивності як первинного підґрунтя Я-концепції. Зазначимо, що в пренатальному просторі та зв'язку йдеться про есенційне відображення вже народженого життя, у якому зароджується первинно потреба та потреба, а вторинно – підґрунтя (або матриця) інтерперсонального зв'язку.

Аналізуючи динаміку передумов формування Я-концепції на ранньому постнатальному етапі, ми передбачаємо, що у векторі стосунків утворюється інтерперсональний зв'язок на основі інтраутерної присутності матері, який переходить на наступний етап постнатальних стосунків, де формування прив'язаності спричиняє інтеріоризацію стосункових диспозицій та інтроектний простір немовляти, які своєю чергою формують його комунікативний прижиттєвий вектор. На наступних етапах розвитку есенційний симбіоз, а також вдала сепарація може надати новий поштовх у розвитку більш зрілих структур, що ставитимуть передумови формування Я-концепції. Наступна фаза розвитку полягає в постнатальному контексті стосунків та формуванні постнатальної самості.

Виходячи з цієї парадигми ми спробували змодельовати динаміку формування Я-концепції в онтогенетичному ключі, де всі процеси запускаються із зачаттям,

пренатальним перебігом, народженням дитини і розвиваються постадієво квантовими скачками (де кожна попередня стадія є підґрунтям для формування подальшої), включаючи формування пренатальної та постнатальної самостей, далі Я-ідентичності і на завершення Я-концепції як найбільш зрілої багатосферної структури, яка включає інтеріоризовану соціальну сферу, інформаційно-процесійну сферу, мотиваційну сферу, та сфери самосвідомості й установок, які формуються на перетині інтрапсихічного та інтерперсонального просторів (рис. 1).

Обґрунтовано те, що якість ранньої прив'язаності між мамою та немовлям, задоволення базових дитячих его-потреб у дзеркалізації, ідеалізації (впевненості у всемогутності матері) та альтер-его (відчуття схожості з матір'ю) творить основу для формування первинного Я-образу та ядрової ідентичності та в подальшому Я-концепції (а їх порушення спричиняє порушення психічної інтеграції [9; 14; 15; 17]).

У подальшому нами було проаналізовано співвідношення соціальної та особистісної ідентичності в контексті формування Я-концепції, її розвиток у часопросторовому вимірі, а відтак підсумовано, що ідентичність можна охарактеризувати як психічне осердя Я-концепції, яке забезпечує інтеграцію особистості. Феноменологічно вона виявляється найрізноманітнішими способами: через базове самовідчуття і світовідчуття людини, її свідомі самоозначення, манеру самопрезентації, вибір соціальних ролей і особливості їх програвання, накреслення життєвих перспектив, цінності та світогляд, типові патерни вирішення проблем. Динаміка ідентифікаційних та Я-концептуальних структур полягає в постійних ідентифікаціях людини з об'єктами зовнішнього світу, які відповідають її глибинному психічному життю. Вона пов'язана з нарцисичним функціонуванням і у своєму генезі еволюціонує від ранніх неусвідомлених довербальних відчуттєвих до вищих раціональних диференційованих соціокультурних форм.

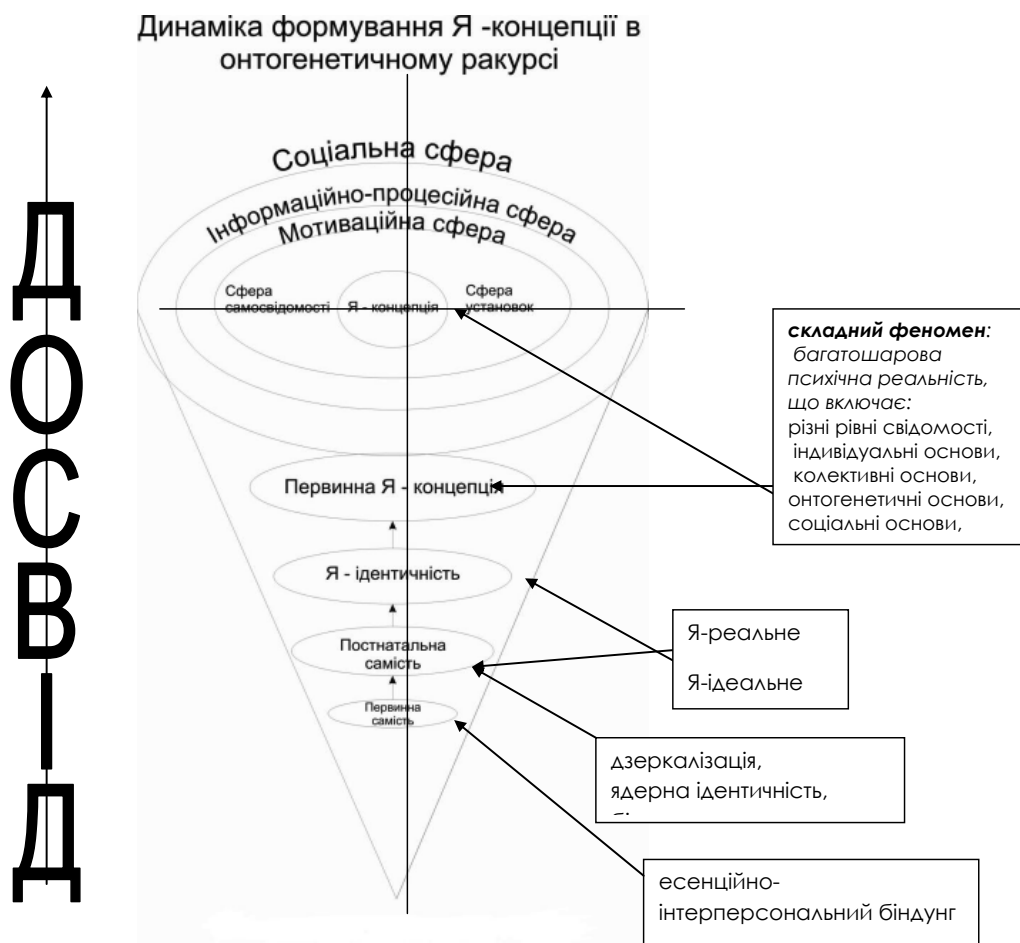

Рис. 1. Динамічна модель формування «Я-концепції» в онтогенетичному ракурсі

Базуючись на опрацьованих і синтезованих фундаментальних дослідженнях, нами також детально проаналізовано структуру формування професійної Я-концепції в освітньому післядипломному навчальному процесі, що охоплює динамічні властивості організаційного клімату та його параметри. Розгортання складових Я-концепції в процесі навчання психологів у навчальному проекті з дитячо-юнацької психотерапії відбувається за допомогою:

- 1) **первинно:** первинного психотерапевтичного інтерв'ю (на рівні формування світоглядних цінностей у процесі співбесіди та психодіагностичного дослідження);
- 2) **вторинно:** на рівні опрацювання власного дефіцитарного та ресурсного до-

свіду за допомогою відповідних до віку та проблеми психокорекційних психотерапевтичних психотехнічних технологій;

3) **на третьому етапі** за допомогою: інноваційних періодів освітнього циклу (андрагогічних технік, інформаційно пізнавальних компонентів); послідовності психокорекційних і психотерапевтичних психотехнічних технологій безперервної розвивальної взаємодії в системі навчання – особистий професійний досвід (регресивні техніки, проблемно-ситуаційна технологія – здобуття суб'єктом знань, регуляційна технологія – нормування особистістю знань і вмінь, ціннісно-естетична – поширення індивідуальністю здобутого професійного досвіду, спонтанно-духовна – самореалізація універсуму); механізмів

Психокорекційний простір

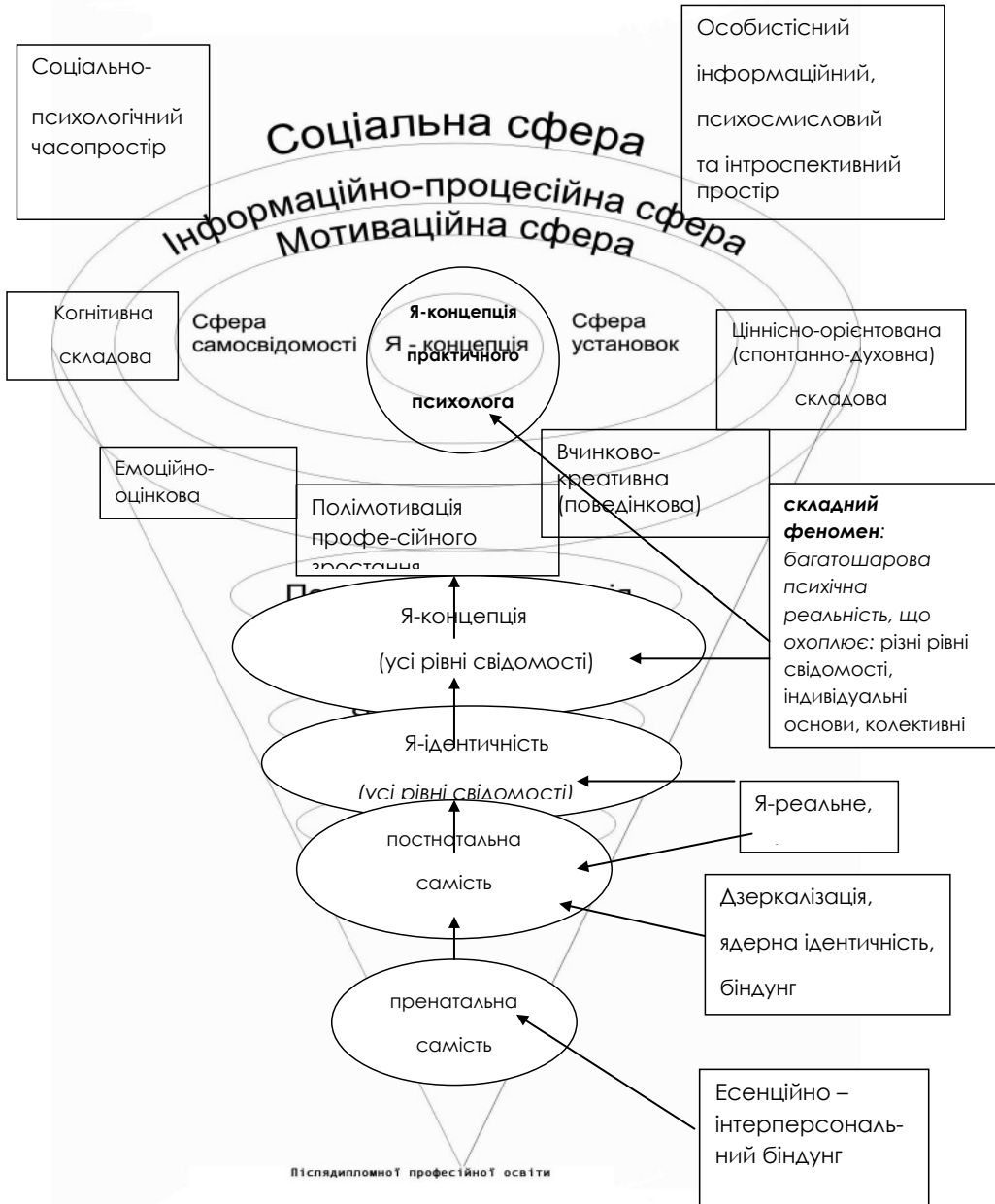

Рис. 2. Психокорекційно-терапевтичний простір післядипломної професійної освіти з напрямку інтегративна дитяча та юнацька психотерапія

перебігу психотерапевтичного впливу (ситуація – поведінка: відреагування та пошук нових взаємодій, мотивація – діяльність: пошук нових мотиваційних компонент, дія – вчинок-подія: робота з інтроектами

та розкриття нових потенцій, післядія – рефлексія: опрацювання новоутворень); окремої актуалізованої ієрархії соціальних настанов (елементарні, соціальні, загальнолюдські, ціннісні, сенсу життя);

4) на четвертому етапі за допомогою: теоретико-методологічних підходів у контексті психолого-психіатричної просвіти; волонтерської психологічної та психотерапевтичної діяльності в дитячих установах медичного та психологічного практичного спрямування.

На основі проаналізованих наукових підходів та авторського дослідження Я-концепції практичного психолога побудовано модель (рис. 2), що унаочнює можливий зріз інтеграції та взаємодоповнення складових Я-концепції у сфері самосвідомості психолога-практика та психотерапевта в структурі післядипломної професійної освіти [3; 8; 16; 18].

Висновки

Виходячи з вказаної моделі нами було побудовано освітній навчальний проект з дитячо-юнацької психотерапії, у якому

за допомогою регресивних психотехнік отримується можливість майбутнім фахівцям із дитячо-юнацької психокорекції та психотерапії опрацювати власні дефіцити (патогенні утворення) будь-якої стадії формування Я-концепції на рівні онтогенезу та отримати наявні кожній фазі приховані ресурси, що дає можливість гармонізації Я-концепції на особистісному рівні, напрацювання професійного досвіду та його інтеріоризації, що відображається на формуванні професійної Я-концепції. Цей навчальний проект упроваджений у вітчизняний науково-практичний навчальний простір післядипломної безперервної професійної освіти вже понад 10 років. Освіту здобуло вже чимало професійних дитячих психотерапевтів в Україні та за кордоном. Програма постійно вдосконалюється та набуває нових барв у контексті суспільних та особистісних потреб.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
2. Бернс Р. Я-концепция и Я-образы / Р. Бернс // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006. – С. 133-211.
3. Гуменюк О. Є. Я-концепція у плінні соціального довкілля / О. Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 125-143.
4. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : Навчальний посібник. / О. Є. Гуменюк – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
5. Джеймс У. Личность / У. Джеймс // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : Издательский дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
6. Католик Г. В. Пренатально-орієнтована психотерапія : перспективи розвитку / Г. В. Католик // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 145-150.
7. Католик Г. В. Ідентичність у контексті пре-постнатальних стосунків / Католик Г. В. // Матеріали науково-практичної конференції «Глобалізація та ідентичність», К., 2010. – С. 11-16.
8. Католик Г. В. Структурна інтегративні трьохвимірна модель післядипломної підготовки / Г. В. Католик // Тези звітної наукової конференції філософського факультету ; відп. за вип. проф. В. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Вип. 8. – С. 208-211.
9. Католик Г. В. Ідентичність в контексті ранніх стосунків / Львів : Тези звітної наукової конференції філософського факультету, 2011 – С. 170-174.
10. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія : теорія та практика в сучасних наукових дослідження. / Г. В. Католик. – Львів : Видавництво «Астролябія», 2012. – 311 с.
11. Католик Г. В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога / Г. В. Католик. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2013 – 405 с.
12. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон – М., 1978. – 367 с.
13. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
14. Halyna Katolyk. Analise des Zustands der Kindheit und Jugendschaft in der Ukraine./ Material des Weltkongress fuer Psychotherapie, Wien 2002 – S.178 – 181.
15. Halyna Katolyk. Die volkstumlichen Mythen als ein psychologischen Faktor der Identifikation

tion des Ukrainuschen Jugends / Material des Weltkongress fuer Psychotherapie, – Wien 2002. – S. 241-146.

16. *Halyna Katolyk, Olena Stepa*. The Motional Strategies of A Person // International Jornal for Psychotherapy, Jornal Volum 14, N 2, 2010. – S. 32-38.

17. *Halyna Katolyk, Olga Shyshak*. Early pregnancy loss due to maternal sdentification process // Binnebesel J., Formella Z. Expererencing a suffering vol.2. Roma-Lodz, 2012. – S. 75-98.

18. *Halyna Katolyk*. Globalizacja i naród: psyhoterapevatychnyy widok własnej koncepcji współczesnej. Europejczyk tworca cywilizacji rozwoju I postępu. Wydawnictwo Polskeigo Towarzystwa Uniwersalizmu, Warszawa, 2014 rok.

Психодинамічні та змістові аспекти Інтеграційного лінгво-психологічного тренінгу

С.В. Цимбал

кандидат психологічних
наук, доцент,
Національний
університет біоресурсів
і природокористування
України

У статті подано основні сучасні інтенсивні методи та принципи навчання іноземної мови. Зазначено, що практично всі принципи побудови навчального процесу і комплексу методичних засобів мають одночасно як онтогенетичну, так і психотерапевтичну спрямованість.

Ключові слова: сучасні методи, принципи, іноземна мова.

В статье представлены основные современные интенсивные методы и принципы обучения иностранному языку. Отмечено, что практически все принципы построения учебного процесса и комплекса методических средств имеют одновременно как онтогенетическую, так и психотерапевтическую направленность.

Ключевые слова: современные методы, принципы, иностранный язык.

The article presents the main modern intensive methods and principles of foreign language learning. Indicated that almost all the principles of the educational process and methodological tools have complex as both ontogenetic and psychotherapeutic orientation.

Keywords: modern methods, principles, foreign language.

Постановка проблеми

Сучасна освіта безперервно шукає шляхи своєї модернізації та, відповідно, нові методи навчання. Для цих цілей вона звертається до різних галузей науки і на їх основі будує ті пояснювальні моделі, що дають змогу зрозуміти, як максимально підвищити рівень ефективності процесу навчання. Одним з таких методів є метод так званого «мозкового» або нейрон-навчання (brain-based learning and teaching), який будує свою пояснювальну модель на основі нейрофізіології. Нам представляється, що підвищення ефективності навчання досягається в нейро-методі шляхом лозановської сугестії: після детальних пояснень з множиною наукових термінів, що таке мозок, людина переймається пошаною до наукового підходу цього методу і вірить у те, що її мозку саме таке навчання дійсно потрібне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основа сучасних інтенсивних методів навчання була закладена Г.К. Лозановим.

Найбільш відомим зразком інтенсивного навчання стала система Г.О. Китайгородської. Лозановський сугестопедичний процес навчання базується на трьох основних принципах: 1) «принципі радості і не напруженості»; 2) «принципі єдності свідомого і підсвідомого»; 3) «принципі взаємозв'язку» сугестії. Перший принцип має на увазі, що навчання повинно проходити в приємній атмосфері і не супроводжуватися якою-небудь напругою. «Розумова релаксація і внутрішнє зосередження, якщо їх правильно розвивати, – вказує Г.К. Лозанов, – приносять задоволення і знімають стрес». Другий принцип означає, що разом зі свідомими чинниками, що діють у педагогічному процесі, необхідно використовувати безліч чинників несвідомих. «У переповненому інформацією сучасному світі було б невиправдано концентрувати нашу увагу тільки на тій інформації, яка свідомо потрапляє в цю категорію. Поза нею є інша інформація, яку ми засвоюємо завдяки периферійній перцепції», – переконує

Г.К. Лозанов. Третій принцип припускає, що викладач повинен за принципом зворотного зв'язку отримувати інформацію про засвоєння учнями предмета уроку. При цьому він повинен спиратися на індивідуальний підхід до учнів, згідно з їхніми здібностями [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Усі ці принципи повністю знайшли своє відображення і в Інтеграційному лінгво-психологічному тренінгу (далі – ІЛПТ). ІЛПТ урахує нейрофізіологію людини, однак включає її в комплексний психофізіологічний, психотерапевтичний і психокоректувальний підходи до людини та її навчання. ІЛПТ прагне до розвитку й активізації всіх психічних функцій учня (які, звичайно, не можуть існувати без свого фізіологічного субстрату), що, у свою чергу, не лише призводить до інтенсифікації процесу навчання, а й є його основним механізмом. Саме розвиток і активність перетворюють ІЛПТ не лише на активний і розвиваючий, а й на інтенсивний метод навчання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є ознайомлення з сучасними методами навчання та обґрунтування основних принципів, які знайшли відображення в ІЛПТ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Окрім трьох вказаних принципів, подана система навчання базується на низці інших положень:

1. Принцип єдності навчання і розвитку особистості на основі теорії довічного розвитку психічних функцій.

2. Принцип органічної єдності людини, мовлення і його навчання, тобто навчання мовленню не як предмету, а як розвитку людини і її мовлення в навчанні.

3. Принцип співвіднесеності усіх граней навчальної системи з відповідними аспектами мовлення, що підлягають розвитку й формуванню.

4. Принцип розгляду мовлення не чисто лінгвістично, а з включенням його в єдину

систему психічних процесів, властивостей і станів особи.

5. Принцип побудови системи навчання як психотерапевтичної, оскільки мовлення розглядається в єдності з людською особистістю – як невід'ємна частина її психіки, благотворний вплив на яку за допомогою психотерапевтичних засобів сприяє мовленнєвому розвитку.

6. Принцип побудови системи навчання як психокоректувальної, оскільки засоби психологічної корекції припускають спрямовану дію на певні психічні структури (мовні і пов'язані з ними) з метою їх ефективного розвитку.

7. Принцип побудови системи навчання як онтогенетичної, тобто за моделлю природного розвитку мовлення в онтогенезі.

8. Принцип побудови системи навчання як акмеологічної, тобто спрямованої на навчання дорослої людини з урахуванням її вікових психологічних характеристик.

9. Принцип побудови системи навчання як психолінгвістичної, орієнтованої на розвиток мовної та мовленнєвої здатності, процесів сприйняття мовлення і відтворення мовлення через розкриття механізмів їх функціонування.

10. Принцип побудови системи навчання як лінгво-психологічної, орієнтованої на загальні психологічні закони людини та її мовлення.

11. Принцип побудови системи навчання як інтегративної та міждисциплінарної, що має на увазі як опору на інтегративну модель мовлення, так і синтез міждисциплінарних навчальних засобів.

12. Принцип активності навчання, який має на увазі активність самого пізнавального явища – мовлення (чи мови в дії), активність людини, що його пізнає, і активність засобів – тренінгів, що допомагають у цьому людині.

13. Принцип інтенсивності навчання, який забезпечується за рахунок активізації та розвитку всіх психічних процесів, що формують мовлення.

Інтеграційний лінгво-психологічний тренінг, будучи психотерапевтичним засобом, у першу чергу, дієво звільняє психіку людини від усіляких бар'єрів, стереотипів,

застарілих установок і, усіма своїми гранями співвідносячись з тими сторонами мовлення, які треба формувати, активно коригує і розвиває їх разом з усіма включеними в мовлення, пов'язаними з мовленням і такими, що впливають на мовлення, психічними процесами та властивостями людини. Він як би відкриває шляхи, що вивільняють здібності людини, які до певного часу були приховані в ній або існували лише як задатки, і за допомогою спеціальної техніки направляє їх у потрібне русло, активізуючи, нарощуючи і розвиваючи. Пізнавальні процеси, які отримали свободу, силу, зміцніли й розвинені, виявляються здатними якісно і результативно переробляти такі об'єми інформації, які досі були їм недоступними. Так схематично можна подати механізм інтенсифікації, що працює в Інтеграційному лінгво-психологічному тренінгу.

Працюючи над системою навчання, ми виходили з того припущення, що мовленнєвий розвиток дитини і дорослої людини (при отриманні ним мовлення іншомовного), мають у своєму становленні та розвитку, нехай і з певними поправками, деякі загальні закономірності, на яких можна будувати основні принципи навчання. Це положення стало фундаментом розробки ІЛПТ (методологічною основою якого є групова психотерапія та психокорекція), що стимулює спеціальною психотехнікою всі грані мовленнєвого процесу під час його формування. На базі цього положення було побудовано навчально-методичний комплекс ІЛПТ, що включає навчальний (у першу чергу, мовленнєвий і мовний) матеріал, принципи його організації та способи подачі, а також створення особливого навчального середовища.

На відміну від інших навчальних систем (наприклад, Г.О. Китайгородської, І.Ю. Шехтера), у яких декларується (однак не створюється) моделювання процесів сприйняття мовлення та відтворення мовлення [2]. Ми в навчанні через ІЛПТ моделюємо не самі ці процеси, хоча це навчання й можна назвати деяким аналогом натурального розвитку мовлення.

Підтвердилася й гіпотеза про те, що

формування мовлення залежить від розвитку всіх інших психічних процесів, як когнітивних, так і емоційних, причому, ці процеси не лише взаємопроникаючі, але і є неодмінними мовленнєвими складовими. У цьому сенсі наша гіпотеза співпала з теорією Л.М. Веккера про єдність усіх психічних процесів [3].

Крім того, результативне навчання іншомовному мовленню дорослих людей через систему дії на їхні психічні функції довело істинність концепції Л.С. Виготського про те, що розвиток психічних функцій (мовлення також) пов'язаний як із природженими задатками, так і з зовнішніми чинниками (взаємодією людини з соціальним середовищем і навчанням), однак не закінчується із завершенням вікових морфологічних змін, а може продовжуватися все життя [4].

Інтеграційний лінгво-психологічний тренінг виявився оптимально дієвим засобом формування мовлення, оскільки співвідносячись кожною своєю методичною гранню з відповідними сторонами мовленнєвого процесу, цілеспрямовано впливав на їхні внутрішні мовленнєві механізми. При цьому вплив на формування мовлення був одночасно нюансованим і комплексним, у єдності всіх мовленнєвих аспектів.

Вказана методична система (ІЛПТ) розсуває рамки вітчизняного психологічного підходу до навчання і збагачує його науковими досягненнями західної психологічної школи. ІЛПТ спирається на розроблену нами інтеграційну теорію мовлення і вводить в навчання групову психотерапію та психокорекцію, що перетинається з теорією особи і колективу, але не отожднюється з нею. У такій постановці питання ми говоримо вже не лише про “психогігієнічний ефект” від навчання, а про психотерапію як потужний методичний засіб навчання. Розширюючи межі діяльнісного підходу до мовлення і його навчання до рівня інтеграційного, тим самим підкреслюємо не лише його зовнішній діяльнісний план, а й план внутрішній – психічний і психофізіологічний, такий, що містить як свідомі, так і несвідомі елементи формування мовлення. Такий широкий погляд

на навчання йде від об'ємного розуміння самого явища мовлення. Нагадаємо, що розглядаємо мовлення не лише як засіб спілкування, а й як вищу психічну функцію людини, спеціальний психофізіологічний процес і особливий вид людської активності, у якому діяльність представляє лише одну з її форм.

ЛТТП за допомогою комплексу психотехніки активізує і розвиває в людині всі вказані грані мовлення, сприяючи, таким чином, його інтенсивному формуванню. Саме така спрямованість відрізняє нашу систему навчання від інших інтенсивних методів і методу Г.О. Китайгородської, основою якого є «організація діяльності учнів» при «комунікативно-особистісному підході до опанування усного іншомовного мовлення» [5]. Як видно з наведеного вище визначення, особистісна спрямованість навчання розглядається тут суто через призму колективного. «Традиційна методика навчання іноземним мовам, — зазначає Г.О. Китайгородська, — поки що недостатньо враховує «людський чинник», і з цим неможливо не погодитися. Однак далі подається тлумачення терміна «людський чинник» як «основна характеристика спільного процесу діяльності — її суб'єкт, активність учнів у засвоєнні предмета діяльності» [6], причому активність розглядається тут як явище чисто зовнішнє.

Звичайно, групова форма роботи багато в чому сприяє розкриттю і розвитку особистості, однак наш психотерапевтичний і психокоректувальний метод такої роботи розрахований не лише на ефект від групової взаємодії (яка, безперечно, корисна), як це відбувається в методі Г.О. Китайгородської, але й на спрямовану дію необхідної техніки і процедур на кожну окрему особу та її психологічні характеристики. Ця техніка і процедури, створені та відібрані по тестових свідченнях для кожної конкретної особи, реалізуються під час загального колективного дійства, що як різнокольорова тканина, сплітається не лише на основі загальних психотерапевтичних принципів, які становлять його канву, а й з безлічі цієї особистісно спрямованої техніки. Це створює той унікальний своєрідний коло-

рит тренінгів при їх реальному втіленні в життя, який ніколи не повторюється і який завжди буває таким же різним, як і самі люди, що беруть участь у тренінгах. Тут необхідно вказати, що благотворний груповий ефект постулюється як основоположний практично в усіх інтенсивних методиках. Однак нам добре відомо, що проявляється такий ефект, якщо йому активно не сприяти або сприяти без застосування особливих психотерапевтичних прийомів, поступово і далеко не відразу.

Початковий рівень мовної підготовки не має великого значення, оскільки навчання починається відразу з мовлення в його синтетичній формі, і кожен зможе засвоїти стільки мовного матеріалу, скільки захоче сам і скільки йому буде дано через природні задатки і здібності, які, однак, будуть величезною мірою розвинені в усіх.

У разі нашого навчання навіть краще не мати попередніх знань, можливо, спочатку неправильних, щоб уникнути надалі болісної їх перебудови. Підганяти при навчанні людей під один стандарт або, як тепер прийнято, під однаковий віковий і мовний рівень не лише неправильно, а й, на наш погляд, шкідливо.

Навчаючись за нашою тренінговою системою, на перших порах з тактовним і майже непомітним дублером, роль якого виконує рідна мова (подібний принцип ненав'язливого синхронного дублювання використовується в низці інтенсивних методів, зокрема у Г.К. Лозанова і Г.О. Китайгородської, хоча у останньої сам чинник перевідного навчання повністю не виключається), люди до кінця другого тижня бувають в змозі пасивно оволодівати не менше 1200 лексичними одиницями іноземної мови, а активно вживати не менше 70% вказаного обсягу, причому на основі всієї нормативної граматики.

Отже, досягнення іншомовного мовлення дорослими людьми розпочинається і відбувається в теплій атмосфері «групісім'ї», що створюється психотерапевтичними прийомами в умовах спілкування. Група до того ж, за словами К.Е. Рудестам, «виявляється мікрокосмом, суспільством у мініатюрі, що відбиває зовнішній

світ і додає інгредієнт реалізму в штучно створювану взаємодію» [7].

Навчання, за сприяння психологічних тренінгів, слідує за моделлю мовленнєвого і мовного розвитку дитини, тобто за формулою «розуміння – говоріння – читання – писання». Тут, як і в дитинстві, людина починає спочатку розуміти і говорити, і тільки тоді читати і писати, природно опанувавши при цьому практичну і «самопороджувану» граматику. Тільки після цього, уже досить вільно володіючи мовленням, вона може, за бажанням, у школі осягати теоретичні граматичні премудрості мови.

Прийоми і засоби ІЛПТ спрямовані, у першу чергу, на мимовільну увагу, сприйняття, запам'ятовування і відтворення мовлення, тобто аналогічну тому, як людина навчається в дитинстві. Маємо на увазі те, що і запам'ятовування, і відтворення мовного матеріалу в мовленні відбувається без особливих зусиль з боку людини, майже автоматично – тобто без постановки перед собою спеціальних мнемічних завдань на запам'ятовування, збереження, пізнання або відтворення матеріалу.

Діалогічна форма мовлення, у якій написано текст, – основна криниця мовного матеріалу (текст складається з тем, підтем і ситуацій), з одного боку, контекстна, тобто мовлення є досить зв'язним в тому сенсі, що вся історія персонажів, розказана в діалогічному виді, стає зрозумілою з самого контексту. З іншого боку, це мовлення ситуативне, тобто сенс окремо взятих ситуацій у тексті стає зрозумілим лише спільно з конкретною ситуацією. Нагадаємо, що мовлення дитини розвивається від ситуативної форми до зв'язкового його виду. Спочатку воно саме ситуативне. За словами С. Л. Рубінштейна, «спочатку спілкування у дитини відбувається лише з її найближчим оточенням» [8]. Так і в нашій психотерапевтичній «сім'ї» люди спілкуються спочатку лише з найближчим оточенням, однак досить значним кількісно: від 8 до 12 осіб. «Укрупнені в безпосередній контакт із близькими окремі висловлювання, прохання, питання і відповіді, – вказує С.Л. Рубінштейн, – відливаються

в розмовну діалогічну форму. Лише потім з'являється потреба передати, відобразити його в мовному плані, більш-менш велике смислове ціле (опис, пояснення, розповідь), призначене й для стороннього слухача і йому зрозуміле. Тоді розвивається зв'язне мовлення, уміння розкрити думку в зв'язній мовленнєвій побудові».

Можна сказати, що одними з головних положень у навчанні через ІЛПТ є два психологічних і психолінгвістичних закони, які ми назвали «формулами дитинства», оскільки вони передають суть мовленнєвого розвитку дитини, щоб змодельовати цей процес при навчанні дорослих. Ці формули вперше були використані в навчанні дорослих Г.К. Лозановим, ми ж наповнили їх за допомогою ІЛПТ новим «тренінговим» змістом.

Перша формула – «розуміння – говоріння – читання – письмо», яку ми вже досить детально обговорювали, означає, що спочатку необхідно навчити людей розуміти іншомовне мовлення, потім говорити і лише після цього читати і писати, тобто доросла людина в дуже стислі терміни проходить іноземною мовою шлях мовленнєвого розвитку дитини.

Друга формула – «синтез – аналіз – синтез» означає, що доросла людина, як і дитина, спочатку вчиться сприймати іншомовне мовлення потоком, потім починає його аналізувати і знову «складати» в єдине ціле.

Висновки

Усі психотерапевтичні складові ІЛПТ не лише працюють на основі іноземної мови (3-5 тис. лексичних одиниць і всієї нормативної граматики), а й одночасно з психологічними цілями мають цілі лінгвістичні: відпрацювання у «відволікаючих» психологічних вправах усіх мовних структур і введення їх у загальну систему мови, що вивчається. Однак найголовнішим завданням є перетворення цієї іноземної мовної системи на живе мовлення – в особливий живий організм. Тренінг спілкування, будучи ядром ІЛПТ, надає для цього прекрасну можливість і широке поле діяльності.

Незважаючи на те, що всі психотехніки ІЛПТ мають як психологічну, так і лінгвістичну спрямованість, у нашому тренінгу

існують вправи, покликані, у першу чергу, формувати структуру і систему іноземної мови. Виконуються такого роду вправи інтерактивно, у спілкуванні.

Література

1. Лозанов Г. Ускоренное обучение и возможности человека / Г. Лозанов // Перспективы. Вопросы образования. UNESCO. – Париж ; М., 1982. – № 1/2. – С. 89-95.
2. Шехтер И. Ю. Роль смыслообразовательных процессов при речепорождении / И. Ю. Шехтер // Вопросы философии. – 1977. – № 12. – С. 68-75.
3. Веккер Л. М. Психика и реальность : единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 2000. – 685 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
5. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам / Г. А. Китайгородская. – М. : Высш. шк., 1986. – 103 с.
6. Китайгородская Г. А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам / Г. А. Китайгородская. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
7. Рудестам Кьел. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьел Рудестам ; общ. ред. и вступ. ст. Л. А. Петровской. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.

Розуміння невербальних емоційних проявів особистості як важливий чинник ефективної професійної діяльності майбутніх психологів

Т.О. Ковалькова
старший викладач
кафедри психології,
Університет економіки
та права «КРОК»

Проаналізовано актуальну проблему розвитку навичок невербальної комунікації в практичній діяльності психолога, зокрема вміння визначати емоційні прояви партнерів по спілкуванню. Приділено увагу відображенню результатів теоретичних та експериментальних досліджень з цієї проблеми в психології та педагогіці. Проведено емпіричне дослідження з розпізнавання емоцій за виразом обличчя зі студентами-майбутніми психологами.

Ключові слова: відроза, гнів, емоції, інтерес, міміка, печаль, подив, презирство, провина, радість, сором, страх.

Проанализирована актуальная проблема развития навыков невербальной коммуникации в практической деятельности психолога, в частности умения определять эмоциональные проявления партнеров по общению. Уделено внимание отражению результатов теоретических и экспериментальных исследований по данной проблеме в психологии и педагогике. Проведено эмпирическое исследование по распознаванию эмоций по выражению лица со студентами-будущими психологами.

Ключевые слова: отвращение, гнев, эмоции, интерес, мимика, печаль, удивление, презрение, вина, радость, стыд, страх.

The article presents a review of the necessity of development of non-verbal communication skills in the practical activity of a psychologist. Especially important for a psychologist is the ability to understand the emotional displays of partners during communication. In the article is paid a special attention to reflection of the results of theoretical and experimental investigations on this problem in psychology and pedagogy. The author conducted an empirical research on the recognition of emotions' facial expressions with students future psychologists.

Keywords: disgust, anger, emotion, interest, facial expressions, sadness, surprise, contempt, guilt, joy, shame, fear.

Постановка проблеми

Розуміння невербальних емоційних проявів особистості є необхідною умовою ефективної професійної діяльності майбутніх фахівців з психології. Специфіка професії психолога виявляється в тому, що об'єктом його діяльності є особистість іншої людини, що, у свою чергу, зумовлює високий рівень вимог до його фахово-особистісних якостей. Особливе значення в професії психолога має особистість носія фаху – його професіоналізм, активність, умотивованість, уміння розуміти

емоційні прояви інших людей і можливість впливу на них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема досліджень емоційної сфери розглядається в роботах західних психологів, таких як: Р. Вудвортс, К. Ізард, Д. Ліндслі, Я. Рейковський, П. Фресс, – та вітчизняних авторів: Г. Бреслав, В. Вілюнас, Д. Додонов, Є. Ільїн, Л. Куліков, П. Сімонов, П. Якобсон та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Можливості розвитку навичок невербальної комунікації в практичній діяльності психолога.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення аналізу дослідження проблеми розуміння невербальних емоційних проявів особистості як необхідної умови ефективної професійної діяльності майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Професійна діяльність психолога – це складний і відповідальний вид фахової діяльності, яка потребує відповідної освіти, професійної майстерності; пов'язана з пізнанням суто індивідуальних особистісних особливостей людей, їхніх глибоких внутрішніх переживань і станів. У процесі роботи психолог оперує інформацією, недбале використання якої може завдати непоправної шкоди окремим людям, сім'ям, колективам, авторитету самої психології. Розуміння невербальних емоційних проявів особистості особливо важливе для досягнення рівня професійної майстерності спеціаліста в галузі практичної психології.

Специфічною формою взаємодії людини з навколишнім світом є її емоції. Емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій [7, с. 146]. Поведінка людини завжди зумовлює появу певних емоцій. З виразу обличчя можна зрозуміти, що відчуває людина, чи вона має намір оборонятися, чи відчуває відразу до чогонебудь. Емоційні зміни охоплюють весь організм і проявляються у виразних рухах: міміці – виразні рухи обличчя, пантоміміці – виразні рухи всього тіла, «вокальний міміци» – інтонація і тембр голосу людини, а також у мікрорухах – тремор, реакції зіниць тощо.

На думку П. Екмана, джерелами емоцій є співчуття; порушення громадських норм; спогади про події в минулому; уявлення будь-якого образу, що викликає емоції; зміна виразу обличчя, що спричинює

зрушення у вегетативній нервовій системі тощо. Причиною виникнення негативних емоцій може бути невідповідність очікувань людини реальній ситуації в суспільстві. Наприклад, у кожного з нас є своє уявлення про оточуючий світ, про те, які особистісні якості повинні бути притаманні людині. Невідповідність очікувань окремої особистості реальній ситуації спричиняє стрес, а інколи й нервові захворювання [6, с. 26]. Як відомо, у медицині існує напрям психосоматика, який вивчає вплив емоцій і почуттів на тіло людини. Твердження про те, що всі хвороби від нервів – не порожні слова, адже нині психосоматика хвороб повністю доведена. Виходячи з цього, велика кількість лікарів і психологів пропонують своїм пацієнтам не лише лікувати тіло, а й учитися адекватно проявляти свої емоції.

Багато психологів, які досліджують емоції, у тому числі П. Екман, К. Ізард та Р. Плутчик, переконані, що емоції людей можна природним чином розділити на два класи: базові (первинні) і похідні (вторинні). Базові емоції розглядаються як початкова ланка в організації емоційної сфери психіки та елементарний рівень вищої нервової діяльності людини [9, с. 316]. У психологічній літературі немає єдиної точки зору щодо кількості базових емоцій. Дослідники виділяють від чотирьох до десяти основних (або базових) емоцій.

На думку П. Екмана, існує шість базових емоцій: радість, здивування, печаль, страх, гнів, відраз. Мімічні рухи та інтонація голосу відіграють важливу роль у вираженні цих емоцій. Екман зробив висновок, що вираз обличчя людини є наслідком її глибинних, універсальних емоцій. Вираз обличчя дає змогу без слів інформувати інших людей про свій стан. Звичайно, усе багатство людської міміки не можна підводити лише під ці емоції. На обличчі людини налічується близько ста мімічних м'язів, координована робота певної комбінації з яких дає змогу відображати найрізноманітніші емоції. Людина не замислюється над своїми емоціями щосекунди, не керує виразом свого обличчя щоразу, коли воно змінюється, і не може повністю усві-

домлювати ситуацію у стресових та афективних станах [1, с. 316].

Дослідник К. Ізард виділяє так звані фундаментальні емоції [3]. Це ті елементарні емоційні процеси, з яких складається все різноманіття емоційного життя людини. Емоція вважається фундаментальною, якщо вона має власний механізм виникнення та виражається особливими мимічними й пантомимічними засобами. Вважається, що такі емоції є вродженими. За К. Ізардом, існує десять фундаментальних чи базових емоцій. Наводимо короткий опис деяких з них [6, с. 25]:

- *Інтерес, цікавість* – емоційний вияв пізнавальних потреб людини, основа творчості, проявляється у ставленні до нового, мотивує і збільшує працездатність. Інтерес до людей допомагає налагоджувати і підтримувати позитивні стосунки між людьми, мотивує до навчальної діяльності, стимулює розвиток навичок і вмій, активізує процеси пізнання, сприяє допитливості.

- *Радість* – це позитивне емоційне збудження, яке виникає при появі можливості повного задоволення актуальної потреби. Це емоційне вираження щастя. Стосунки між людьми зміцнюються, коли вони наповнені радістю та інтересом. Радість полегшує соціальні контакти, відновлює енергію.

- *Горе (страждання, сум)* – емоція, що викликається комплексом причин, пов'язаним із життєвими втратами. Це реакція на життєву втрату, яка супроводжується відчуттям «порожнечі». Допомагає усвідомлювати значущість тих, кого любимо, згуртовує людей. Часто переживається як почуття самотності, жалості до себе, почуття непотрібності, незрозуміння оточенням.

- *Гнів* – виникає при явному розходженні поведінки іншої людини з нормами етики, моралі. Це бурхлива реакція на обмеження автономності людини. Гнів мобілізує енергію організму для власного захисту, обстоювання своєї свободи, подолання перешкод. Існують такі види прояву гніву: гнів як спалах люті, що виявляється у грубих, невічливих словах і вчинках; злопам'ятність; постійний стан

душі (гнівлива людина); прихована злість, що не демонструється; образа – це також внутрішній гнів [6, с. 25].

- *Відраза* – часто виникає разом із гнівом. Відраза являє собою бажання позбутися когось або чогось. Це одна з емоцій і чуттєвих реакцій людини на щось огидне за смаком. Відраза, огида, презирство, зневага виражаються мимікою та жестами, що демонструють відкидання або дистанціювання від неприємного предмета.

- *Презирство* – емоція, що відображає деперсоналізацію іншої людини або цілої групи, втрату їх значущості для індивіда, переживання переваги в порівнянні з ними.

- *Страх* – емоція, що виникає в ситуаціях реального або передбачуваного лиха, загрози біологічному або соціальному існуванню людини, реакція на «невідоме». Емоція страху в основі інстинкту самозбереження допомагає мобілізувати ресурси організму і швидко прийняти рішення щодо порятунку: втекти або напасти. Почуття страху може змінюватися від неприємного передчуття до жаху. Страх є найсильнішою негативною емоцією.

- *Здивування (подив)* – різке підвищення нервової стимуляції, що виникає внаслідок несподіваних подій. Виникнення цієї емоції сприяє миттєвій орієнтації всіх пізнавальних процесів на об'єкт, що викликав подив. Ця емоція швидко виникає і зникає, спрямована на виживання.

- *Сором* – виникає як переживання неузгодженості між нормою поведінки та фактичною поведінкою, прогнозування осудливої або різко негативної оцінки оточуючих на свою адресу. Відчуття сорому виникає і при спогаді про принизливий вчинок, здійснений у минулому. Сором мотивує бажання сховатися, зникнути, має виразні тілесні симптоми – почервоніння, опускання очей тощо. Сором – це емоція, яку нам найважче дозволити собі переживати. Тому іноді люди маскують ці емоції іншими.

- *Провина* – емоція, схожа на сором, оскільки також виникає в результаті неузгодження очікуваної та реальної поведінки. Однак сором може з'являтися вна-

слідок будь-яких помилок, вина ж виникає при порушеннях морального чи етичного характеру, при чому в ситуаціях, у яких людина відчуває особливу відповідальність [2].

Існують сотні емоцій і ще більше емоційних відтінків. Дуже часто людина може переживати дві та більше емоцій одночасно. Усвідомлення емоції передуює її тілесному вираженню. Інколи людині важко підібрати «потрібні слова» для опису своїх емоцій.

Для опису емоцій і почуттів потрібен достатній словниковий запас, тому І. Матійків було складено словник емоцій і почуттів. До нього входять такі емоції та почуття: гнів, роздратування, ворожість, обурення, озлобленість, злість, лютя, ненависть, страх, побоювання, обережність, переляк, тривожність, стурбованість, паника, жах, горе, туга, смуток, розпач, пригніченість, розчарування, приголомшеність, сум, апатія, безсиля, байдужість, утота, задоволеність, виснаження, нудьга, нетерпіння, відроза, огида, презирство, зневага, скептицизм, цинічність, зарозумілість, зухвалість, втіха, безпорадність, співчуття, оптимізм, блаженство, вдячність, безтурботність, розслабленість, обожнювання, упевненість, рішучість, захищеність, довіра, розгубленість, заклопотаність, турботливість, сумніви, скутість, сором'язливість, самотність, спустошеність, відчуженість, покинутість, жвавість, серйозність, похмурість, забавність, запальність, сором, жалість, вина, образа, заздрість, ревності, мстивість, схвилюваність, азарт, комфорт, хвилювання, тріумф, інтерес, захопленість, здивування, заінтригованість, покірливість, приниженість, лукавність, стриманість, готовність, пристрасність, прихильність, мрійливість, бадьорість, миролюбність, чуйність, ніжність, натхнення, радість, веселість, ейфорія, спокій, полегшення, удачливість, каяття, щастя, віра, надія та любов [6, с. 25].

Решта емоцій вважаються комплексними. Наприклад, співчуття – це поєднання печалі й любові; у ревності приховані любов, ненависть і заздрість; пригніченість – складна комбінація сорому і суму;

ненависть охоплює огиду та гнів. Емоціям і почуттям властива полярність, за різних обставин вони можуть виявлятися протилежно: «радість – горе», «любов – ненависть», «симпатія – антипатія», «задоволення – незадоволення» [6, с. 26].

Емоції – це все наше життя. Якщо ми благополучні, то наші емоції є переважно позитивними, якщо ж ні – вони здебільшого негативні. На підставі тілесних переживань І. Кант поділяв емоції на стеничні (від грецької «стенос» – сила), що збуджують, підвищують м'язовий тонус (радість, намага, гнів) і астенічні, що послаблюють активність людини (страх, туга, сум). Однак розподіл емоцій на стеничні й астенічні має схематичний характер. Як стеничні, так і астенічні емоції можуть бути позитивними або негативними залежно від того, як їх людина сама оцінює, як вони сприймаються її свідомістю. Адже інколи навіть емоція страху може врятувати людині життя [2, с. 26].

Оскільки на обличчі людини відображуються всі її переживання, думки, прагнення, ставлення до оточуючих людей, П. Екман вважав, що зовнішні лицьові вираження служать надійними діагностичними показниками внутрішнього світу кожної людини [8].

Ось чому П. Екман та У. Фрізен створили оригінальну систему кодування лицьових виразів, яку назвали FAST (Facial Affect Scoring Technique) [8]. На її основі були розроблені й вперше застосовані на практиці методи розпізнавання емоцій за виразами обличчя. FAST дає змогу провести аналіз експресії з точки зору наявності в ній компонентів вираження перерахованих вище основних емоцій людини. Згідно з цією системою обличчя розбивається на три частини: (а) чоло – брови – очі; (б) ніс – щоки і (в) рот – підборіддя, – за допомогою їх комбінації ми спостерігаємо лицьові вираження [5].

Отже, численні міжкультурні експерименти переконливо доводять існування шести універсальних емоційних проявів на обличчі (гнів, відроза, страх, радість, смуток і подив), найостанніші дослідження додали до них сьоме – презирство.

На основі аналізу та узагальнення поглядів учених на природу та значення емоцій у діяльності людини ми зробили висновок, що в педагогічному процесі при взаємодії викладачів і студентів важливим є позитивне емоційне ставлення майбутніх фахівців до навчальної діяльності та вміння контролювати власні емоції за необхідності. Особливо важливим є розпізнавання емоцій у діяльності майбутніх психологів, адже їхня робота спрямована у внутрішній світ людини. А через зовнішні риси вираження емоцій психолог може зрозуміти внутрішній стан свого клієнта.

Оскільки існує необхідність розвитку навичок невербальної комунікації в багатьох сферах практичної діяльності людини, зокрема розумітися на емоційних проявах партнерів по спілкуванню, нами було проведено дослідження, спрямоване на виявлення однієї з семи базових емоцій. У дослідженні брали участь студенти спеціальності «Психологія» юридичного факультету Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК». Для виявлення розуміння студентами-майбутніми психологами емоційної сфери особистості, а саме емоційної експресії проводилася методика «Розпізнавання емоцій за виразом обличчя» [4, с. 221]. Студентам була запропонована серія фотографій людей, особи яких виражають різні емоційні стани. Завданням першої частини методики було визначення емоцій, які зображені на кожній із запропонованих фотографій. Стимульний матеріал складався з 56 фотографій, підібраних автором дослідження самостійно. Метою другої частини методики було визначення інтенсивності вираження емоцій. Студентам необхідно було розглядати кожну із запропонованих 56 фотографій як нове, не залежне від попередніх завдання.

При аналізі першої частини методики виявилось, що таку фундаментальну емоцію як «радість» упізнали всі 100%

респондентів, «гнів» – не визначили 10% респондентів, «презирство» – 40%, «печаль» виявили всі 100% досліджуваних, «страх» не розпізнали 30%, «відразу» – 40%, «подив» – не виявили 20% респондентів. Отже, найгірше сприймаються такі емоційні стани як: «відраза» – 40%, «презирство» – 40% і «страх» – 30%. Можна зробити висновок, що студентами-психологами гірше з усіх емоційних станів визначається «відраза» та «презирство», що свідчить про необхідність розвитку розуміння мімічних проявів емоцій людини. Усі досліджувані визначили, що при косому напрямку ліній з нахилом їхніх зовнішніх кінців вниз обличчя набуває сумного вираження, а при відхиленні ліній зовнішніми кінцями нагору – веселе.

Стосовно другої частини методики, то правильність визначення інтенсивності вираження емоцій становить 50 %. Респонденти визначили фотографії, які не виражають жодних емоцій, і обвели цифру «0»; фотографії, які висловлюють слабкий прояв емоцій, і обвели цифри «1» або «2»; фотографії із сильним проявом емоцій – цифри «7» чи «8». Половина студентів показала дуже високий результат при виявленні емоційної експресії.

Висновки

Дослідження науковців у галузі психології доводять, що емоції людей мають спільні зовнішні прояви в міміці особистості. Оскільки в процесі спілкування увагу в основному зосереджено на обличчях співрозмовників, невербальні прояви регулюють і багато в чому визначають взаєморозуміння між людьми. Серед інших невербальних засобів міміка людини займає особливе місце, оскільки зміна лицьових м'язів практично завжди несе в собі емоційне навантаження, відображаючи почуття людини.

Успішність підготовки майбутніх пси-

Характеристика вірно визначених емоцій, (%)

радість	гнів	печаль	страх	відраза	подив	презирство
100	90	100	70	60	80	60

Таблиця 1

хологів-практиків до фахової діяльності залежить від удосконалення навичок невербальної комунікації спеціаліста. Психологу особливо важливо визначати емо-

ційні прояви особистості, що буде характеризувати його як високопродуктивного спеціаліста з надання кваліфікованої психологічної допомоги будь-якому клієнту.

Література

1. Біда С. О. Базові емоції : поняття та види / С. О. Біда // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 16. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 35-46.
2. Винославська О. В. Психологія : навч. посібник / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Зливков та ін. ; За наук. ред. О. В. Винославської. – К. : «ІНКОС», 2005. – 352 с.
3. Изард К. Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
4. Крылов А. А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др. Под общей ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2004. – 560 с.
5. Мартинова О. М. Використання мімічних жестів для позначення емоційного стану людини / О. М. Мартинова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – № 22. – С. 119-122.
6. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності : навч.-метод. посібник / І. М. Матійків – К. : Педагогічна думка, 2012. – 112 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія [Текст] : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
8. Ekman P. Facial Affect Scoring Technique (FAST): A first validity study / P. Ekman, W. V. Friesen, S. S. Tomkins // Semeotica. – 1971. – Vol. 3, № 1. – P. 37-58.
9. Ortony A. What's basic about basic emotions? / Ortony A., Turner T. J. // Psychological Review. – 1990. – Vol. 97, № 3. – P. 315-331.

Ефективність впливу психокорекційної програми на формування готовності менеджерів з продажу до конструктивного розв'язання професійних конфліктів

К.К. Арзуманян
аспірант кафедри
психології,
Київський національний
торговельно-
економічний університет

У статті представлено результати аналізу ефективності впливу психокорекційної програми на формування психологічної готовності менеджерів з продажу до конструктивного розв'язання професійних конфліктів. Доведено її ефективність за прямими і непрямими вимірами складових п'яти факторів структурних компонентів психологічної готовності: взаємодії, індивідуально-психологічного, мотиваційного, типологічного і психологічного захисту.

Ключові слова: психокорекційна програма, менеджери, готовність, розв'язання конфліктів.

В статье представлены результаты анализа эффективности воздействия психокоррекционной программы на формирование психологической готовности менеджеров по продажам к конструктивному разрешению профессиональных конфликтов. Доказана ее эффективность по прямым и косвенным измерениям составляющих пяти факторов структурных компонентов психологической готовности: взаимодействия, индивидуально-психологической, мотивационной, типологической и психологической защиты.

Ключевые слова: психологическая программа, менеджеры, готовность, разрешение конфликтов.

The paper presents an analysis of the effectiveness of programs on psycho formation of psychological readiness of sales managers to constructive resolution of professional conflicts. The efficiency of trade exposure of workers to areas of direct and indirect measurements of components five factors of structural components of psychological readiness – interaction, individual psychological, motivational, typological and psychological protection.

Keywords: psychological program, managers, readiness, conflict resolution.

Постановка проблеми

Виходячи з актуальності конфліктів, як домінуючої ланки торговельно-економічних інтересів у взаємодії працівників управлінської та виконавчої ланок, набуває значення конструктивне розв'язання конфліктів. Основна проблема вбачається в тому, щоб в усіх сферах торговельно-економічної діяльності навчитися сприяти конфлікту і володіти знаннями, навичками і компетентностями для усвідомлення того, коли конфлікт має стимулюючий вплив на працівників організації, а коли він набуває руйнівного значення і якими

методами конструктивно його розв'язати.

Нинішні соціально-економічні обставини як у суспільстві загалом, так і у сфері торговельно-економічної діяльності складаються таким чином, що для успішної реалізації своїх планів і досягнення позитивних результатів необхідно розширювати взаємодію з іншими підприємствами, організаціями й працівниками. Разом з тим, у процесі взаємодії відбуваються певні ускладнення відносин із партнерами, адже все більше проявляється суперництво, конкуренція, ментальність, моральність і психологічна несумісність, боротьба ін-

тересів і вибору шляхів, засобів досягнення мети та позитивних результатів.

Загострення зовнішніх і внутрішніх протиріч, їх ескалація призводять до активного протистояння, що й зумовлює необхідність розроблення наукових підходів психологічної підготовки фахівців до конструктивного розв'язання конфліктів у професійній сфері.

Комплексне дослідження особливостей проявів конфліктної взаємодії менеджерів торговельної сфери, вивчення структури особистісних типологічних характеристик, комунікативних та організаторських здібностей, стилю поведінки у конфлікті, дослідження ціннісних орієнтацій, мотиваційної та вольової сфер дають нам можливість визначити рівень сформованості у спеціалістів психологічної готовності конструктивно розв'язувати професійні конфлікти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз психологічної літератури свідчить, що проблемі конфліктів і засобів їх розв'язання приділяли увагу Г. Костюк, М. Пірен, П. Блонський, Л. Виготський, А. Леонтьєв; проблемами конфліктів у освітянській діяльності – С. Максименко, Л. Карамушка, А. Мазаракі, Г. Ложкін, М. Корольчук, В. Крайнюк; питаннями природи, феномену конфліктних ситуацій займалися Г. Ложкін, С. Ємельянов, Н. Грішина, Б. Хасан, А. Анцупов, О. Громова; досліджували міжособистісні конфлікти в управлінській діяльності В. Гризунов, Л. Карамушка; привертала увагу в професійній підготовці щодо конфліктної компетенції Є. Клімов, Н. Самсонова; навичками ефективної поведінки, управління конфліктами займалися Р. Фішер, Г. Парсонс, М. Васильєв, У. Мاستенбрук, М. Сміт, Е. Берн, О. Конопкін [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Аналіз наукових досліджень показує, що специфіка роботи менеджера передбачає постійну діяльність у системі «людина – людина», яка загалом становить від 80% до 96% робочого часу. Тому ефективна комунікативна взаємодія з оточуючими залежить від психологічної готовності ме-

неджерів до конструктивного розв'язання конфліктів. Із цим пов'язане не тільки вирішення актуальних виробничих проблем, прийняття оптимальних управлінських рішень, а й збереження позитивного соціально-психологічного клімату в організації, результативності роботи самого менеджера та його команди (С. Максименко, А. Мазаракі, Л. Карамушка, Г. Ложкін).

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

У структурі не вирішених раніше загальних проблем з розв'язання конфліктів залишилася така, що практично не розглядалася. Це стосується визначення ефективності впливу розробленої авторської психокорекційної програми на формування готовності саме менеджерів з продажу до конструктивного розв'язання професійних конфліктів.

Формулювання цілей статті

Мета статті – дослідження ефективності психокорекційної програми формування психологічної готовності менеджерів до конструктивного розв'язання професійних конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

В експериментальному дослідженні взяли участь 40 менеджерів з торгівлі, з яких було створено дві групи. Одна група в кількості 22 осіб була контрольною, представників якої обстежували двічі (контрольна група 1 – КГ₁: контрольна група 2 – КГ₂). Інша в кількості 18 менеджерів була експериментальною. Ефективність впливу психологічної програми (ПП) визначалася за порівняльним аналізом результатів експериментальної групи до використання ПП (ЕГ_{до}) і після закінчення (ЕГ_п), а також із відповідним зіставленням показників психодіагностичних методик контрольної групи.

Отже, представників обох груп – експериментальної та контрольної – було обстежено двічі. За інформативним комплексом методик до і після використання ПП в експериментальній групі, які визначено фак-

торами, що зумовлюють ПГ менеджерів з продажу до КРПК.

За результатами аналізу показників фактора взаємодії з'ясовано, що у обстежуваних експериментальної групи після використання ПП порівняно з початковими даними істотно зросли показники комунікативних (на 0,13 ум. од.) і організаторських здібностей (на 0,12 ум. од., при $p < 0,05$).

Зіставлення результатів експериментальної групи показує, що у представників контрольної групи ці показники практично не змінилися в першому ($КГ_1$) і другому обстеженнях ($КГ_2$), а в експериментальній у другому обстеженні ($ЕГ_п$) показники комунікативних і організаторських здібностей перевершують аналогічні дані контрольної групи 2 і (відповідно, експериментальної після застосування ПП на 0,14-0,11 ум. од. і 0,17-0,16 ум. од., при $p < 0,05$). Отже, порівняльний аналіз показників контрольної та експериментальної груп, а також експериментальної групи в першому і другому обстеженнях свідчить про ефективність і позитивний вплив на організаторські й комунікативні здібності обстежуваних ПП, які стали істотно вищими.

Аналіз показників типів міжособистісної взаємодії у обстежуваних експериментальної групи за методикою Т. Лірі вказує на те, що після використання ПП окремі результати покращилися. Отже, за результатами порівняльного аналізу показників фактора взаємодії (F_1) з'ясовано, що у обстежуваних експериментальної групи після використання ПП істотно поліпшились результати комунікативних та організаторських здібностей, а також показники типів міжособистісної взаємодії, які із 8 у 6 випадках змінилися у кращу сторону, що свідчить у цілому про ефективність і позитивний вплив ПП на складові фактора взаємодії, що зумовлюють ПГ менеджерів з продажу до КРПК.

Аналіз результатів індивідуально-психологічних показників за фактором (F_2) свідчить про те, що більшість його складових за шкалами методик Р. Кеттелла, які зумовлюють ПГ менеджерів з продажу до КРПК суттєво поліпшилися в обстежува-

них $ЕГ_п$ (після застосування ПП) порівняно з початковими і контрольними даними. Так, показник за шкалою «А» суттєво поліпшився на 1,3 ст. порівняно з початковим результатом на 1,19 ст. – із контрольними даними, однак усе в межах середньовиражених інтерпретаційних даних (7-8 ст.). Рівень емоційної стабільності за шкалою «С» збільшився на 2,5 ст. порівняно з початковим результатом (6-8 ст.) і на 2,31 ст. – із контрольними (з середнього рівня до високого, тобто більше 8,0 ст.). Наступний показник за шкалою незалежності «Е» позитивно змінився на 1,08-1,0 ст. відповідно до початкових і контрольних вимірів ($p < 0,05$) у межах високого рівня.

За шкалою «F» (безтурботність) показник змінився з 6,26 до 7,41 ст. в експериментальній групі в другому обстеженні, а в контрольній групі його зафіксовано на рівні 6,29 ст., що вказує на істотне поліпшення показника шкали «F» (при $p < 0,05$). Показник нормативності «D» теж суттєво змінився в кращий бік на 1,15 ст. в експериментальній групі у другому обстеженні та на 1,02 ст. порівняно з $КГ_2$ (при $p < 0,5$) у межах середніх інтерпретаційних значень (6-8 ст.). Показник сміливості «H» після застосування ПП поліпшився на 1,1 ст. і порівняно з $КГ_2$ на 1,04 ст.

Показник твердості «I» суттєво поліпшився з низьких інтерпретаційних характеристик 4,38 ст. до середніх величин (6-8 ст.) на 1,62 ст. порівняно з початковим результатом і на 1,25 ст. – з контрольним ($p < 0,05$). Рівень практичності «M» змінився з 5,26 ст. до 6,43 ст. і порівняно з контрольним результатом 5,44 ст. (у межах середніх інтерпретаційних даних) (5-7 ст. при $p < 0,05$).

Рівень дипломатичності «N» змінився з меж середніх показників (4-6 ст.) до 6,92 ст. (таке збільшення інтерпретується як межі високого рівня значень, як порівняно з початковим результатом 5,36 ст., так і порівняно з контрольним виміром 5,56 ст. при $p < 0,05$). Рівень самовпевненості «O» з середніх величин (4-6 ст.) 5,62 ст. підвищився до майже високих – 6,71 ст. ($ЕГ_п$), як порівняно з початковими даними $ЕГ_до$, так і з контрольними ($КГ_2 = 5,85$ ст.) при

$p < 0,05$. Істотного зростання в ЕГ після застосування ПП набув показник нонконформізму «Q₂» з 4,8 ст. до 6,21 ст., як порівняно з початковим результатом, так і контрольними даними КГ₂ = 4,92 ст. (при $p < 0,05$).

Рівень самоконтролю «Q₃» у обстежуваних ЕГ завдяки використанню ПП збільшився на 2,5 ст. (з 5,46 б. до 7,96 ст.) і порівняно з контрольним на 2,48 ст., що свідчить про її ефективність.

Отже, показники індивідуально-психологічного фактора «F₂» суттєво поліпшилися порівняно з початковими даними і контрольним виміром з низьких і середніх до нижніх цифр високого рівня, що стосується таких показників як: емоційна стійкість, незалежність, безтурботність, нормативність, твердість, дипломатичність, самовпевненість і самоконтроль, — що свідчить про істотний та ефективний вплив індивідуально-психологічного фактора на ПГ менеджерів з продажу до КРПК.

Третій фактор стосується впливу ПП на типологічні особливості та емоційно-вольову сферу обстежуваних ЕГ у процесі формування ПГ до КРПК.

Аналіз представлених результатів свідчить, що показники особливостей нервової системи у менеджерів з продажу не зазнали істотних змін ні в експериментальній, ні в контрольній групах, що пояснюється загальними закономірностями стосовно стабільних показників нервової системи.

Після використання в ЕГ ПП встановлено позитивні зміни показника емоційної стабільності «С», який з низького рівня 5,6 ст. підвищився до високої межі середніх величин (8,01 ст.), що порівняно з початковими даними ЕГ_п і результатом КГ₂ (5,69 ст.) виявився на 2,5 ст. вищим і свідчить про ефективність використання ПП для стабільності емоційної сфери.

Отже, за третім фактором (F₃), який змістовно характеризує типологічні особливості суттєвих змін, практично, не виявлено. В експериментальній групі після застосування ПП позитивних змін зазнали результати емоційної стабільності, норма-

тивності, твердості, самовпевненості, самоконтролю та внутрішньої напруженості порівняно з початковими і контрольними результатами, що свідчить про ефективність застосування ПП у системі ПГ менеджерів з продажу до КРПК.

Аналіз показників мотиваційного фактора (F₄) за шкалами методики Ш. Річі та П. Мартіна в експериментальній і контрольній групах показав, що серед матеріальних потреб з високою перевагою домінує потреба у фінансових винагородах над потребою стосовно умов праці (відповідно 38,4 і 28,9 од.).

У цілому серед показників четвертого фактора (F₄) – мотиваційного, в експериментальній і контрольній групах не зазнав змін один із найбільш виражених показників – матеріальна потреба у фінансовій винагороді.

Найбільш позитивних змін в ЕГ порівняно з початковими та контрольними результатами зазнав блок психологічних потреб, таких як: самовдосконалення, креативність і структурування.

Серед соціального блоку домінуючих потреб виокремлено, у першу чергу, самомотивацію, корисну соціальну діяльність, визнання і соціальні контакти. У цілому такі позитивні зміни психологічних, матеріальних, соціальних домінуючих потреб в ЕГ_п після використання ПП свідчать про її ефективність у системі формування ПГ менеджерів з продажу до КРПК.

Показники п'ятого фактора (F₅) дають змогу оцінити зміни в ЕГ_п обстежуваних з боку домінуючих стратегій психологічного захисту в конфлікті. Так, за результатами методики В. Бойко з'ясовано, що такий показник, як миролюбність зафіксовано на високому рівні і він практично не зазнав змін.

Водночас в ЕГ обстежуваних після застосування ПП суттєво знизився такий показник психологічного захисту, як агресія порівняно з початковими даними (з 7,88 од. до 6,15 од.) і контрольними даними (7,81 од. при $p < 0,05$).

Отже, використання ПП у системі формування ПГ менеджерів з продажу до КРПК за фактором психологічного захис-

ту в конфлікті відбулися позитивні зміни, які свідчать про ефективність програми. Так, в ЕГ_п після застосування ПП суттєво зросли такі показники психологічного захисту, як компроміс, співробітництво, знизилися – агресія й уникнення.

Таким чином, психокорекційна програма в системі психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців торговельної сфери проводилася в ЕГ з метою формування ПГ менеджерів з продажу до КРПК. Організація дослідження ПП здійснювалася в різні періоди професійної діяльності з проведенням психодіагностичного комплексу інформативних методик до і після закінчення проведення програми, що включала різноманітні методи, які використовувалися колективно та індивідуально з диференційованим підходом.

Встановлено, що за допомогою психокорекційної програми досягнуто суттєвих позитивних зрушень за 31 складовою п'ятиох факторів, які зумовлюють формування психологічної готовності ме-

неджерів з продажу до конструктивного розв'язання професійних конфліктів, що свідчить про ефективність авторської програми в системі психологічного забезпечення професійної діяльності працівників організації.

Висновки

Позитивні зрушення після застосування психокорекційної програми формування психологічної готовності обстежуваних до конструктивного розв'язання професійних конфліктів відбулися за рахунок суттєвих змін визначених структурних компонентів (факторів) – взаємодії (F1), індивідуально-психологічного (F2), мотиваційного (F3), типологічного (F4) і сфери психологічного захисту особистості (F5).

Доведено, що психокорекційна програма сприяла формуванню психологічної готовності менеджерів з продажу до конструктивного розв'язання професійних конфліктів за прямими і непрямими вимірами змістових компонентів п'яти визначених факторів.

Література

1. Березовська Л. І. Діагностика та корекція конфліктів як умова подолання синдрому професійного вигорання : навч. посіб. / Л. І. Березовська, Т. Д. Щербан. – Мукачево : «МДУ», 2013. – 65 с.
2. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного відбору / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 536 с.
3. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В. М. Крайнюк. – Ніка-Центр, 2009. – 432 с.
4. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта: Учебное пособие, стереотип / Г. В. Ложкин, Н. И. Пьявель. – К. : МАУП, 2012. – 256 с.
5. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – 1-8 с.
6. Підприємництво : психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С. Д. Максименко, А. А. Мазаракі, Л. П. Кулаковська, Т. Ю. Кулаковський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 720 с.
7. Пірен М. І. Основи конфліктології : навч. посібник / М. І. Пірен. – 2-е вид. – К. : КВГІ, 1997. – 212 с.
8. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Соц.-психологич. центр, 1996. – 349 с.

Аналіз індивідуально-психологічних якостей, що забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу

О.І. Мельніченко
здобувач кафедри
психології,
Київський національний
торгівельно-
економічний університет

У статті представлено результати факторного аналізу індивідуально-психологічних якостей, що забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками. У процесі дослідження згруповано змінні вихідного масиву та визначено назви кожного з п'яти факторів. Проаналізовано змістове наповнення кожного фактора. Проведений факторний аналіз показав місце, роль та вагу кожної з індивідуально-психологічних якостей у структурі психологічної основи, що забезпечує позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу.

Ключові слова: фактор, психологічні якості, нововведення, прийняття.

В статье представлены результаты факторного анализа индивидуально-психологических качеств, обеспечивающих положительное принятие нововведений научно-педагогическими работниками. В процессе исследования сгруппированы переменные исходного массива и определены названия каждого из факторов. Проанализировано содержательное наполнение каждого фактора. Проведенный факторный анализ показал место, роль и вес каждого из индивидуально-психологических качеств в структуре психологической основы, что обеспечивает положительное принятие нововведений научно-педагогическими работниками высшего учебного заведения.

Ключевые слова: фактор, психологические качества, нововведения, принятие.

The article presents the results of the factor analysis. To study individual psychological qualities, providing a positive acceptance of innovation scientific and pedagogical staff, conducted a factor analysis. The study grouped the output array variable name and identified each of the five factors. Analyzed the substance of each factor. Conducted a factor analysis revealed place, role and weight of each individual psychological qualities of psychological structure basis, providing a positive acceptance of innovation scientific and pedagogical staff of higher education.

Keywords: factor, psychological quality, innovation, adoption.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження індивідуально-психологічних якостей, що забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу полягає в тому, щоб допомогти працівникам закладу в до-

сягненні поставлених стратегічних і поточних завдань, де головними факторами є прогнозування соціальних перспектив розвитку освітнього закладу: забезпечення сприятливого психологічного клімату, стимулювання творчості та ініціативи, зацікавлення працівників організації.

Для визначення місця, ролі й ваги кожної з індивідуально-психологічних якостей у структурі психологічних характеристик, що забезпечують позитивне прийняття нововведень, нами було проведено факторний аналіз.

Під час його виконання розв'язуються такі завдання: оцінювання придатності вихідних даних для проведення факторного аналізу; виявлення кореляційних взаємозв'язків між змінними вихідного масиву; визначення оптимального числа факторів (компонентів факторної моделі), тобто груп, на які може бути розподілений існуючий масив змінних; розподілення існуючого масиву змінних на групи на підставі значень коефіцієнтів кореляції; інтерпретування результатів, тобто проведення підбору назв створеним змінним (факторам); оцінюється вплив факторів на незалежні ознаки.

Отже, аналіз індивідуально-психологічних якостей та їх змістових характеристик дає змогу визначити рівень їхнього розвитку у обстежуваних, сформувати та розробити психологічну програму їх формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Опрацювання наукової літератури показало, що окремим проблемам прийняття нововведень в установах, підприємствах і організаціях, а також особливостям проведення факторного та математичного аналізу в психології приділялася певна увага з боку практичних психологів.

У працях В. Руденко, Н. Руденко [1], Є. Сидоренка [2], Г. Суходольського [3] розглядаються основні методи обробки даних, включаючи непараметричні та параметричні критерії оцінки відмінностей, кореляційний, дисперсійний, факторний, регресійний аналізи.

Детально проаналізовано психологічні чинники та фактори, які впливають на ефективність забезпечення організаційного розвитку освітніх організацій О. Креденцер [4, 5], К. Пенцак [5], Л. Карамушка [5, 6], М.В. Москальов [6].

У доступній для психологів формі

В. Климчук [7] викладає основи факторного аналізу.

У монографії М.С. Корольчука, В.М. Корольчук, А.І. Кулаженко [8], праці В. Крайнюк [9] представлено емпіричні результати та викладено нові підходи до розв'язання наукового завдання за результатами факторного аналізу.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Аналіз наукових праць показує, що до цього часу індивідуально-психологічні якості, що впливають на свідомість науково-педагогічних працівників (знижують опір до введення змін або готують їх до прийняття нововведень у ВНЗ) не були предметом спеціального вивчення та узагальнення, що й зумовило напрям проведеного наукового дослідження.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити факторний аналіз і визначити місце, роль і вагу кожної з індивідуально-психологічних якостей у структурі психологічної основи, що забезпечує позитивне прийняття нововведень.

Завдання – з'ясувати особливості та зміст кожного з визначення факторів, які об'єднують індивідуально-психологічні якості, що забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Факторний аналіз проведено з метою розуміння ступеня спорідненості отриманих 73 показників за дев'ятьма методиками, що спрямовані на дослідження психологічних особливостей професійної діяльності науково-педагогічних працівників, визначення психологічних чинників прийняття нововведень у типологічних, мотиваційних, комунікативних, поведінкових характеристиках особистості, визначення факторної структури індивідуально-психологічних якостей, що забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу.

Факторна модель нашого досліджен-

ня складається з п'яти факторів, зберігає лише 43,65% вихідної інформації. Втрата інформації в обсязі 56,35 з урахуванням скорочення факторів у 14,6 раза (73 до 5) є незначною, а застосування побудованої факторної моделі вважатиметься доцільною [2; 3; 10].

Наступним кроком факторного аналізу була інтерпретація результатів, тобто визначення назви кожної групи факторів. Назва фактора підбиралася, виходячи з логіки і назв змінних, об'єднаних відповідним фактором.

За результатами факторного аналізу виокремлено 5 груп факторів: індивідуально-психологічний, соціальний, фактор спрямованості, фактор взаємодії, темпераментальний.

До фактора 1 («індивідуально-психологічного») увійшли в порядку зменшення факторної ваги 17 істотно значущих змінних, з них – «емоційна лабільність» (0,793), «депресивність» (0,792), «емоційне виснаження» (0,766), «драгівливість» (0,751), «спонтанна агресивність» (0,743), «деперсоналізація» (0,695), «невротичність» (0,676), «емоційне збудження» (0,659), «приємне проведення часу, відпочинок» (0,639), «тривожність» (0,628), «відвертість» (0,526), «гедоністична спрямованість» (0,504), «високе матеріальне благополуччя» (0,470), «відвертість» (0,459), «агравация» (0,452), «орієнтація на егоїзм» (0,433), «миролюбство» (-0,405). Індивідуально-психологічний фактор характерний тим, що компоненти, які він охопив, свідчать про внутрішньоособистісні властивості особистості, а саме: професійне вигорання науково-педагогічних працівників, показниками якого є емоційне виснаження, драгівливість, депресивність, спонтанна агресивність, тривожність тощо. Такі характеристики у науково-педагогічних працівників заважають їм успішно здійснювати педагогічну діяльність. Розвиток професійного вигорання, в першу чергу, зумовлений уявленнями викладачів про високу складність і напруженість своєї професійної діяльності, її матеріальною оцінкою, високим розумовим навантаженням, напруженим робочим

графіком, переобтяженням документами, надто широким колом спілкування тощо. Таким чином, нововведення оцінюються персоналом достатньо негативно.

Однак респонденти у своїй діяльності керуються орієнтацією на процес, що може сприяти позитивному прийняттю нововведень.

Отже, 17 показників, що сформували фактор 1 (індивідуально-психологічний), свідчать про суттєву роль індивідуально-психологічної характеристики науково-педагогічних працівників у структурі прийняття нововведень.

До фактора 2 («соціального») увійшли 12 істотно значущих змінних: «напруженість» (0,725), «особисті досягнення» (0,710), «робота» (0,702), «самоконтроль» (0,661), «підтримка» (0,651), «негативні емоції» (0,640), «здоров'я» (0,607), «спілкування з близькими людьми» (0,540), «врівноваженість» (0,520), «активність» (0,494), «високий соціальний статус» (0,455), «редукція особистих досягнень» (0,428). Ці показники дають нам зрозуміти, що науково-педагогічні працівники турбуються про свій соціальний статус, тому витрачають достатню кількість сил, про що свідчить показник «напруженість», і активно й оптимістично налаштовані на спілкування, діяльність тощо; прагнуть досягти високого рівня в роботі (високий показник шкали «особисті досягнення»). З цієї метою вони контролюють себе, тримають рівновагу. Такі дані спрямовані на позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками, але ж такому однозначному висновку протирічають показники «негативні емоції», «брехня».

Таким чином, 12 показників, що сформували фактор 2, характеризують науково-педагогічних працівників як соціально налаштованих.

До фактора 3 («спрямованості») увійшло 11 істотно значущих змінних: «альтруїстична спрямованість» (0,692), «орієнтація на альтруїзм» (0,673), «милосердя до інших» (0,639), «естетична спрямованість» (0,594), «сенситивність» (0,564), «визнання іншими» (0,539), «комунікативна спрямованість» (0,536), «орієнтація на гроші»

(-0,532), «кохання» (0,509), «лабільність» (0,459), «гностична спрямованість» (0,420). Цей фактор відображає спрямованість науково-педагогічних працівників на свою професійну діяльність, що відображається в показниках «орієнтація на працю», «визнання іншими», «альтруїстична спрямованість» тощо. Інші змінні, наприклад, «комунікативна спрямованість», «естетична спрямованість», «милосердя до інших», «романтична спрямованість» тощо дають нам змогу зробити висновок про респондентів як толерантних, комунікабельних, щирих і відвертих особистостей, які прагнуть насолоджуватися прекрасним і несуть студентам позитив. Потребує уваги значення показника «лабільність», адже нестійкість і змінність у характері, поведінці, діяльності науково-педагогічних працівників – не досить позитивний чинник.

До складу 4 фактора («взаємодії») ввійшло 14 істотно значущих змінних: «ригідність» (0,663), «орієнтація на свободу» (0,636), «глорична спрямованість» (0,597), «пізнання світу» (0,591), «реактивна агресивність» (0,581), «агресивність» (0,574), «орієнтація на результат» (0,543), «уникнення» (-0,531), «пугливість» (0,499), «спонтанність» (0,497), «агресія» (0,473), «загальний показник» (0,441), «температура реакцій» (0,430), «орієнтація на владу» (0,421). Такі змінні фактора «взаємодії» дають право стверджувати, що науково-педагогічні працівники часто проявляють агресію, дещо рідше – уникнення під час спілкування з колегами та студентами. Показник «ригідність» чітко нам підкреслює те, що науково-педагогічні працівники не готові до змін, нових ситуацій, вимог, а відтак – можуть проявляти агресію, іноді – реактивну. Така змінна, як «глорична спрямованість» характеризує респондентів як емоційних. У них чітко простежується орієнтація на свободу, владу. Позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками теж можливе, про що дають змогу стверджувати такі змінні, як «орієнтація на результат», «пізнання світу», середній рівень змінної «загальний показник (прийняття нововведень)».

Фактор 5 («темпераментальний») включив у себе 9 показників шкал: «інтроверсія» (-0,765), «екстраверсія» (0,756), «комунікабельність» (0,744), «екстраверсія» (0,718), «сором'язливість» (-0,664), «ригідність» (-0,634), «екстраверсія-інтроверсія» (0,615), «соціальна активність» (0,532), «маскулінізм-фемінізм» (0,476). Такий рівень ваги показників характеризують науково-педагогічних працівників як комунікабельних, соціально активних працівників. Показники «екстраверсія», «інтроверсія» свідчать про двосторонню орієнтованість науково-педагогічних працівників на оточуючих, зовнішній світ та «на себе».

Висновки

За результатами обстеження науково-педагогічних працівників за дев'ятьма методиками дослідження з використанням 73 змінних зроблено факторний аналіз. Узагальнюючи отримані змістовні характеристики, виокремлені за результатами факторного аналізу, встановлено, що індивідуально-психологічні якості, які забезпечують позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу, відносяться до п'яти факторів: F1 – індивідуально-психологічного, F2 – соціального, F3 – фактора спрямованості, F4 – фактора взаємодії, F5 – темпераментального.

Кожен показник окремо взятого фактора поведінки науково-педагогічних працівників представлений у базі даних як самостійна змінна. Це означає, що кожен респондент під час прийняття нововведень керується не якимось одним із п'яти мотивів поведінки, а всіма відразу. Відмінності між респондентами є лише в тому, що зазначені мотиви поведінки важливі для кожного різною мірою.

Проведений факторний аналіз показав місце, роль і вагу кожної з індивідуально-психологічних якостей у структурі психологічної основи, що забезпечує позитивне прийняття нововведень науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу.

Література

1. Руденко В. М. Математичні методи в психології : Підручник / В. М. Руденко, Н. М. Руденко. – К. : Академвидав, 2012. – 384 с.
2. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Сидоренко Е. В. – СПб. : Речь, 2007. – 350 с.
3. Суходольський Г. В. Математичні методи в психології : Навчальний посібник / Г. В. Суходольський. – М. : Гуманітарний центр, 2008. – 284 с.
4. Креденцер О. В. Підприємницька поведінка персоналу як чинник ефективного введення змін в освітніх організаціях / О. В. Креденцер // Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти: матеріали методологічного семінару НАПН України 17 листопада 2010 р. : [зб. матеріалів] / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Вид-во «Інтерпрес ЛТД», 2010. – С. 357-366.
5. Карамушка Л. М. Конкурентоздатність освітньої організації в контексті розвитку організаційної культури : дизайн емпіричного дослідження / Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. А. Пенцак : Організаційна та економічна психологія в Україні : сучасні проблеми та перспективи розвитку : матеріали Х Ювілейної міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – С. 20-22.
6. Карамушка Л. М. Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : монографія / Л. М. Карамушка, М. В. Москальов. – Київ-Львів «Сполом» 2011. – 216 с.
7. Климчук В. О. Факторний аналіз : використання у психологічних дослідженнях // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43-48.
8. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів : монографія / М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, А. І. Кулаженко та ін. ; за ред. М. С. Корольчука. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 275 с.
9. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 431 с.
10. Математичні методи в психології та продуктивність їх застосування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psychlib.com.ua/matematichni-metodi-v-psiologi-ta-produktivnist-h-zastosuvannya.htm> (статтю опубліковано 23.11.2013).

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник» Університету «КРОК» у рубриці *«На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів»* продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн до найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських вишів. У випуску № 21 пропонуються науково-методичні матеріали до вивчення відомої пам'ятки візантійського права — Еклоги, написаних російським ученим і педагогом, кандидатом юридичних наук, доцентом кафедри історії держави і права юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова О.Л. Лисенка.

Матеріали підготував до друку доцент кафедри теорії та історії держави і права, кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 5. Еклога — пам'ятка візантійського права

План семінарського заняття:

1. Історія створення Еклоги, її загальна характеристика.
2. Правове становище фізичних осіб. Інститути шлюбно-сімейного права.
3. Речове та зобов'язальне право.
4. Злочини і покарання.
5. Головні риси судового процесу.

Мета семінарського заняття

Еклога — перше після систематизації Юстиніана і створене на її основі офіційне законодавче зведення візантійського права¹. Вона була прийнята біля 726 р. і поряд з посткласичним римським правом зазнала значного впливу права Сирії, інших східних провінцій Візантійської імперії, а також права слов'янських народів.

Видавцями Еклоги були імператори-іконоборці Лев Ісавр і Костянтин Копронім, тому згодом, із подоланням іконоборницької ересі, Еклога була названа «пустим базіканням», «спотвореними законами» і формально відмінена. Однак вона не була повністю забута, що пояснюється насамперед високим рівнем юридичної техніки цього документа, детальною розробкою в ньому окремих інститутів візантійського права. Про широке використання Еклоги свідчить поява так званої **Приватної Еклоги**, а також **Еклоги, зміненої за Прохіроном**.

Правовий матеріал, що містився в Еклезі, згодом буде використаний візантійським законодавцем під час розробки більш пізніх пам'яток візантійського права: Василік, Ісагоги, Прохірона та ін. Окремі положення Еклоги, і в першу чергу її XVII титул, були відомі слов'янським народам: у суттєво переробленому вигляді він увійшов до складу **Закону Судного людям** і так званих **Кормчих книг**².

Метою семінарського заняття є вивчення головних положень Еклоги і виявлення на її ґрунті специфічних рис візантійського права, а також порівняльно-правовий аналіз інститутів візантійського і посткласичного права.

¹ У пролозі до Еклоги зазначено, що вона являє собою «вибрані закони», чи переробку Кодексу, Дигест і Новел великого Юстиніана. Звідси походить і сама назва документа.

² Проголошення анафеми діяльності імператорів-іконоборців призвело до того, що згодом Еклога розглядалася як витвір імператорів-іконошанувальників (іконопоціновувачів), які жили вже в XI ст.: Льва Мудрого і його сина Костянтина.

1. Історія створення Еклоги, її загальна характеристика

Відповідь на перше питання слід розпочати з розгляду історичних обставин, за яких була прийнята Еклога, а також мотивів, якими керувався законодавець під час її створення. Для цього перш за все необхідно детально проаналізувати великий за обсягом Пролог, що відкриває документ і являє собою своєрідну програму широкомасштабної правової реформи, підсумком якої стало прийняття Еклоги.

VIII-IX ст. були ознаменовані правлінням у Візантії імператорів ісаврійської династії – прибічників сильної, деспотичної центральної влади і єдиної державної ідеології. Це призвело до жорстокого придушення різноманітних єретичних рухів і послаблення позицій монастирів у духовному житті країни.

Не менш важливими для створення Еклоги були причини правового характеру. Положення Кодексу, Інституцій, Дигест і Новел Юстиніана вимагали серйозної переробки, скорочення і спрощення, пристосування їх до соціально-політичного ситуації в країні, що суттєво змінилися. Неможливість використання систематизації Юстиніана в первісному вигляді пояснювалася й тим, що вона була укладена латиною, у той час як офіційною мовою Візантії вже у VII-VIII ст. була грецька мова.

Одним із факторів, що призвів до прийняття Еклоги, стала необхідність удосконалення правосуддя у Візантії, створення безплатного суду, щоб тим самим дещо зменшити хабарництво судових чиновників (квестора, антиграфівсів та ін.).

За задумом законодавця, в Еклезі послідовно мав бути приведений у життя принцип рівності всіх перед судом, незалежно від майнового стану, у дусі християнського людянолюбства і справедливості. У той же час вивчення конкретних статей Еклоги дає змогу зробити висновок про те, що законодавцеві вдалося реалізувати це лише частково.

Після виявлення причин, що призвели до прийняття Еклоги, необхідно перейти до техніко-юридичного аналізу документа: показати особливості його структури, окреслити коло регульованих у ньому відносин тощо.

Завершуючи відповідь на перше питання, слід сказати кілька слів про долю Еклоги, про її вплив на розвиток як власне візантійського права, так і права інших держав. Як відомо, Еклога мала важливі додатки у вигляді Землеробського, Воєнного, Морського та Моїсеева законів. Необхідно дати коротку характеристику кожного з них. Особливо цікавим є Землеробський статут, що регулював відносини в селянській общині.

2. Правове становище фізичних осіб. Інститути шлюбно-сімейного права

Під час розгляду правового статусу окремих фізичних осіб необхідно відзначити (на підставі положень Еклоги) його якісні зміни порівняно з правом Стародавнього Риму. З одного боку, під впливом християнства суттєво змінився інститут рабовласництва, відбулася його «гуманізація». Так, у VIII титулі Еклоги міститься перелік способів звільнення рабів на волю, який є значно ширшим, ніж у Дігестах Юстиніана; під час призначення покарання за злочин, згідно зі титулом XVII, ступінь відповідальності, як правило, не залежала від соціального статусу злочинця і потерпілого тощо.

З іншого боку, характерна значна диференціація всередині вільного населення, про що свідчить зміст XIV титулу «Про свідків».

Значна кількість статей Еклоги присвячена питанням шлюбно-сімейного права. І це не випадково. Християнство, ставши державною релігією з 337 р., принесло з собою якісно нове розуміння шлюбу як союзу нерозривного і освяченого богом.

Незважаючи на те що постанови Церковних соборів, які стосувалися шлюбно-сімейних відносин, набули силу закону вже в Новелах Юстиніана, сааме в Еклезі християнський шлюб вперше отримує детальну правову регламентацію.

Норми шлюбно-сімейного права відкривають документ, вони містяться в I-III титулах Еклоги.

Нововведенням Еклоги стало закріплення в ній інституту *заручин*, що являв собою формальний двосторонній договір між сім'ями жениха та нареченої. Цьому інституту спеціально присвячений I титул. Студентові слід розглянути умови дійсності, порядок укладання цього договору і, головне, правові наслідки його розторгнення (розриву).

Еклога закріплює різні способи укладання шлюбу. Як правило, шлюб укладався в письмовій формі при свідках, про що свідчить ст. 1, 4 титулу II. Незважаючи на те що Еклога забороняє різні форми статевої розпущеності (титул XVII, ст. 19-23), вона передбачає можливість виникнення правових наслідків і під час фактичного шлюбу. У цьому полягає суттєва відмінність шлюбно-сімейного права за Еклогою від більш пізнього візантійського права, що допускало шлюб лише з благословення Церкви (щоправда, і в самій Еклезі подібний фактичний шлюб, дуже схожий на конкубат за римським правом, розглядається скоріш як виключення з правил, ніж як норма, на що прямо вказує зміст ст. 9 титулу II.).

Студент повинен перерахувати головні умови дійсності шлюбу: досягнення шлюбного віку, відсутність кровної спорідненості тощо, порівнявши при цьому положення титулу II Еклоги з відповідними приписами римського права.

Еклога розглядає шлюб частково як договір, тому тут детально регламентуються майнові відносини між чоловіком і жінкою. При цьому головна увага законодавця приділяється інститутам приданого і передшлюбного подарунка (титул II, ст. 4-8, 11). Учені вважають, що в цьому також проявився вплив права східних провінцій Візантії.

Особливістю шлюбно-сімейного права в Еклезі є різке обмеження підстав до розлучення, хоча в цілому вона допускає його – незважаючи на те що, з точки зору християнства, шлюб нерозривний («кого Бог з'єднав, людина хай не розлучає») (Євангеліє від Матвія, 19:6). Студентові належить не тільки перерахувати всі ті випадки, через які був можливим розрив шлюбу як з ініціативи чоловіка, так і з ініціативи дружини (містяться в ст. 14-15 титулу II Еклоги, але й порівняти їх з відповідними положеннями римського права.

3. Речове і зобов'язальне право

Положень, які торкаються регулювання речових і зобов'язальних відносин, в Еклезі, на відміну від законодавства Юстиніана, небагато. Загалом Еклога стоїть на позиціях посткласичного римського права. Це знайшло своє відображення на її нормах про договори купівлі-продажу, займу, особистого і майнового найму, товариства, зберігання, дарування тощо. Певний відхід від законодавства Юстиніана проявився перш за все в більш формалізованому порядку укладання договорів, переважанні письмової форми (хоча вона й не була обов'язковою). Необхідно розглянути ці основні види договорів, що містяться в титулах IX-XI та XIII, порівнявши їх із відповідними статтями Інституцій Гая та Дигест Юстиніана.

Свій подальший розвиток у Еклезі знаходить такий специфічний інститут грецького і посткласичного речового права, як емфітевзис. У Еклезі зустрічається як «обмежений», так і «вічний» емфітевзис. Необхідно визначити особливості юридичної конструкції цього інституту, використовуючи положення XII титулу Еклоги і III титулу кн. 6 Дигест Юстиніана.

4. Злочини і покарання

Питанням злочинів і покарань присвячено XVII титул Еклоги. Це один із найбільш яскравих її розділів, у якому доволі ґрунтовно відображено основні тенденції розвитку кримінального права у Візантії. Недарма саме XVII титул Еклоги був використаний під

час укладання Закону Судного людям знаменитим болгарським ханом Крумом (803-814) на початку IX століття.

Характерною рисою візантійського кримінального права є жорстокість покарань. Значне коло злочинів у Еклозі передбачає смертну кару, її кваліфіковані різновиди, або членушкоджувальні покарання. Це пояснюється, з одного боку, складною внутріполітичною ситуацією у Візантії у VIII ст., безпосередньо пов'язаною з боротьбою імператорів-іконоборців Льва III та Костянтина V за посилення своєї влади. З іншого боку, формування системи членушкоджувальних покарань у кримінальному праві Візантії значною мірою відбувалося під впливом звичаєвого права східних провінцій держави.

Прагнення законодавця слідувати християнській моралі, для якої немає відмінності «між рабом і вільним, варваром і елліном», проявилось в певному демократизмі норм Еклоги: здебільшого немає прямої залежності призначення покарань від станового статусу злочинця. І все ж не можна не помітити, що вказаний принцип проводився не завжди послідовно. Для цього достатньо проаналізувати ст. 11, 12, 22, 29, 49 титулу XVII досліджуваного документа.

Незважаючи на високий рівень юридичної техніки, для Еклоги характерна відсутність абстрактних визначень, у тому числі загального поняття злочинного діяння, а також чітких меж між злочином і деліктом (ст. 7-9). Норми XVII титулу в основній своїй масі мають казуїстичний характер.

Водночас, уважно розглядаючи положення Еклоги про злочини і покарання, можна виявити окремі інститути так званої Загальної частини. Так, у Еклозі розрізняються умисел і необережність. Серед обставин, які пом'якшують відповідальність, виокремлюється вік злочинця, одноразовість скоєння злочину. Еклозі відомий також інститут співучасті тощо. Принципи загальної частини кримінального права містяться головним чином у ст. 11, 24, 38, 41, 45, 48.

Говорячи про класифікацію злочинів, слід вказати, що на першому місці в Еклозі стоять злочини проти християнської релігії та Церкви, що також пояснюється впливом християнства. Коло їх доволі широке; про них говориться, зокрема, в ст. 2, 6, 15, 23, 25, 26, 42-44. До найбільш тяжких злочинів проти релігії відносилися чаклунство (чарівництво) і знахарство, а також різноманітні ересі (ст. 52). Варте уваги те, що відречення від християнської віри військовополонених не тягло за собою складу злочину за світським правом: питання про відповідальність у такому разі мав вирішувати суд Церкви (суд єпископа), оскільки вважалося, що лише він може визначити психологічний і духовний стан особи, яка здійснила подібне діяння. Під час призначення покарання за злочин проти віри нерідко застосовувався принцип символічного талона. Це також відрізняє Еклогу від законодавства Юстиніана і вказує на певний вплив на неї східного права.

У тісному зв'язку з релігійними злочинами в Еклозі є державні злочини. Візантійський імператор сприймався не лише як правитель – політичний лідер, а й як помазанник Божий, як намісник Бога на Землі. Тому будь-який замах на нього розглядався і як релігійний злочин (ст. 3). Необхідно назвати й інші види державних злочинів, вказати встановлені за них покарання.

У Еклозі розглядається низка злочинів проти особистості. Цій категорії злочинних діянь присвячені ст. 42, 45-51 титулу XII Еклоги.

У дусі християнських заповідей значну групу в Еклозі становлять злочини проти сім'ї та моралі. До них відносяться не тільки так звані *содомські гріхи*: зоофілія (злягання з твариною), гомосексуалізм, а й кровозмішування, перелюбство, згвалтування дівчини тощо. Ці злочини як найбільш зухвалі попрання християнської моралі каралися, як правило, смертною карою чи членушкоджувальними покараннями.

5. Головні риси судового процесу

Важливим питанням для розглядуваної теми є розвиток судового процесу у Візантії. Незважаючи на те що тут отримує свій подальший розвиток характерний для посткласичного римського права екстраординарний процес, у Екклізії фіксуються певні риси нового – *лібеллярного* – судового процесу.

Важлива роль у лібеллярному процесі належала діяльності судового персоналу – номіків, табуляріїв та ін., які безпосередньо займалися оформленням судової документації. У письмову форму огортався не тільки вирок (*sententia*), а й прохання позивача (*libellus conventionis*), а також заперечення відповідача (*libellus contradictionis*). Звідси походить і сама назва процесу – лібеллярний. Під час розгляду справи судді здебільшого віддавали перевагу письмовим доказам.

У Екклізії відсутній окремий чи спеціальний розділ, присвячений організації роботи суду і судового процесу: процесуальні положення розкидані по тексті. Під час відповіді на це питання необхідно перш за все проаналізувати Пролог, у якому йдеться про необхідність удосконалення судової системи. Значної уваги потребує також титул XIV «Про свідків, гідних уваги і про неприйнятних». Окремі процесуальні положення зустрічаються в титулах V (ст. 8), XVII (ст. 3) та ін.

Норми процесуального права, що містяться в Екклізії, доцільно порівнювати з відповідними ст. 2 та 3 книг Дигест Юстиніана.

Джерела

1. Антология мировой правовой мысли. В 5 т. – Т. 2. Европа в V-XVII вв. – М., 1999. – С. 100-128.
2. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Под ред. Е.Э. Липшиц. – Л., 1961.
3. Эклога : византийский законодательный свод VIII в. Византийская Книга Эпарха. – Рязань, 2006. – 591 с.

Література

1. Азаревич Д. И. История византийского права / Д. И. Азаревич. – Т. 1. Ч. 1. – Ярославль, 1876; – Ч. 2. – Ярославль, 1877.
2. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К., 2004. – С. 157-164.
3. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов / В. Г. Графский. – М., 2000. – С. 229-235.
4. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1: Учебник для вузов / Под ред. проф. Н. А. Крашенинниковой и проф. О. А. Жидкова. – М., 1996. – С. 359-369.
5. Каждан А.П. Очерки истории Византии и южных славян / А. П. Каждан, Г. Г. Литаврин. – СПб., 1998. – С. 116-131.
6. Крестовская Н. Н. Византийское право. – Див. : Н. Н. Крестовская История государства и права зарубежных стран. Практикум. – Харьков, 2002. – С. 223-247.
7. Куликовский Ю. А. История Византии / Ю. А. Куликовский. – Т. III. 602-717 годы. – СПб., 1996.
8. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К., 1998.
9. Липшиц Е.Э. Суд и процесс в Византии (IV-VIII вв.) / Е. Э. Липшиц. – М., 1976.
10. Лысенко О. Л. Эклога – памятник византийского права / О. Д. Лысенко // История государства и права зарубежных стран : Учебно-методическое пособие / Отв. ред. проф. Н. А. Крашенинникова. – М. : Изд.-во НОРМА, 2003. – С. 78-86.

11. *Медведев И. П.* Развитие правовой науки / И. П. Медведев // Культура Византии : Вторая половина VII-XII вв. – М., 1989. – С. 216-240.
12. *Медведев И. П.* Византийская правовая культура / И. П. Медведев. – М., 2001.
13. *Милов Л. В.* Византийская Эклога и Правда Ярослава / Л. В. Милов / ГЕННАДИОС (к 70-летию Г. Г. Литаврина). – М., 1999.
14. *Милов Л. В.* Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. ст. / Под ред. Б. Н. Флори, А. А. Горского. – М., 2009. – 332 с.
15. *Омельченко О. А.* Всеобщая история государства и права : Учебник / О. А. Омельченко / В 2-х т. – Т. 1. – М., 1998. – С. 441-449.
16. *Харитонов С. О.* Еклога / С. О. Харитонов // ЮЕ. – К., 1999. – Т. 2. – С. 324-325.
17. *Цыпин В. А.* Церковное право / В. А. Цыпин. – М., 1994.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск двадцять перший

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 25.12.2015 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,73. Обл.-вид. арк. 16,44. Наклад 300 прим. Зам. 87

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com